
ЮРИДИЧНА НАУКА
JURIDICAL SCIENCE

НАУКОВИЙ ЮРИДИЧНИЙ ЖУРНАЛ
№ 5/2012

ЗМІСТ

ПРОБЛЕМИ СУЧАСНОГО

РОЗВИТКУ ВИЩОЇ ЮРИДИЧНОЇ ОСВІТИ В УКРАЇНІ

Болотіна Н.Б. Медичне право як навчальна дисципліна
в Україні та зарубіжних країнах 7

ТЕОРІЯ ПРАВА

Самбор М.А. Сутність принципу «верховенства права»
у сучасних умовах цивілізаційного розвитку 17

ПРАВА ЛЮДИНИ

Савченко Ю.С. Гендерно-правова експертиза:
поняття та загальна характеристика 29

КОНСТИТУЦІЙНЕ ПРАВО

Армаш Н.О. Принципи реалізації дискреційних
повноважень державними політичними діячами 36

Пашинський В.Й., Ковальов С.С. Міжнародно-правові договори
в системі джерел конституційного права України 46

СІМЕЙНЕ ПРАВО

Малотіна І.П. Загальні засади поділу спільного сумісного
майна подружжя 52

Мироненко В.П. Межі здійснення батьківських прав 59

ЗЕМЕЛЬНЕ, ПРИРОДОРЕСУРСНЕ ПРАВО

Рябець К.А. Сучасні державно-правові проблеми охорони та збереження
водно-болотних угідь на території України 66

Чиж Ю.В. Цивільно-правова відповідальність
за порушення земельного законодавства 72

ТРУДОВЕ ПРАВО

Дараганова Н.В. Питання класифікації трудових спорів 78

АДМІНІСТРАТИВНЕ ПРАВО

Дорохіна Ю.А. Право на захист юридичних осіб
в адміністративних провадженнях 86

Рябець Т.А. Стан законодавчого забезпечення адміністративно-правового регулювання в галузі лісокористування	94
Харченко Ю.Г. Адміністративно-правовий статус керівників районних адміністрацій міської ради	104

КРИМІНАЛЬНЕ ПРАВО

Бережний А.М. З історії виникнення і розвитку корупційних правопорушень	113
Кухарук Ю.О., Вашечкіна А.Ю. Зниження віку, з якого може наставати кримінальна відповідальність	127
Матвійчук В.К. Витоки та генезис кримінально-правової охорони навколишнього природного середовища у восьмому періоді розвитку українського суспільства та державності з 1991 р. і до нашого часу	133

КРИМІНАЛЬНИЙ ПРОЦЕС, КОНТРОЗВІДУВАЛЬНЕ ПРАВО

Александренко О.В., Осауленко О.А. Перешкоджання встановленню об'єктивної істини у кримінальному судочинстві в Україні: тенденції, сприйняття та оцінка практичних працівників (аналіз результатів проведеного опитування)	148
Юрченко О.М., Сервецький І.В. Контрозвідувальне право – самостійна галузева юридична наука	156

ВІЙСЬКОВЕ ПРАВО

Поліщук С.Л. Правове регулювання пенсійного забезпечення військовослужбовців в Україні	165
---	-----

ФІЛОСОФІЯ І ПРАВО

Присухін С.І. Філософія права в античному світі	173
(конспективний виклад лекції в контексті обміну досвідом викладання навчальної дисципліни «Філософія права» на юридичному факультеті ВНЗ «Національна академія управління», м. Київ)	173

Висловлюємо щире співчуття близьким, рідним та друзям з приводу тяжкої втрати нашої колеги НІНЕЛЬ БОРИСІВНИ БОЛОТІНОЇ	187
--	-----

ЮРИДИЧЕСКАЯ НАУКА

JURIDICAL SCIENCE

НАУЧНЫЙ ЮРИДИЧЕСКИЙ ЖУРНАЛ

№ 5/2012

СОДЕРЖАНИЕ

ПРОБЛЕМЫ СОВРЕМЕННОГО РАЗВИТИЯ ВЫСШЕГО ЮРИДИЧЕСКОГО ОБРАЗОВАНИЯ В УКРАИНЕ

Болотина Н.Б. Медицинское право как учебная дисциплина
в Украине и зарубежных странах 7

ТЕОРИЯ ПРАВА

Самбор Н.А. Сущность принципа «верховенство права»
в современных условиях цивилизационного развития 17

ПРАВА ЧЕЛОВЕКА

Савченко Ю.С. Гендерно-правовая экспертиза: понятие
и общая характеристика 29

КОНСТИТУЦИОННОЕ ПРАВО

Армаш Н.А. Принципы реализации дискреционных полномочий
государственными политическими деятелями 36

Пашинский В.Й., Ковалев С.С. Международно-правовые договора
в системе источников конституционного права Украины 46

СЕМЕЙНОЕ ПРАВО

Малютина И.П. Общие положения раздела общего
совместного имущества супругов 52

Миرونенко В.П. Пределы осуществления родительских прав 59

ЗЕМЕЛЬНОЕ, ПРИРОДОРЕСУРСОВОЕ ПРАВО

Рябец Е.А. Современные государственно-правовые проблемы охраны и
сохранения водно-болотных угодий на территории Украины 66

Чиж Ю.В. Гражданско-правовая ответственность за нарушение
земельного законодательства 72

ТРУДОВОЕ ПРАВО

Дараганова Н.В. Вопросы классификации трудовых споров 78

АДМИНИСТРАТИВНОЕ ПРАВО

Дорохина Ю.А. Право на защиту юридических лиц
в административных производствах 86

<i>Рябец Т.А.</i> Состояние законодательного обеспечения административно-правового регулирования в области лесопользования	94
<i>Харченко Ю.Г.</i> Административно-правовой статус руководителей районных администраций городского совета	104

УГОЛОВНОЕ ПРАВО

<i>Бережной А.Н.</i> Из истории возникновения и развития коррупционных правонарушений	113
<i>Кухарук Ю.А., Вашечкина А.Ю.</i> Снижение возраста, с которого может наступать уголовная ответственность	127
<i>Матвейчук В.К.</i> Истоки и генезис уголовно-правовой охраны окружающей природной среды в восьмом периоде развития украинского общества и государственности с 1991 г. и до нашего времени	133

УГОЛОВНЫЙ ПРОЦЕСС, КОНТРАРАЗВЕДЫВАТЕЛЬНОЕ ПРАВО

<i>Александренко Е.В., Осауленко О.А.</i> Препятствование установлению объективной истины в уголовном судопроизводстве в Украине: тенденции, восприятие и оценка практических работников (анализ результатов проведенного опроса)	148
<i>Сервецкий И.В., Юрченко О.М.</i> Контрразведывательное право – самостоятельная отраслевая юридическая наука	156

ВОЕННОЕ ПРАВО

<i>Полищук С.Л.</i> Правовое регулирование пенсионного обеспечения военнослужащих в Украине	165
---	-----

ФИЛОСОФИЯ И ПРАВО

<i>Присухин С.И.</i> Философия права в античном мире (опыт преподавания дисциплины «Философия права» на юридическом факультете ВУЗ «Национальная академия управления», г. Киев)	173
---	-----

Выражаем искреннее соболезнование близким, родным и друзьям по поводу утраты

НИНЕЛЬ БОРИСОВНЫ БОЛОТИНОЙ	187
---	-----

JURIDICAL SCIENCE

SCIENTIFIC JURIDICAL JOURNAL
№ 5/2012

CONTENTS

CONTEMPORARY ISSUES OF HIGHER LEGAL EDUCATION DEVELOPMENT IN UKRAINE <i>Bolotina N.B.</i> Medical Law as a training course in Ukraine and abroad	7
THEORY OF LAW <i>Sambor M.A.</i> Essence of the principle «the rule of law» in the context of contemporary civilisation development	17
HUMAN RIGHTS <i>Savchenko I.S.</i> Gender legal expertise: the notion and general characteristic	29
CONSTITUTIONAL LAW <i>Armash N.O.</i> Principles of implementation of arbitrary powers by state politicians	36
<i>Pashynskyy V.I., Kovaliov S.S.</i> International legal contracts in the system of sources of the Constitutional law of Ukraine	46
FAMILY LAW <i>Maliutina I.P.</i> Basic framework for division of joint matrimonial property	52
<i>Myronenko V.P.</i> Scope of parental rights	59
LAND LAW, NATURE RESOURCES LAW <i>Riabets K.A.</i> Contemporary public legal problem issues of protection and maintenance of wetlands on territory of Ukraine	66
<i>Chyzh I.V.</i> Civil legal liability for breaching of land laws	72
LABOUR LAW <i>Daraganova N.V.</i> The issues of classification of labour disputes	78
ADMINISTRATIVE LAW <i>Dorokhina I.A.</i> The right to defence of legal entities in administrative cases	86

Riabets T.A. State of legislative support of administrative legal regulation of forest management	94
Kharchenko I.G. Administrative and legal status of heads of regional administrations of the City Council	104
CRIMINAL LAW	
Berezhnyi A.M. From the history of genesis and evolution of corruption offences	113
Kukharuk I.O., Vashechkina A.I. Lowering the age of criminal responsibility	127
Matviichuk V.K. The origins and genesis of criminal and legal protection of the environment in the eighth stage of development of the Ukrainian society and the statehood from 1991 up to present	133
LAW OF CRIMINAL PROCEDURE, COUNTER-INVESTIGATION LAW	
Aleksandrenko O.V., Osaulenko O.A. Obstruction of establishing the objective truth in criminal court procedure in Ukraine: tendencies, perception and practitioners' appraisal (analysis of poll results)	148
Iurchenko O.M., Servetskyi I.V. Counter intelligence law as an independent branch of legal science	156
MILITARY LAW	
Polishchuk S.L. Legal regulation of pension provision of military servicemen in Ukraine	165
PHILOSOPHY AND LAW	
Prysukhin S. I. The philosophy of law in ancient world (the experience of teaching the «Philosophy of law» course at the Law faculty of the National Academy of Management, Kyiv)	173
Sincere condolences on the passing of Professor NINEL BOLOTINA	187

**ПРОБЛЕМИ СУЧАСНОГО
РОЗВИТКУ ВИЩОЇ ЮРИДИЧНОЇ
ОСВІТИ В УКРАЇНІ
ПРОБЛЕМЫ СОВРЕМЕННОГО
РАЗВИТИЯ ВЫСШЕГО ЮРИДИЧЕСКОГО
ОБРАЗОВАНИЯ В УКРАИНЕ
CONTEMPORARY ISSUES OF
HIGHER LEGAL EDUCATION
DEVELOPMENT IN UKRAINE**

**МЕДИЧНЕ ПРАВО ЯК НАВЧАЛЬНА ДИСЦИПЛІНА
В УКРАЇНІ ТА ЗАРУБІЖНИХ КРАЇНАХ**

Н.Б. Болотіна

*кандидат юридичних наук, доцент,
професор кафедри цивільного та
господарського права
ВНЗ «Національна академія управління»*

Постановка проблеми. Юридична освіта в Україні розвивається в нових умовах становлення ринкових відносин і демократичних засад, головними з яких, без сумніву, є глобалізація та європейська інтеграція. Загально визнано, що вища освіта серед іншого повинна сприяти захисту прав людини і цінностей демократії. Світова фінансова криза та демографічні виклики з усією гостротою проявили загальні проблеми соціальної сфери, які виявилися спільними для всіх держав світу як розвинених, так і країн з перехідною економікою. В таких умовах забезпечення соціальних прав людини, серед яких пріоритет належить праву на охорону здоров'я та медичну допомогу, набуло особливого значення. Не буде перебільшенням сказати, що немає жодної країни, де б не відбувалися реформи соціального законодавства, у тому числі й у сфері охорони здоров'я. Цей процес певним чином відображається і в навчальному процесі, у тому числі у дедалі більшому інтересі до навчальних дисциплін з охорони здоров'я та медичного права.

У цьому зв'язку особливої уваги заслуговують результати Всесвітньої конференції ЮНЕСКО з вищої освіти – 2009: «Нова динаміка вищої освіти і науки для соціальної зміни і розвитку», що відбулася у Парижі 5-8 липня 2009 р. Конференція прийняла Комюніке, в якому визначено основними цілями доступність, соціальну відповідальність, якість, інтернаціоналізацію, регіоналізацію та глобалізацію вищої освіти. Стоячи перед складністю теперішніх і майбутніх глобальних викликів, вища освіта має соціальну відповідальність для покращення нашого розуміння багатогранних проблем, які включають соціальний, економічний, науковий і культурний виміри і нашу здатність відповідати їм. Вона повинна привести суспільство до створення глобальних знань, які б відповідали глобаль-

ним викликам. Вища освіта серед іншого повинна сприяти захисту прав людини і цінностей демократії. Усі зазначені положення мають бути реалізовані й у вищій юридичній освіті України.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Теоретичні проблеми медичного права досліджували такі вчені, як: В.Л. Суховерхий, В.А. Ойзенгіхт, А.М. Савицька, М.С. Малєїн, М.М. Малєїна, Г.І. Петров, В.С. Андрєєв, Р.И. Іванова, В.А. Тарасова, Г.С. Стеценко, А.Н. Пищита, З.С. Гладун, А.Б. Литовка, П.И. Литовка, І.Я. Сєнюта та ін. Питання викладання медичного права піднімалися у роботах В.О. Туманського, О.Г. Алексєєва, В.Ф. Москаленко, Т.С. Грузєєвої, Р.Ю. Гревцової, О.З. Децика та ін. Водночас питання змісту навчальної дисципліни багато в чому залишаються дискусійними, принаймні такими, щодо яких серед вчених не досягнуто однастайності. Отже, вони продовжують бути актуальними.

Мета цієї статті полягає в обґрунтуванні зв'язку змісту навчальної дисципліни з медичного права (змістовного модуля) з окремими теоретичними положеннями щодо медичного права як самостійної галузі права, а також в ознайомленні із практикою викладання медичного права у зарубіжних юридичних вищах.

Основні результати дослідження. Конституція України у ст. 49 проголосила право кожного на охорону здоров'я, медичну допомогу та медичне страхування й юридично закріпила істотні державні гарантії забезпечення здійснення цього права. В Україні створено значне за обсягом законодавство в сфері охорони здоров'я, яке продовжує активно розвиватися, з огляду на сучасні реформи в організації надання медичної допомоги населенню. Україна, як член Ради Європи, ратифікувала найважливіші акти Ради Європи у сфері захисту прав людини – Конвенцію про захист прав людини й основоположних свобод (1950 р.), Європейську соціальну хартію (переглянуту) (1996 р.), зокрема, взяла зобов'язання за ст. 11 «Право на охорону здоров'я», Європейську конвенцію про правовий статус трудящих-мігрантів (1977 р.); підписала Конвенцію про захист прав і гідності людини щодо застосування біології та медицини: Конвенція про права людини та біомедицину (1997 р.) (Конвенція підписана Україною 22 березня 2002 р.) та Додаткові протоколи до Конвенції – стосовно заборони клонування людських істот, 12 січня 1998 р.; стосовно трансплантації органів і тканин людини, 24 січня 2002 р.; у галузі біомедичних досліджень, 25 січня 2005 р. (Конвенції підписані Україною 26 червня 2006 р.).

Це змушує з нових концептуальних позицій переглядати законодавство, створювати належний юридичний механізм забезпечення в Україні права людини на охорону здоров'я, медичну допомогу та медичне страхування. Методологічно важливо, щоб в основу такого юридичного механізму були покладені права людини, як гарантовані і захищені державою реальні можливості людини задовольняти свої нагальні потреби в сфері національної системи охорони здоров'я. У зв'язку з цим актуальним є вдосконалення термінів-понятійного апарату, конкретизація конституційних гарантій, перегляд окремих норм законів з урахуванням узятих міжнародно-правових зобов'язань, прийняття нових нормативно-правових актів з регулювання окремих видів медичної допомоги, узгодження підзаконних правових актів із законами, імплементація норм і принципів міжнародних правових актів, ратифікованих Україною, в національне законодавство. При цьому в умовах глобалізації вважається необхідним враховувати кращі юридичні практики зарубіжних країн.

Відомо, що Міжгалузева комплексна програма «Здоров'я нації» на 2002-2011 р., затверджена постановою Кабінету Міністрів України від 10 січня 2002 р. № 14, серед іншого передбачила створення кафедр медичного права (п. 17). Це надало належної ваги та динаміки цьому процесу, а також певним чином вказало й на цілий комплекс навчальних дисциплін з медичного права, оскільки кафедра не може опікуватися лише одною дисципліною.

Останніми роками процес запровадження навчальної дисципліни «Медичне право» значно активізувався. Відомо, що сьогодні медичне право викладається як в Україні, так й в інших державах світу, зокрема: у в Донецькому національному університеті, Національному університеті «Києво-Могилянська Академія», Київському університеті права НАН України, Академії адвокатури України, Національному медичному університеті ім. О.О. Богомольця, закладах післядипломної медичної освіти (НМАПО імені П.Л. Шупика), Львівському національному медичному університеті ім. Данила Галицького, Російському університеті дружби народів, Національному дослідницькому університеті «Вища школа економіки» (філіал у Санкт-Петербурзі), Омському державному університеті ім. Ф.М. Достоєвського, медичній академії ім. І.М. Сеченова, Російському державному медичному університеті тощо, а також університеті ім. М. Кюрі-Склодовської в Любліні (Польща), Католицькому університеті в Любліні ім. Іоанна-Павла II (Польща) та ін. Не зайвим буде зазначити, що «Медичне право» викладається в усіх найбільш відомих навчальних закладах Європи та США при підготовці правників та медиків.

Освітня діяльність науково-педагогічних працівників, які викладають медичне право справляє особливий інтелектуальний вплив на інтенсифікацію пошуку оптимальних юридичних моделей у царині медичного права. Адже у змісті навчальної дисципліни (змістовний модуль) найкраще простежується зміст галузі права чи законодавства, що викладається у конкретному навчальному закладі. Слід відзначити, що авторське наукове розуміння під час викладання має найкращі можливості дійти до кожного студента, впливати на його ще не сформоване уявлення про медичне право як суспільне явище, а зрештою транслювати у такий спосіб це розуміння й до інших суспільних сфер та суб'єктів, адже багато з цих студентів стають причетними до процесу правотворчості і правозастосування.

Водночас зміст різних навчальних програм з медичного права як в українських [1], так і в російських [2] вищих навчальних закладах, за однакової назви дисципліни, суттєво відрізняється. Важко уявити собі настільки значне різночитання з якоюсь іншою дисципліною у правознавстві, навіть, якщо пристати на найбільш поширену в науці точку зору про комплексний характер медичного права як галузі права [3]. Очевидно, це є результатом різного бачення вченими цієї галузі права, а також відсутність у науці обґрунтованої єдиної загальноприйнятої концепції медичного права.

Без сумніву, слід визнати знаменним фактом на шляху певної уніфікації навчальних програм затвердження 1 липня 2011 р. Міністерством освіти і науки, молоді та спорту України Типової навчальної програми «Медичне право України» для студентів вищих навчальних закладів III – IV рівня акредитації, які навчаються за спеціальністю «Правознавство» і здобувають освітньо-кваліфікаційний рівень «Спеціаліст». Типова програма розроблена колективом авторів – фахівців юристів і медиків, за редакцією В.М. Бронової та І.Я. Сенюти.

У цьому зв'язку дозволимо собі звернути увагу на той факт, що в Україні процес становлення навчальної дисципліни «Медичне право» розпочався в Одеській національній юридичній академії, де у 1999 р. вперше в Україні було упроваджено в навчальний процес курс «Медичне право України», розроблений на основі затвердженої програми цієї дисципліни, яка була згодом опублікована [4].

Основою для розробки цієї програми навчальної дисципліни та її структури стала концепція медичного права як самостійної галузі права, визначено її місце в системі права України [5]. Ця позиція обстоювалась автором й в подальших працях [6].

Коротко суть цього підходу полягає в наступному. На нашу думку, медичне право – це самостійна галузь права, яка становить систему правових норм, які регулюють якісно своєрідні суспільні відносини, змістом яких є здійснюваний медичними працівниками за допомогою медичних засобів вплив на фізичне та психічне здоров'я людини. Юридичний підхід до побудови цієї галузі права має в своїй основі розрізнення права людини на охорону здоров'я і права людини на медичну допомогу. Право на охорону здоров'я є найбільш широким, воно включає в себе право на медичну допомогу, а також й інші права у цій сфері. Ці поняття, як і зобов'язання держави за різними правами, розрізняє й Європейська соціальна хартія (переглянута), ратифікована Україною, – це ст. 11 «Право на охорону здоров'я» і ст. 13 «Право на соціальну та медичну допомогу». Окрім того, медична допомога як самостійний вид соціального забезпечення передбачена Конвенцією МОП № 102 про мінімальні норми соціального забезпечення, 1952 р., № 130 про медичну допомогу та допомогу у випадку хвороби, 1969 р.

Отже, право на медичну допомогу є відносно самостійним правом. Необхідно розрізняти, з одного боку, – права та обов'язки громадян у сфері охорони здоров'я й, відповідно, обов'язки держави щодо його забезпечення, і, з іншого – права пацієнтів та обов'язки медичних працівників при здійсненні медичної допомоги. Перша група прав має загальний характер (вони сформульовані у ст. 6 Основ законодавства України про охорону здоров'я) і торкається майже всіх сфер, що дотичних до життєдіяльності людини.

Сфера охорони здоров'я складається з цілого комплексу суспільних відносин – медичних, фінансових, управлінських, організаційних тощо. Вони регулюються різними галузями законодавства – конституційним, адміністративним, трудовим, цивільним, господарським, кримінальним, екологічним тощо. Але ядром цих відносин виступають саме медичні відносини, які виникають між пацієнтом і лікарем (медичним працівником) з приводу надання медичної допомоги на всіх етапах її здійснення.

Очевидно, всі відносини у сфері охорони здоров'я об'єктивно не можуть бути предметом однієї галузі права, навіть за умови визначення її як комплексної. Така галузь права не відповідає загально визнаним у юридичній науці критеріям галузі права. Отже, вважаємо, й не має підстав говорити про право охорони здоров'я як про галузь права, можна вести мову лише про комплексну галузь законодавства. До речі, це також не мало, й тут є цілий комплекс проблем, зокрема, щодо систематизації, уніфікації, кодифікації, поглибленої спеціалізації, уточнення терміно-понять, взаємозв'язків тощо. Базовим законодавчим актом у цій галузі законодавства є Основи законодавства України про охорону здоров'я, який

хоча й виконує свою роль, але на сьогодні вже значною мірою вимагає вдосконалення й осучаснення. На нашу думку, можна передбачити, що «Право охорони здоров'я» ніколи не буде загальновизнано в науці як галузь права, а на легальному рівні – як галузь науки, яка могла б бути включена до переліку наукових спеціальностей для захисту дисертацій на здобуття наукових ступенів. Водночас це зовсім не виключає можливості й доцільності викладання навчальних курсів та спецкурсів з правового регулювання різних аспектів охорони здоров'я.

Серед комплексу відносин у сфері охорони здоров'я виділяється група суто медичних відносин, тобто таких, які безпосередньо пов'язані із впливом на фізичне та психічне здоров'я людини медичними засобами, що здійснюється медичними працівниками. Саме ці відносини виступають предметом медичного права. Вони становлять цілісне монолітне ядро в усій системі відносин з охорони здоров'я населення. В такому аспекті медичні відносини містять у собі всі елементи та всі напрямки в системі охорони здоров'я, які завершуються чи мають завершуватися безпосереднім впливом на здоров'я людини медичними засобами з боку медичних працівників. До складових медичних відносин відносяться всі відносини по лінії «медичний працівник – пацієнт», у тому числі щодо лікування, здійснення медичних маніпуляцій, медичного втручання, вакцинації, обсягу медичної допомоги, її якості, отже й стандартів медичної допомоги; особливостей надання медичної допомоги при окремих її видах; медико-біологічних експериментів з участю людини; згоди особи на проведення таких дослідів; інформованої згоди на медичну допомогу, відмови від медичної допомоги; обмеження прав саме при наданні медичної допомоги, недобровільного (вимушеного) лікування, ізоляції, карантину; інформації про діагноз та лікування пацієнтів та іншим суб'єктам тощо.

Як вже зазначалося, багато авторів вважають медичне право комплексною галуззю права, можна сказати, що така думка преважує. Ми не поділяємо такого висновку. На наш погляд, видається обґрунтованою позиція вчених, які заперечують існування комплексних галузей права, одночасно підтримуючи ідею про комплексні галузі законодавства [7], оскільки норми, включені у комплексні акти не втрачають від цього своєї галузевої належності і тільки зміна змісту відповідної норми здатна обумовити її перехід з одної в іншу галузь права [8].

Виходячи з таких теоретичних позицій, ми вважаємо, що медичне право є самостійною, а не комплексною галуззю права, що має власний предмет, метод, принципи та джерела права.

Виходячи з таких позицій, а також враховуючи особливості методу та принципів медичного права, була побудована й структурована програма навчальної дисципліни «Медичне право України».

Курс медичного права має висвітлити основні правові інститути цієї галузі права. На нашу думку, Загальна частина курсу має включати теми насамперед присвячені характеристиці медичного права як галузі права (предмет, метод, система, принципи і джерела медичного права, місце цієї галузі права в системі національного права); такими основними інститутами медичного права, на нашу думку, є: право людини і громадянина на медичну допомогу та охорону здоров'я; медична допомога: поняття, зміст, обсяг та її види; медичні правовідносини та їх суб'єкти; правовий статус пацієнта; етико-правовий статус медичного працівни-

ка. Особлива частина має включати теми, присвячені правовому регулюванню окремих видів медичної допомоги. Курс також має містити й Спеціальну частину, присвячену міжнародному й зарубіжному медичному праву.

Окрім власне основного курсу «Медичне право», вітчизняна й зарубіжна медико-правова практика, а також міжнародно-правова діяльність у цій сфері надає надзвичайно широкі інформаційні можливості для розробки й впровадження у навчальний процес окремих спецкурсів, семінарів, практикумів тощо.

У цьому зв'язку видається, цікавим і корисним досвід деяких зарубіжних навчальних закладів щодо викладання медичного права¹.

На юридичному факультеті Кембриджського університету (УК) для одержання ступеня бакалавра викладається предмет «Медичне право». Опис курсу включає: основні принципи медичної допомоги і взаємовідносини лікар-пацієнт; доступ до медичної допомоги по Британському та Європейському праву; медична недбалість, включаючи питання доказів і причин, а також умови реформ; регулювання репродуктивної діяльності; рішення щодо припинення життя.

У Школі права Королівського коледжу Лондона, яка обіймає п'яте місце у рейтингу Гардіан (*The Guardian University Guide 2010*) серед кращих факультетів права університетів Британії, при підготовці бакалаврів на другому і третьому роках навчання «Медичне право» включено до списку предметів за вибором студентів. Окрім того, на 2010-2011 навчальний рік передбачена спеціальна магістерська програма «Магістр у галузі медичного права» (*LLM in Medical Law*), яка включає 12 навчальних дисциплін. Королівський коледж Лондона має особливі ресурси у вивченні медичного права. В його структурі був створений перший такого роду у Британії «Центр медичного права та етики», який, у тому числі здійснює кураторство щодо магістерської спеціалізації «Медичне право». В рамках цієї спеціалізації студенти-правники навчаються разом із студентами-медиками, що створює широкий простір для розуміння того, як право відображається на сучасній медичній практиці.

Факультет права Оксфордського університету (УК) передбачає для підготовки ступенів бакалавра та магістра навчальну дисципліну «Медичне право та етика». Курс охоплює окремі питання правового, етичного і медичного характеру, що виникають у медичній практиці і дослідженнях. Вивчаються чотири основні галузі медичного права: навмисні делікти і клінічна необережність; репродуктивна медицина і право; донорство органів і трансплантація; проблеми закінчення життя.

У Школі права Единбурзького університету за магістерською програмою «Інновації, Технології і Право» читаються дисципліни з медичного права, зокрема курс «Медична юриспруденція».

У Юридичній школі Гарвардського університету (США) читається досить широкий цикл дисциплін з правового регулювання охорони здоров'я, зокрема, «право охорони здоров'я та регулювання», «охорона громадського здоров'я», «реформи у сфері охорони здоров'я: минуле, сучасне і майбутнє» тощо.

Школа права Стенфордського університету (США) у Програму для бакалаврів включає низку дисциплін з медичного права: «Право біотехнологій і полі-

¹ Матеріал про викладання медичного права в зарубіжних вузах підготовлений автором спільно з магістрами права Г.М. Феськовою та Н.М. Феськовою.

тика», «Федеральне регулювання охорони здоров'я», «Регулювання охорони здоров'я, фінанси і політика», «Право охорони здоров'я і політика», «Медико-правові проблеми в охороні здоров'я дітей». Зокрема, курс «Охорона здоров'я і політика» включає огляд американської системи охорони здоров'я та її правових і політичних проблем, розглядаються фінансова система охорони здоров'я, реформи, забезпечення якості медичної допомоги, включаючи медичні правопорушення. Цей курс відвідують як студенти-правники, так і студенти-медики.

З наведеного прослідковується тенденція, що в університетах Об'єднаного Королівства навчальна дисципліна переважно має назву «Медичне право», в той час як у США застосовується більш широкий підхід – «Охорона здоров'я» з усіма інтерпретаціями. Тут переважають проблеми охорони суспільного здоров'я, їх зв'язок з політикою, фінансовим забезпеченням, протиріччями і консенсусом між інтересами і правами окремої людини і втручаннями суспільства в ліберальних умовах.

Висновки. Підкреслимо деякі важливі, на нашу думку, положення у справі розвитку навчальної дисципліни «Медичне право України».

Перше. Вважаємо, що є всі підстави вважати інститут медичної допомоги центральним правовим інститутом медичного права. Його значення для галузі медичного права цілком закономірно можна прирівняти до значення інституту трудового договору для галузі трудового права. Тому подальша розробка вченими теоретичних засад медичної допомоги матиме надзвичайно важливе значення.

Друге. На нашу думку, в курсі медичного права важливо приділити належну увагу правам людини на медичну допомогу та охорону здоров'я. Саме такий підхід здатний правильно зорієнтувати студента з теоретичних і практичних позицій у сучасному правознавстві, в тому числі й в царині медичного права. Адже в основі сучасного суспільного життя, як й у правознавстві, все ширшого визнання набуває природно-правовий підхід щодо прав людини, за якого держава має визнати право людини і встановити гарантії його здійснення, а певна галузь права виступає юридичним механізмом забезпечення такого права.

Відомо, що права людини на медичну допомогу та охорону здоров'я належать до групи соціальних прав. Отже, з практичних позицій доцільно звернути увагу не лише на конституційний, а й на міжнародно-правовий аспект цієї проблеми, адже Україна ратифікувала важливі міждержавні договори, які вимагають їх виконання та відповідного звітування. Зокрема, Україна ратифікувала Міжнародний пакт про економічні, соціальні й культурні права (ООН, 1966 р.), де у ст. 12 закріплено право людини на охорону здоров'я; Європейську соціальну хартію (переглянуту) (Рада Європи, 1996 р.), де ст. 11 передбачає право на охорону здоров'я (ця стаття ратифікована Україною), а ст. 13 – право на соціальну та медичну допомогу (Україна не взяла на себе зобов'язань за цією статтею). Натомість є й інші статті Хартії, які певним чином пов'язані з правом на медичну допомогу й охорону здоров'я. Україна щороку звітує про виконання статей Хартії, у тому числі й за ратифікованою ст. 11 Хартії, яка входить до тематичного напрямку «Група 2. Охорона здоров'я, соціальне забезпечення та соціальний захист» (рішення про Нову систему для представлення доповідей державами про застосування Європейської соціальної хартії ухвалено Урядовим комітетом Євро-

пейської соціальної хартії у 2006 р. Доповіді повинні бути представлені 31 жовтня кожного року. Нова система набрала чинності з 1 січня 2007 р.).

У цьому зв'язку важливо звернути увагу на висновки Європейського комітету з соціальних прав щодо тлумачення положень про медичну допомогу, про доступ до медичного обслуговування. Адже у «Висновку 2009 (Україна)» щодо представленого Україною Національного Звіту [9], Європейський комітет з соціальних прав не зміг ухвалити висновок за жодним пунктом ст. 11 Хартії «Право на охорону здоров'я» й відклав прийняття рішення, оскільки Україною не було надано належної інформації. Комітет підтвердив, що він розглядатиме відповідність ситуації в державі вимогам Хартії у світлі Рекомендації ПАРЕ 1626 (2003) «Реформа системи охорони здоров'я в Європі: примирити справедливість, якість та ефективність», яка пропонує державам-членам прийняти за основний критерій успіху реформ в системі охорони здоров'я ефективний доступ до медичної допомоги для всіх, без дискримінації, як основне право людини [10].

Третє. Курс медичного права має читати юрист, адже йдеться про юридичну дисципліну, яка висвітлює одну з галузей права. Зрозуміло, що такий фахівець має бути освічений у проблемах медичної галузі, з тим, щоб аргументовано аналізувати медичне законодавство.

Четверте. Медичне право за своєю суттю є соціальним правом, так само як і, наприклад, трудове право та право соціального захисту. Медичне право виступає єдиним правовим механізмом за допомогою якого реалізується право кожної людини в Україні на одержання кваліфікованої медичної допомоги. Важливою рисою цього механізму є публічні засади, які проявляються у закріпленні в Конституції та законах України права громадян на медичну допомогу і державному гарантуванні здійснення цього права; у наявності і функціонуванні державних і комунальних медичних закладів системи охорони здоров'я; у державному фінансуванні встановленого законом гарантованого мінімуму медико-санітарної допомоги; у всезагальності спеціалізованих медичних правил та обов'язковості їх виконання усіма медичними працівниками при наданні медичної допомоги. Таким чином, місце медичного права – у групі галузей права, що забезпечують соціальні права громадян. Головне, на наше переконання, становлять позитивні зобов'язання держави щодо створення системи юридичних, економічних та організаційних гарантій для реального здійснення таких соціальних прав як прав людини на медичну допомогу й охорону здоров'я.

Значно підвищило би стан наукових досліджень з проблем медичного права віднесення спеціальності «Медичне право» до Переліку наукових спеціальностей для захисту кандидатських та докторських дисертацій, при цьому доцільно внести зміни до назви наукової спеціальності «12.00.05 – трудове право; право соціального забезпечення». З урахуванням сучасних реальних змін ця спеціальність повинна включати й інші галузі права, які безпосередньо здійснюють забезпечення соціальних прав людини і громадянина в Україні, і мати назву: «12.00.05 – соціальне право; трудове право; право соціального захисту; медичне право; освітянське право». Такий крок створить нові більш прогресивні умови для атестації наукових кадрів і підніме наукові дослідження із проблем цих галузей права на новий рівень. Це, у свою чергу, забезпечить більш високий рівень викладання навчальної дисципліни «Медичне право України».

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. *Вороненко Ю.В., Радий Я.Ф.* Медичне право в системі права України : стан і перспективи розвитку // Український медичний часопис. – 2006. – № 5; Волков В.Д., Дешко Л.М. До питання про галузеву належність медичного права України та його місце в структурі медичної і юридичної освіти // Медичне право України : проблеми становлення і розвитку. Матеріали I Всеукраїнської науково-практичної конференції 19-20.04.2007, м. Львів. – С. 52-59; Туманський В.О., Алексєєв О.Г. Щодо викладання правових дисциплін в медичних та фармацевтичних навчальних закладах III-IV рівнів акредитації // Запорожський медичний журнал. – 2008. – № 1(46). – С. 189-192; Москаленко В.Ф., Грузева Т.С., Гревцова Р.Ю. Актуальные вопросы изучения медицинского права в учебном курсе подготовки специалистов медицинской отрасли // Медицинское право. – 2008. – № 4; Москаленко В.Ф., Грузева Т.С., Винницька М.О., Галієнко Л.І., Іншакова Г.В. Вдосконалення навчально-освітнього компоненту медико-правового забезпечення охорони здоров'я в Україні // Східноєвропейський журнал громадського здоров'я. – 2008. – № 4. – С. 81-84; Децик О.З., Кольцова Н.І., Сорока О.Я., Павлишин Я.І. Медичне право в системі вищої медичної освіти в Україні // Східноєвропейський журнал громадського здоров'я. – 2008. – № 4. – С. 86-87; Веклич А., Гревцова Р., Кершис А. Медичне право України : досягнення та перспективи другого всеукраїнського конгресу (Другий Всеукраїнський конгрес з медичного права, біоетики та соціальної політики відбувся в Києві 14-15 квітня 2011 р.) // Електронний ресурс : <http://pravotoday.in.ua/ua/press-centre/publications/pub-542/>

2. Програма «Юридические основы деятельности врача. Медицинское право», розроблена кафедрою медичного права Московської медичної академії ім. І.М. Сеченова // Електронний ресурс : <http://www.fumc.ru/pub/41302.html>; Учебная программа дисциплины «Медицинское право», утверждена в Санкт-Петербургском филиале федерального государственного автономного образовательного учреждения высшего профессионального образования «Национальный исследовательский университет «Высшая школа экономики», Санкт-Петербург, 2011; Магистерская программа «Медицинское право» в Российском ун-те дружбы народов по специальности 03.09.00 «Юриспруденция», квалификация выпускника «Магистр юриспруденции» // Електронний ресурс: <http://www.rudn.ru/index.php?pages=3133>; на кафедре социального права Омского государственного университета им. Ф.М. Достоевского с 1996 г. введен спецкурс «Медицинское право» как дисциплина специализации (сначала только для специализации «Гражданское право», затем и для специализации «Уголовное право») // Електронний ресурс: www.omlaw.ru

3. *Малеина М.Н.* Человек и медицина в современном праве. – М.: Изд-во БЕК, 1995. – С.5, 26 – 33; Литовка А.Б., Литовка П.И. Медицинское право – комплексная отрасль национального права России: становление, перспективы развития // Правоведение. – 2000. – № 1; Стеценко С.Г. Медицинское право : Учеб. – СПб. : Издательство «Юридический центр Пресс», 2004. – С. 21; Стеценко С.Г., Стеценко В.Ю., Сенюта І.Я. Медичне право України : Підручник / За заг. ред. д.ю.н., проф. С.Г.Стеценка. – К. : Всеукраїнська асоціація видавців «Правова єдність», 2008. – С. 7; Гладун З. Медичне право – комплексна галузь права України / З. Гладун // Право України. – 2007. – № 4. – С. 100-105; Сенюта І.Я. Медичне право: право людини на охорону здоров'я : Монографія. – Львів : Астролябія, 2007. – С. 95-98.

4. *Болотіна Н.Б.* Медичне право України: програма курсу. – Одеса: «Юридична література», 2001. – 48 с.

5. *Болотіна Н.Б.* Медичне право в системі права України // Право України. – 1999. – № 1. – С. 116 – 121.

6. *Болотіна Н.Б.* Медичне право // Юридична енциклопедія. – Т. 3. – К. : Вид-во «Українська енциклопедія» ім. М.П.Бажана. – 1999. – С. 608 – 609; Болотіна Н.Б. Медич-

на допомога // Там само. – С. 607 – 608; Болотіна Н.Б. Соціальний захист прав особи при корекції статі // Вісник Львівського державного університету. Серія юридична. Вип. 34. – Львів, 1999, – С. 128 – 131; Болотіна Н.Б. Перспективи розвитку медичного права України // Актуальні проблеми держави і права. Збірник наукових праць. Вип. 11. – Одеса: «Юридична література», 2001. – С. 300 – 304; Болотіна Н.Б. Право соціального захисту: становлення і розвиток в Україні: Монографія. – К.: Знання, 2005. – 381 с. (р. 3.3. «Право соціального захисту і медичне право», С. 241-253); Болотіна Н.Б. Право соціального захисту України: Навч. посіб. – К.: Знання, 2005. – 615 с. (р. 2.4.3. «Право соціального захисту і медичне право», С. 119-128; гл. 23 «Правові засади надання медичної допомоги в Україні»); Болотіна Н.Б. Медичне право як галузь права і навчальна дисципліна // Сучасне українське медичне право: Монографія / За заг. ред. С.Г. Стеценка. – К.: Атіка, 2010. – С. 24-47.

7. Шаргородский М.Д., Иоффе О.С. О системе советского права // Советское государство и право. – 1957. – № 6. – С. 105; См.: Явич Л.С. Социализм: право и общественный прогресс. – М., 1990. С. 45-46; Поленина С.В. Взаимодействие системы права и системы законодательства в современной России // Государство и право. – 1999. – № 9. – С. 7-8.

8. Система советского законодательства / Под ред. И.С. Самощенко. – М., 1980. – С. 16.

9. European Social Charter (revised). 1st National Report on the implementation of the European Social Charter (revised) submitted by The Government of Ukraine for the period 1 January 2005 to 31 December 2007 on articles 3, 11, 14, 23, 30. Report registered by the Secretariat on 4 November 2008 // <http://www.coe.int / socialcharter>

10. January 2010. European Social Charter (revised). European Committee of Social Rights. Conclusions 2009 (UKRAINE). Articles 3, 11, 14, 23 and 30. of the Revised Charter // www.coe.int / socialcharter

Болотіна Н.Б. Медичне право як навчальна дисципліна в Україні та зарубіжних країнах

У статті проаналізовані теоретичні й практичні проблеми впровадження та викладання навчальної дисципліни «Медичне право України». Наводиться практика викладання медичного права у деяких зарубіжних країнах.

Ключові слова: медичне право, охорона здоров'я, юридична освіта, навчальна програма з медичного права.

Болотина Н.Б. Медицинское право как учебная дисциплина в Украине и зарубежных странах

В статье анализируются теоретические и практические проблемы внедрения и преподавания учебной дисциплины «Медицинское право Украины». Приводится практика преподавания медицинского права в некоторых зарубежных странах.

Ключевые слова: медицинское право, охрана здоровья, юридическое образование, учебная программа по медицинскому праву.

Bolotina N.B. Medical Law as a training course in Ukraine and abroad

The article analyses the theoretical and practical problems of introducing and teaching the «Medical Law of Ukraine» course. Experience of teaching medical law in some foreign countries is presented.

Key words: medical law, health protection, legal education, medical law curriculum.

Стаття надійшла до редакції 11.04.2012.

**СУТНІСТЬ ПРИНЦИПУ «ВЕРХОВЕНСТВА ПРАВА»
У СУЧАСНИХ УМОВАХ ЦИВІЛІЗАЦІЙНОГО РОЗВИТКУ**

М.А. Самбор

*кандидат юридичних наук,
лауреат Всеукраїнського фонду юридичної науки
ім. академіка права В.В.Сташиса,
лауреат Міжнародної премії академіка П.П.Михайленка,
Міжнародної академії фундаментальних
основ буття, заступник начальника штабу Прилуцького МВ
(з обслуговування міста Прилук та Прилуцького району)
УМВС України в Чернігівській області*

Постановка проблеми. Принципи права, що являють собою вихідні, базисні, фундаментальні основи формування, розвитку права у цілому як системи правових приписів, покликаних упорядковувати суспільні відносини, прослідковуються в усій правовій системі та системі законодавства у правотворенні та правореалізації.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Проблемою верховенства права займалися такі науковці, як: А.М. Колодій, С.П. Головатий, С. Шевчук, Д. Прокопов. Але й на сьогодні проблема залишається бути нагальною.

Враховуючи вищевикладене метою статті маємо намір визначити дослідження сутності одного з провідних принципів права, своєрідного «принципу принципів» – верховенства права, а також здійснення аналізу існуючих поглядів на його зміст, що існують у сучасному праворозумінні.

Основні результати дослідження. Власне термін «принцип» (від лат. *princĭpium*) означає у буквальному розумінні основу, першопочаток, керівну ідею, вихідне положення якого-небудь явища (вчення, організації, діяльності тощо). Стародавні звертали увагу на те, що «принцип є найважливіша частина всього» (*princĭpium est potissima pars cuiusque rei*). Під принципами права слід розуміти вихідні нормативно-керівні начала (імперативні вимоги), що визначають загальну спрямованість правового регулювання суспільних відносин [18, с. 222].

Принципи права – це керівні ідеї, які характеризують зміст права, його сутність і призначення в суспільстві. З одного боку, вони виражають закономірності права, а з іншого – найбільш загальні норми, які діють у всій сфері правового регулювання і поширюються на всі суб'єкти. Ці норми або чітко сформульовані в законі, або виводяться із загального змісту законів [19, с. 284]. Тобто принципи пронизують все право, усю правову систему, окремі її галузі, інститути, норми, забезпечуючи їх цілісність, узгодженість, виступаючи своєрідним «каркасом»,

який забезпечує єдність правових приписів та, виступаючи дороговказом і кінцевою ціллю права, окреслюючи тим самим шлях розвитку правової дійсності.

Вважаємо, що кожен з юристів рано чи пізно у своїй науковій, педагогічній чи практичній діяльності звертається до принципів права. Одні визначають дослідження принципів права основою своєї діяльності, інші – на початку своєї діяльності, не усвідомлюючи роль та значення принципів права, на піку кар'єри розуміють, що окрім норми існують правила та ідеї, на основі яких формується така норма, а тому розуміння цієї ідеї дозволяє поєднати «букву» закону з «духом» цього закону, який окутав законотворця та підштовхнув до використання певного правила для регулювання суспільних відносин. При цьому повсякденна діяльність юриста тісно пов'язана із використанням у своїй діяльності принципів, які пронизують будь-яку галузь, інститут права та законодавства. Однак, усвідомлення значимості принципу для юридичної практики чи наукової діяльності суттєво переосмислює погляди на правову дійсність, змушуючи дослідника поринути у глибини законодавства чи теоретичної юридичної науки.

Принципи права різноманітні та багатогранні як власне само право, адже останнє має містити елементи, які ініціюються принципами.

Загалом проблематиці принципів у правовій науці було присвячено значну кількість робіт, серед яких можна відзначити роботи вітчизняних науковців-правників: В.Б. Авер'янова, Т.З. Герасимів, Ю.В. Климчука, М.І. Козюбри, А.М. Колодія, В.І. Малюги, П.М. Рабіновича, Г.П. Тимченка, С.В. Шевчука, Л.Л. Чаусова, Т.І. Фулей та багатьох інших. Однак, виходячи із значимості принципів для розвитку теоретичної юридичної науки та юридичної практики, останні завжди залишають по собі дискусійні питання, що потребують розв'язання із урахуванням розвитку людства.

Враховуючи те, що принципи є базисом правової системи, останні повинні відігравати регулюючу функцію. Не є виключенням із цього правила й принцип «верховенства права». Юридичний принцип верховенства права слід сприймати і як універсальний, і як інтегральний принцип права, як його мега-, а то й мета-принцип [21, с. 29].

Провідним принципом, можна сказати системоутворюючим є принцип верховенства права, який відіграє роль зірки, навколо якої обертаються інші принципи, чії орбіти у цілому формують фундамент для розвитку правової системи та системи національного та міжнародного законодавства. З іншого боку, вважаємо, що принцип верховенства права являє собою певну узагальненість усіх принципів, які визначають гуманістично-демократичну спрямованість позитивного права.

На сьогодні відсутнє єдине загальноприйняте розуміння поняття «верховенства права», його суті, при цьому дослідники даного явища висувають аргумент на користь цього, зазначаючи, що верховенство права настільки всеохоплююче та одночасно таке індивідуальне, що формалізація права не у змозі запропонувати уніфіковане фундаментальне розуміння цього принципу.

Основоположником принципу верховенства права називають англійського конституціоналіста Алберта Дайсі, яким вперше було сформульовано «три характерні риси» британської конституції, до яких відносяться: 1) суверенітет (верховенство) парламенту; 2) верховенство права («rule of law»); 3) взаємозв'язок між конституційним правом і конституційними звичаями. На думку С. Голо-

вато, коли проаналізувати першу і третю «характерні риси», то на передній план висувається якраз ключова роль другої «характерної риси», себто «rule of law» («верховенство права»). Це та риса, що пронизує і визначає, власне, всю специфіку й сутність англійського конституційного облаштування (системи правління), у яку автор вкладав сутність природи стосунків між особою і владою [21, с. 16].

Висновки С. Головатого у цій частині дослідження зводяться до того, що складниками доктрини і принципу, означених як «верховенство права», відповідно до Алберта Дайсі були: 1) верховенство права як протиставлення кожній системі державної влади, з тим щоб виключити для влади загалом та її посадових осіб зокрема можливість діяти інакше, ніж на підставі повноважень, визначених приписами права; 2) верховенство права як рівність усіх членів суспільства перед законом; 3) верховенство права як верховенство духу права, яке означає, що свободи людини не є наслідком проголошених в офіційному документі (писаній конституції) гарантій, а навпаки – сама конституція в англійському суспільстві є наслідком прав особи, бо ці права (як права людини) існували ще до виникнення і закріплення положень права, що складають конституцію [21, с. 16-17].

Існує точка зору про те, що верховенство права – це теоретична та нормативно-мовна юридична конструкція, принцип дії правової матерії, що виявляється, зокрема, у нормативних, прецедентних, доктринальних чи інших формах правового абстрагування, правореалізації, тлумаченні тощо [1, с. 77]. Звісно, таке визначення має право на життя, однак як на наш погляд, останнє не виявляє єдності та прогресивного руху, оскільки «верховенство права» – це вже принцип, а тому визначати принцип через принцип є тавтологією.

Забезпечення дії принципу верховенства права – це, на рівні з іншим, створення рівноваги між суспільними інтересами й інтересами приватної особи, що є позитивним обов'язком держави та передбачає певні національні особливості методу правового регулювання [1, с. 76]. Але, як вважаємо, такий підхід до розуміння принципу «верховенства права» через «рівновагу суспільних та приватних інтересів» фактично відтворює теоретичну конструкцію поняття «право» у сучасному його розумінні, а саме як систему норм (правил поведінки) і принципів, встановлених або визнаних державою як регулятори суспільних відносин, які формально закріплюють міру свободи, рівності та справедливості відповідно до суспільних групових та індивідуальних інтересів (волі) населення країни, забезпечуються всіма заходами легального державного впливу аж до примусу [22, с. 216]. Такий підхід фактично підмінює одне поняття «право» (значно ширше за суттю) іншим – похідним від нього, його принципом, нехай навіть визначальним.

В. Темченко стверджує, що ідея про те, що принцип верховенства права виявляється як єдність закону (позитивного права) та його реалізації, тобто матерія права є не лише системою юридично визнаних норм, а й його реалізацією, що є ознакою інтегративного праворозуміння, зокрема, як єдності об'єктивного та суб'єктивного, норми та її реалізації [1, с. 77]. Підсумувавши, можна сказати про те, що на думку В. Темченка принцип «верховенства права» це існування норми та її практична реалізація, незалежно від того наскільки така норма є соціально значущою, яка ціль такої норми, головне аби остання існувала та урегулювала суспільні відносини, адже саме це є остаточною ціллю норми. При цьому не має значення наскільки легітимною є така норма, справедливість та ефек-

тивність регулювання саме у такий спосіб (передбачений нормою) певних суспільних відносин та, як наслідок цінність цієї норми.

Принцип верховенства права у поєднанні із принципом законності є визнанням реальності прав та свобод; єдності позитивного права із його реалізацією; справедливого балансу особистого та загального інтересу; легітимності закону та держави; державної гарантованості умов легітимності закону; єдності законності та верховенства права; гарантованості функціональності правової системи; заперечення поза правових заходів; державних гарантій поваги закону; обов'язку держави діяти своєчасно, відповідно і послідовно; передбачуваності й узгодженості способів застосування закону (виділено нами – М.С.) [1, с. 76-77]. Відтак, сукупність означених складових мають представляти результат поєднання принципів верховенства права та законності. Але, виходячи зі сказаного бачимо, що принцип «верховенства права» у поєднанні із принципом «законності» є визнанням єдності законності та верховенства права. Отже, маємо, що поєднання є єдністю, тобто знаходимо синоніми для двох лексичних виразів та більше нічого, жодного методологічного навантаження.

У понятті верховенства права переплітаються правові та політичні, культурні й етичні мотиви, внутрішньодержавні та міжнародні, національні, цивілізаційні й загальнолюдські аспекти, наукова істина і цінності добра і справедливості, досягнення правової теорії та практичний юридичний досвід, правові ідеї і здоровий глузд [2, с. 7].

У розвинених демократичних країнах Заходу, де забезпечено верховенство закону та бережливе ставлення до прав людини, громадяни живуть, користуючись цими великими благами [12, с.4]. Питання прав людини завжди розглядаються у поєднанні з питанням верховенства закону [12, с.162]. Це підкреслює значимість існування (формального закріплення) та реальної можливості реалізації прав та свобод у змісті принципу «верховенства права».

А. Заєць зазначає, що інтерпретація конституційного принципу верховенства права вимагає встановлення на понятійному і елементарно-структурному рівні співвідношення між поняттями верховенства права та правової держави. Не менш важливими для тлумачення принципу верховенства права є як теоретичні уявлення про праворозуміння, про співвідношення права з іншими соціальними регуляторами (що дозволяє усвідомити достатність правового регулювання у суспільстві), про морально-етичну основу права, про вплив прав людини на державну владу, так і аналіз відповідних положень Конституції, які стосуються ідеологічного, політичного та економічного плюралізму, конституційних прав громадян і механізмів їх правового захисту, конституційно-правових механізмів здійснення державної влади, правової основи діяльності громадських організацій, політичних партій тощо [20, с. 178].

Принцип верховенства права – це невід'ємний елемент системи цінностей, покладених в основу становлення і розвитку європейського правопорядку. Принцип верховенства права є одним із тріади принципів спільної спадщини європейських народів, до якої належать також принцип плюралістичної демократії та принцип прав людини. Як тріада, вони взаємно доповнюють один одного і перебувають у взаємній нерозривній єдності [8, с. 161].

На думку А. Колодія, принцип верховенства права, передбачений ст. 8 Конституції України у правовій державі визначає умови життєдіяльності всього

соціального організму, тобто порядок створення, існування і функціонування державних органів і громадських організацій, соціальних спільностей, відношення до них, а також між собою окремих громадян, а тому є базовим, найбільш значущим. Завдяки цьому він модифікується у різних сферах функціонування держави і права, наприклад, у правоутворенні, правореалізації, правоохороні. Він також означає, що не держава створює право, а навпаки, право є основою організації і життєдіяльності держави в особі її органів і посадових осіб, інших організацій. А звідси випливає і твердження про те, що не держава надає права і свободи людині, а народ створює право, щоб, насамперед, обмежити ним державну владу. Виходячи з цього, вітчизняній юридичній науці і практиці слід по-новому підійти до визначення зовнішнього виразу права, тобто до розуміння закону і загалом законодавства [16, с. 12-13]. Така інтерпретація принципу «верховенства права» базується на Західноєвропейській традиції розуміння даного принципу, в основу якого закладаються принципи демократичної організації влади у суспільстві, джерелом якої виступає народ, який органічно визначає свої (колективні) та персоніфіковані (індивідуальні) права членів. Демократичний устрій країни визначає та забезпечує свободу поведінки кожного громадянина, а формалізація таких правил поведінки у нормі права виступає гарантом її (поведінки) реалізації у суспільних відносинах.

С. Головатий пише, що верховенство права – в узагальненому вигляді можна передати як поєднання ідеалів і досягнутого на практиці юридичного досвіду стосовно принципів, інститутів, механізмів і процедур, які є істотно важливими для захисту особи від свавільної влади держави і які надають особі можливість володіти людською гідністю [8, с. 165]. Звідси бачимо, що основу принципу «верховенства права» складають ідеали, тобто те, до чого прагне людина, суспільство, які виражаються не лише у системі права, а виражаються у міжгалузевих зв'язках останньої з політичною, економічною, соціальною дійсністю. Фактично принцип «верховенства права» відображає умови розвитку суспільства та відповідний (а не існуючий, оскільки, як правило, закон не завжди поспіває за розвитком суспільних відносин) йому правовий закон, спрямований на реалізацію прав і свобод людини у суспільному середовищі.

Верховенство права як засаднича ціннісна ідея, що має універсальний, надгалузевий характер і регулятивні властивості незалежно від її закріплення в тому чи іншому законодавчому акті, повинна спрямовувати свою нормотворчу та правозастосовну практику [9, с. 15]. Таким чином, «верховенство права» виявляє свій вплив на формування позитивного права шляхом ідентифікації необхідних для регулювання за допомогою норм права суспільних відносин шляхом забезпечення загальнолюдських цінностей та індивідуальних потреб.

С. Шевчук зазначає, що принцип верховенства права у правовій системі завжди відповідає за справедливість [7, с. 175]. Поряд з цим справедливість, на наш погляд, слід розглядати з позицій не лише моральних категорій добра та зла, а й суспільних, у тому числі суто правових, зокрема таких як: «інтерес», співвідношення індивідуального та суспільного (зокрема, державного), пріоритету індивідуальної свободи над державною, реальної можливості реалізації прав, свобод та інтересів, усунення перешкод на шляху їх реалізації, створення гарантій (юридичних та організаційних) реалізації прав та свобод.

Головний зміст принципу верховенства права на думку С. Шевчука, полягає у забезпеченні пріоритету панування права у суспільстві над іншими регуляторами, унеможливленні свавілля державної влади, забезпечує дотримання вимог справедливості, а також реалізацію основних прав та свобод та їх відповідні гарантії [7, с. 178]. Такий зміст принципу «верховенства права» є, як на нас, не досить логічним. Звернувшись, наприклад, до практики Європейського суду з прав людини, проаналізувавши його рішення, можна побачити, що неодноразово принцип «верховенства права» тлумачиться не через пріоритет права над іншими регуляторами суспільних відносин (звичай, мораль тощо), а частіше навпаки, визначаючи моральні засади (беручи за основу теорію природного права) основою цього принципу, який має реалізовуватися під час прийняття та реалізації норм позитивного права.

Існують погляди, які вказують на те, що верховенство права обґрунтовується взаємовпливами природного права на систему законодавства. Зазначається, що природне право впливає не на позитивне законодавство, а на людську свідомість, яка це законодавство створює, усвідомлює та розвиває. Поряд з цим зазначається, що одним із головних аргументів в обґрунтуванні принципу верховенства права через ідею природного права виступають джерела права (звичай, судовий прецедент та справедливість (у разі формулювання рішень суду всупереч тим чи іншим позитивним нормам) [5]. Безумовно такий вплив є визначальним, оскільки саме він визначає прогалини законодавства та способи заповнення таких ніш. Стверджувати, що природне право впливає не на позитивне право, а виключно на свідомість законодавця, значить зводити усю теорію не лише до розуміння принципу «верховенства права», а загалом права та розуміння суті категорій «об'єктивне» та «суб'єктивне». Якщо у такий спосіб підходити до впливу права природного на право позитивне виключно через людську свідомість, то ж можна заключити, що все об'єктивне є суб'єктивним, адже перше сприймається виключно через нашу свідомість, яка у свою чергу є суб'єктивною. Відтак, навіть якщо у природі об'єкт є чорним, а нашою свідомістю він сприймається як білий, то і буде він білим, ніхто навіть не дізнається, що він – чорний. Так само і з позитивним правом – допоки людська свідомість не сприйме наявність такого закону, останнього не буде, хоча він знаходитиме свій природничий вияв.

«Сенс природного права, – зазначає П. Волвенко, – полягає у визнанні факту існування права, не створеного державою, точніше не створеного діяльністю людей, а як феномена «природного закону» права, що «впливає з природи людини» [11, с. 79]. Але усвідомлюючи те, що право, як регулятор відносин, відноситься виключно до суспільства, об'єднання людей, говорити про те, що він є виявом природного закону, дещо некоректно. Хоча у світі виникають та розробляються теорії «дикого права» (зокрема *wild law*), які намагаються «вписати» у рамки «права» закони виникнення, існування природи та її розвитку. На наш погляд, суть природного права у принципі «верховенства права» полягає у тому, що знаходиться відповідність між бажаним, необхідним, допустимим у можливостях окремої особистості та об'єднання людей, будь то держава, наддержавне об'єднання, або інше колективне існування людської істоти.

Природне право слід розглядати не стільки з позиції його походження, скільки із взаємин виникнення та розвитку правової системи регулювання суспільних відносин та розвитку державної влади.

Обґрунтовуючи пріоритет (верховенство) природного права перед державою (державною владою), юрист Балдус стверджував, що природне право сильніше принціпата, тобто влади правителя: «*potius est ius naturale quam principatus*» [14, с. 299]. Дійсно, таке твердження є логічним, оскільки вказує не на походження природного права від законів природи, а на допустимість користування можливостями в умовах здійснення державної влади, пріоритет індивідуальних прав громадян над правами держави.

Дж. Локк трактував ідею владарювання права у вигляді держави, в якій превалує цивільний закон, що відповідає вічному та всеохоплюючому закону природи [14, с. 300].

На завершення хочеться відмітити, що зв'язок природного права та принципу «верховенства права» (як принципу позитивного права) полягає у тому, що останній виявляє огріхи системи законодавства у частині закріплення, реалізації та гарантування прав, свобод та інтересів людини у суспільстві.

Принцип «верховенства права» нерозривно пов'язується із правами та свободами людини. Невід'ємні права і свободи людини визначають зміст і спрямованість усіх інших принципів – вимог верховенства права [2, с. 8]. Верховенство права – це пріоритетність у суспільстві загальносоціальних («природних») прав людини [3, с. 19]. Верховенство права – це взаємозумовлене існування і взаємозгоджена реалізація основоположних прав та обов'язків (тобто природних соціальних можливостей і необхідностей) людини, а також людських спільнот, об'єднань й усього суспільства [3, с. 22]. Отже, основною ціллю принципу «верховенства права» є утвердження прав і свобод людини, що проявляється у нормативному закріпленні прав та свобод, забезпеченні ефективних способів та засобів їх реалізації та формуванні системи гарантій захисту та охорони прав і свобод та механізмів їх реалізації.

Верховенство права (правління права) покликано забезпечити гарантії індивідуальної свободи [13, с. 41]. Фактично дана теза підкреслює верховенство індивідуального над колективним (суспільним та у першу чергу державним), тобто ідея про те, що індивідуальні права не можуть і не повинні бути обмежені правами державними, оскільки держава, як продукт спільного існування та діяльності об'єднання людей, повинна забезпечувати вільний розвиток кожного окремого індивіда. У разі коли таке існування створює конфлікт між правами індивіда та держави, пріоритет має віддаватися першому як джерелу виникнення та сенсу існування останньої.

Сутність легітимаційної теорії полягає у тому, що право – в усіх суспільствах – отримує свій авторитет із-зовні. Таким зовнішнім зумовлюючим чинником вважається справедливість, її основний (свобода) і опосередкуючі (права людини) принципи [17, с. 10]. Бачимо, що Ю.Кравченко в основу прийняття принципу «верховенства права» закладає демократичні засади, якими виявляються свобода та її справедливий розподіл, який знаходить вияв у визнанні (нормативному закріпленні) та забезпеченні реалізації прав та свобод людини. Однак, як на нашу думку, ці засадничі ідеї повинні бути підкріплені «рівністю», яка вказує на можливість реалізації прав та свобод усіма без винятку та будь-якого застереження суб'єктами (незалежно від віку, статі, майнового стану, раси, національності, соціального статусу тощо).

Аналіз поглядів на розуміння та сутність принципу «верховенства права» дозволяє провести їх групування залежно від того, що визначається базисною цінністю та витоком даного принципу. Відтак, формуються дві основні течії: 1) верховенство права, що є наслідком впливу філософсько-правових концепцій природного права на зміст права, як регулятора суспільних відносин; 2) визнання принципу «верховенства права» як необхідного регулятора інституціональної побудови правової системи, у якій забезпечуватиметься закріплення та реалізація прав людини, визначення примату останнього.

З позицій сучасного стану правової науки запровадження верховенства права в національну правову систему передбачає насамперед висвітлення правової проблематики у контексті суспільства в цілому, а не лише його державно-владної організації, що тільки й здатне створити можливості для більш повного розуміння принципу верховенства права [4 с. 25]. Відтак розглянемо українську державно-правову дійсність, яка висвітлює принцип «верховенства права».

У чинному законодавстві України, а також у актах офіційного тлумачення законодавства, даному єдиним органом конституційної юрисдикції, можемо зустріти декілька якщо не дефініцій, то хоча б розумінь принципу «верховенства права». Так, у відповідності до ч. 1 ст. 8 Кодексу адміністративного судочинства України (далі – КАС України) [10] суд при вирішенні справи керується принципом верховенства права, відповідно до якого зокрема людина, її права та свободи визнаються найвищими цінностями та визначають зміст і спрямованість діяльності держави. Ч. 2 ст. 8 КАС України застерігає, що суд застосовує принцип верховенства права з урахуванням судової практики Європейського суду з прав людини. Фактично такі положення КАС України наголошують на необхідності врахування положень ст. 3 Конституції України [23], а саме те, що людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю. Права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави. Держава відповідає перед людиною за свою діяльність. Утвердження і забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави. Однак, враховуючи ч. 3 ст. 8 Конституції України норми Конституції України є нормами прямої дії, такими що не потребують їх дублювання у галузевому законодавстві, останнє має визначати механізми реалізації цих норм. На підставі сказаного, можна дійти висновку про те, що Конституція України на початку (ст. 3) визначає зміст принципу, а потім зазначає існування цього принципу «верховенства права» (ст. 8). Отже, спрямованість держави на забезпечення реалізації прав і свобод людини слід розуміти як формальне закріплення та реалізацію принципу «верховенства права».

Але звернемось до офіційного тлумачення поняття принципу «верховенства права», яке зустрічаємо у рішеннях Конституційного Суду України. Конституційний Суд України в абз. 2 п.п. 4.1 п. 4 мотивувальної частини свого рішення від 2 листопада 2004 року № 15-рп/2004 визначив, що верховенство права – це панування права в суспільстві. Верховенство права вимагає від держави його втілення у правотворчу та правозастосовну діяльність, зокрема у закони, які за своїм змістом мають бути проникнуті передусім ідеями соціальної справедливості, свободи, рівності тощо. Одним із проявів верховенства права є те, що право не обмежується лише законодавством як однією з його форм, а включає й інші

соціальні регулятори, зокрема норми моралі, традиції, звичаї тощо, які легітимовані суспільством і зумовлені історично досягнутим культурним рівнем суспільства. Всі ці елементи права об'єднуються якістю, що відповідає ідеології справедливості, ідеї права, яка значною мірою дістала відображення в Конституції України [6]. Таким чином, офіційне тлумачення поняття «верховенства права» відбувається через три основні змістовні ознаки права, якими є свобода, рівність та справедливість і спрямованість діяльності держави на реалізацію права, як регулятора суспільних відносин, у поєднанні з іншими соціальними регуляторами. Ураховуючи ту обставину, що офіційне тлумачення відбувається на основі норм Конституції України, можна зробити висновок про те, що «верховенство права» слід розуміти як закріплення та реалізацію прав, свобод людини на засадах свободи, рівності та справедливості за підтримки держави.

У свою чергу С. Головатий пише: «Застосована Конституційним Судом формула «верховенство права – це панування права в суспільстві» не відповідає загальновизнаним уявленням про сутність верховенства права, бо вона побудована на доктрині юридичного позитивізму, тоді як концепція верховенства права і присутній зміст юридичного принципу верховенства права є продуктом протилежного вчення – вчення про природне право. Формула Конституційного Суду України неодмінно скерує на потребу передовсім з'ясувати сутність власне поняття «право», а за тим – перейти до з'ясування сутності вже буцімто похідного від нього поняття «верховенство права». Методологія юридичного позитивізму у цьому випадку є цілковито неприйнятною і хибною, бо позитивне право будь-якої національної юридичної системи саме по собі не становить того, що визначає сутність верховенства права як такого. Позитивне право може лише засвідчити або ж наявність, або ж відсутність у національній політичній чи юридичній системах загальновизнаних інституційних і процедурних елементів (складників) верховенства права» [8, с. 172]. З таким поглядом важко погодитися. На користь цього можна навести декілька контраргументів: 1) теза про використання доктрини юридичного позитивізму, яке закладається в основу «верховенства права» є згубним у Рішенні КС України, на наш погляд, є лише індивідуальним поглядом вченого, оскільки право, як регулятор суспільних відносин, слід відмежовувати від закону, який є дійсно «позитивним правом», однак, власне право окрім формальної визначеності, загальнообов'язковості, забезпечення примусом та інших ознак, наданих державою (суспільним об'єднанням), є продуктом природи, суспільних відносин, які виражаються у створенні умов рівності, свободи діянь, справедливості; 2) принцип «верховенства права» є та повинен бути похідним від права, адже за умови відсутності права, як регулятора суспільних відносин, існування принципу «верховенства права» не матиме ніякої практичної цінності.

Зміст принципу верховенства права виражається у поєднанні принципів законності та юридичної гарантованості прав і свобод особи [19, с.287]. Таким чином, до розуміння принципу «верховенства права» вводиться нормативна його складова – закон, та його основоположний принцип – законності, – неухильного його дотримання та виконання. У науковій літературі поряд з принципом «верховенство права» вживається словосполучення «верховенство правового закону».

Так, В. Нерсисянц використовує поняття «верховенство правового закону», яке включає в себе всі основні нормативно-регулятивні форми, засоби та

способи реального прояву верховної (суверенної) юридичної сили та влади норм єдиної національно-державної системи діючого позитивного права, загальнообов'язкових для всіх суб'єктів права у всіх сферах та у всьому просторі правового регулювання суспільних відносин [14, с. 534]. «Верховенство правового закону» наголошує на позитивістській теорії права. З одного боку, це безперечно так, оскільки ми використовуємо виключно цю теорію, що пов'язана з існуванням норми, встановленої і визнаної державною. В. Нерсесянц підкреслює верховенство правового закону, який, у свою чергу, має закріплювати примат прав та свобод людини і громадянина над правами держави. Таким чином, визнається «верховенство порядку» закону. Неухильно додержуватись правового закону повинні всі інституції та окремі громадяни. Це, у свою чергу, є запорукою реалізації, захисту та охорони прав, свобод та інтересів людини.

Верховенство права – один із найважливіших принципів конституційного ладу Російської Федерації, що характеризує Росію як правову державу. Примат права виявляється у верховенстві Конституції та зв'язаності держави правом [15]. У такому розумінні принцип «верховенства права» зводиться виключно до структуризації нормативно-правових актів, зведенні норм права у певну ієрархію, на вершині якої знаходяться норми Конституції, у даному випадку Конституції Російської Федерації. Крім цього, принцип «верховенства права» характеризується не з погляду права, а з погляду правової держави, держави, де панівним є закон, що визначає пріоритет прав та свобод людини, заснований на загальнодемократичних принципах свободи, рівності та справедливості.

Підсумовуючи сказане, можна дійти висновку про те, що принцип «верховенства права» відіграє фундаментальну роль у розбудові правової системи, утвердженні прав, свобод та інтересів людини, їх реалізації, охорони та захисту у першу чергу від свавілля держави, покликаної захищати ці права та свободи. Вважаємо, що існування власного поняття даного принципу суттєво вплине на його розуміння, а відтак й утвердження у правовому середовищі.

«Верховенство права», на думку С. Головатого, – це термін, придатний для передавання в узагальненому вигляді поєднання ідеалів і досягнутого на практиці юридичного досвіду стосовно принципів, інститутів, механізмів і процедур, які є конче важливими для захисту особи від свавільної влади держави і які надають особі можливість володіти людською гідністю [21, с. 29]. Погоджуючись з окремими положеннями про те, що принцип «верховенства права» нерозривно пов'язаний із розвитком суспільства, його інститутів та механізмів, слід зауважити, що маючи у своєму змісті певні динамічні елементи, принцип «верховенства права» має визначати сталі величини, якими повинні бути незмінні цінності, які гарантуватимуть кожному учасникові відносин можливості реалізації його прав та свобод на загальноприйнятих засадах свободи, рівності та справедливості, коли право одного суб'єкта не ущемлятиме права іншого, а держава в особі її інститутів, окремих посадових осіб забезпечуватиме вільний розвиток індивідуальності.

Висновок. Принцип «верховенства права» – це основа правової системи, яка виражається у поєднанні теоретичних та практичних положень неухильного забезпечення прав, свобод та інтересів людини і громадянина, гарантування їх від свавільного втручання державної влади, визначення пріоритету таких норм над іншими, що відбувається у мінливих умовах розвитку суспільства з додержан-

ням загальнолюдських принципів демократичного устрою, що визначаються триєдністю свободи, рівності та справедливості у межах моральних традицій людства.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. *Темченко В.* Принцип верховенства права у практиці Європейського суду з прав людини / В. Темченко // Підприємництво, господарство і право. – 2007. – № 8 (140). – С. 74-77.
2. *Козюбра М.* Верховенство права: українські реалії та перспективи / М. Козюбра // Право України. – 2010. – № 3. – С. 6-18.
3. *Рабінович П.* Верховенство права як соціально-природний феномен (контури ідеалу) / П. Рабінович // Право України. – 2010. – № 3. – С. 19-23.
4. *Петришин О.* Верховенство права в системі правового регулювання суспільних відносин / О. Петришин // Право України. – 2010. – № 3. – С. 24-35.
5. *Прокопов Д.* Верховенство права у контексті проблеми природного права / Д. Прокопов // Право України. – 2010. – № 3. – С. 36-43.
6. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Верховного суду України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень статті 69 Кримінального кодексу України (справа про призначення судом більш м'якого покарання) від 2 листопада 2004 року № 15-рп/2004 // Офіційний вісник України. – 2004. – № 45. – Ст. 2975.
7. *Шевчук С.* Принцип верховенства права та найвища юридична сила Конституції України / С. Шевчук // Право України. – 2011. – № 5. – С. 175-185.
8. *Головатий С.* Тріада європейських цінностей – верховенство права, демократія, права людини – як основа українського конституційного ладу / С. Головатий // Право України. – 2011. – № 5. – С. 159-173.
9. *Беляневич О.* Верховенство права і законність як принципи господарського процесуального права / О. Беляневич // Право України. – 2011. – № 6. – С. 13-20.
10. Кодекс адміністративного судочинства України від 6 липня 2005 року // ВВР. – 2005. – № 35-36, № 37. – Ст. 446.
11. *Волвенко П.* Поняття природного права: теоретичний та практичний аспекти / П. Волвенко // Підприємництво, господарство і право. – 2007. – № 8 (140). – С. 78-83.
12. *Садик М.* Права человека в исламе / Мухаммад Садик, Мухаммад Иусуф. – М. – СПб. : Диля, 2008. – 258 с.
13. Конституционное право зарубежных стран: Учебник для вузов / [Баглай М.В., Гуреева Н.П., Даниленко В.Н. и др.]; под общ. ред. М. В. Баглая, Ю. И. Лейбо и Л. М. Энтина. – М. : Норма, 2004. – 832 с.
14. *Нерсисянц В.С.* Общая теория права и государства: Учебник для юрид. ВУЗов и факультетов / В.С. Нерсисянц. – М. : Издательская группа НОРМА-ИНФРА М, 1999. – 552 с.
15. Основы государства и права: Учеб. пособие для поступающих в юридические вузы / [Андреева И.А., Бузынова С.П., Быстров Г.Е.]; под ред. О.Е. Кутафина. – 7-е изд., перераб. и доп. – М.: Юрист, 2000. – 416 с. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа. – http://libclub.ifolder.ru/6644926?ints_code=667a8393f22472ba7ad282d64c669a42#
16. *Колодій А.М.* Конституція і розвиток принципів права України (методологічні питання): Автореф. дис...докт. юрид. наук: 12.00.01 – теорія та історія держави і права; історія політичних і правових вчень; 12.00.02 – конституційне право / Колодій Анатолій Миколайович. – К., 1999. – 43 с.
17. *Кравченко Ю.Ф.* Свобода як принцип демократичної правової держави: Автореф. дис...докт. юрид. наук: 12.00.01 – теорія та історія держави і права; історія політичних і правових вчень / Кравченко Юрій Федорович. -Харьков, 2003. – 33 с.
18. Теория государства и права: Учебник / [Бабаев В.К., Баранов В.М., Витрук Н.В. и др.]; под ред. Бабаева В.К.. – М. : Юрист, 2003. – 592 с.

19. Кельман М.С. Загальна теорія держави та права: Підруч. / М.С. Кельман, О.Г.Мурашин, Н.М.Хома. – [3 – те вид., стереотип.] – Львів : Новий світ – 2007. – 584 с.

20. Теорія держави і права. Академічний курс: Підруч. / [О.В. Зайчук, А.П. Заєць, В.С. Журавський та ін.]; за ред. О.В. Зайчука, Н.М. Оніщенко. – К. : Юрінком Інтер, 2006. – 688 с.

21. Головатий С.П. Верховенство права: ідея, доктрина, принцип: автореф. дис... докт. юрид. наук: 12.00.01 – теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень. – Київ, 2008. – 36 с.

22. Скакун О.Ф. Теорія держави і права: підручник / О.Ф. Скакун / [пер. з рос. С.О. Бураковський]. – Харків : Консум, 2001. – 656 с.

23. Конституція України прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 року. – К. : Вид-во «Право», Українська Правнича Фундація, 1996. – 64 с.

Самбор М.А. Сутність принципу «верховенства права» у сучасних умовах цивілізаційного розвитку

У статті розглядаються погляди на сутність принципу «верховенство права». Аналізуються офіційне та доктринальне розуміння принципу «верховенства права», роль та місце природного права та прав людини у змісті принципу «верховенства права».

Ключові слова: право, принцип, «верховенство права», права і свободи людини.

Самбор Н.А. Сущность принципа «верховенство права» в современных условиях цивилизационного развития

В статье рассматриваются взгляды на сущность принципа «верховенство права». Анализируются официальное и доктринальные понятия принципа «верховенство права», роль и место природного права и прав человека в содержании принципа «верховенство права».

Ключевые слова: право, принцип, «верховенство права», права и свободы человека.

Sambor M.A. Essence of the principle «the rule of law» in the context of contemporary civilisation development

The article considers the views on the essence of the principle «the rule of law». Official and doctrinal interpretation of the principle «the rule of law», the role and place of natural law and human rights in the content of the principle «the rule of law» are analysed.

Key words: law, principle, «the rule of law», human rights and freedoms.

Стаття надійшла до редакції 05.04.2012.

**ГЕНДЕРНО-ПРАВОВА ЕКСПЕРТИЗА:
ПОНЯТТЯ ТА ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА**

Ю.С. Савченко

старший лейтенант юстиції

юрисконсульт військової частини А1799

Постановка проблеми. Проведення гендерної експертизи законодавства сприяє реалізації державної політики у сфері гендерної рівності. В Україні, яка останнім часом значно просунулася у вивченні та осмисленні гендерної проблематики, проведення комплексного аналізу чинного законодавства та проектів нормативно-правових актів стосовно дотримання принципу забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків потребує відповідного дослідження. Для ефективності гендерно-правової експертизи виникає необхідність в аналізі стадій процесу її проведення, чіткому розумінні її сутності.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Питання гендерної експертизи досліджували Т.М. Мельник, Н.Б. Болотіна, І.П. Лаврінчук та інші.

Мета статті полягає у визначенні поняття гендерно-правової експертизи, аналізі стадій її проведення та значення отриманих результатів у запобіганні існування та прийняття нормативно-правових актів, що містять дискримінаційні положення за ознакою статі.

Основні результати дослідження. Для вітчизняного правотворчого процесу інститут гендерно-правової експертизи є новелою. Офіційно його було запроваджено Законом України «Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків» від 8 вересня 2005 р. №2866-1V (далі – Закон).

Закон містить поняття гендерно-правової експертизи, а саме: гендерно-правова експертиза – це аналіз чинного законодавства, проектів нормативно-правових актів, результатом якого є надання висновку щодо їх відповідності принципу забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків.

У науковій літературі існують різні визначення гендерної експертизи, зокрема це:

- аналіз документів, текстів, програм, політики з позицій гендерних принципів; розгляд соціальних, законодавчих, економічних та інших питань з позицій гендерних досліджень; порівняльна оцінка на гендерність; міжнародно-правовий підхід до оцінки чинного законодавства з позицій свободи, справедливості, рівності та розвитку соціальних статей [6];

- сукупність прийомів і правил процесу збору достовірної інформації з урахуванням гендерних відмінностей у різних сферах суспільного буття, що визначають потенційні наслідки його впровадження для чоловіків і жінок. Гендерна експертиза визначає дослідницький підхід (сукупність методів розгляду об'єкта

та його впливу на реальні явища), об'єктивно необхідний при побудові законодавчих положень, складовою творення права. У цьому зв'язку ще Пекінська платформа дій, прийнята одногосно 189-ма країнами на 4-й Всесвітній жіночій конференції ООН у 1995 р., також рекомендувала здійснення заходів з «інтеграції гендерних підходів у законодавство, програми та проекти», передбачала «проведення аналізу їх впливу на жінок та чоловіків до прийняття рішень з політичного курсу» [1, с. 68].

В Україні передбачається обов'язкове проведення гендерно-правової експертизи чинного законодавства та проектів нормативно-правових актів

Гендерно-правовою експертизою передбачається наявність об'єкта, предмета та суб'єкта дослідження.

Законом встановлено, що об'єктом гендерно-правової експертизи може бути весь масив чинного законодавства та всі без винятку проекти нормативно-правових актів, отже об'єктом дослідження гендерно-правової експертизи є проекти нормативно-правових актів, що винесені на розгляд всіх без винятку органів державної влади та місцевого самоврядування, а також чинні нормативно-правові акти будь-якого органу влади чи управління.

Гендерно-правова експертиза залежно від об'єкта дослідження може бути двох видів: гендерна експертиза чинних нормативно-правових актів та гендерна експертиза проектів нормативно-правових актів. Процедурно і по суті гендерно-правова експертиза нормативно-правового акта буде відрізнятися від експертизи чинного законодавства:

1) гендерно-правова експертиза проектів нормативно-правових актів спрямована насамперед на недопущення прийняття актів, що не відповідають принципу рівних прав і можливостей, а гендерно-правова експертиза чинного законодавства спрямована на виявлення невідповідності вже діючих нормативно-правових актів зазначеному принципу та вжиття необхідних заходів щодо усунення цих порушень;

2) гендерно-правова експертиза чинних нормативно-правових актів потребує виділення спеціального кола нормативно-правових актів з усього масиву чинного законодавства, які мають стати об'єктом експертизи, тобто перелік чинних нормативно-правових актів щодо яких проводитиметься гендерно-правова експертиза, визначається у спеціальному щорічному плані Міністерства юстиції України, а проекти нормативно-правових актів підлягають гендерно-правовій експертизі автоматично (на підставі закону) при проходженні ними реєстрації як завершальної стадії правотворчого процесу;

3) гендерно-правова експертиза чинного законодавства проводиться як спеціальний самостійний вид експертизи, натомість експертиза проектів нормативно-правових актів здійснюється як складова більш загальної процедури правової експертизи.

На практиці таке розмежування понять гендерно-правової експертизи проектів нормативно-правових актів і чинного законодавства створює можливості подвійної перевірки тих самих актів на предмет їх відповідності принципу рівних прав та можливостей. Це означає, що проект акта може пройти гендерно-правову експертизу на стадії його прийняття і в подальшому може бути повторно перевірений, але вже як складова чинного законодавства. Така можливість є позитив-

ною, оскільки майбутню дію проекту нормативно-правового акта можна лише прогнозувати, в той час як чинний нормативно-правовий матеріал можна аналізувати з точки зору практики його реалізації.

Предметом дослідження гендерно-правової експертизи є відповідність чинного законодавства принципу рівних прав та можливостей жінок і чоловіків, оцінка ефективності законодавчого регулювання та державної політики щодо забезпечення гендерної рівності. Необхідно відмітити, що предметом гендерно-правової експертизи повинна бути оцінка ефективності механізмів держави у регулюванні різних сфер правовідносин, які безпосередньо чи побічно впливають на соціально-правовий статус громадян, їх доступ до певних ресурсів та можливість реалізації ними своїх громадянських прав.

Визначити єдиний універсальний метод проведення гендерно-правової експертизи неможливо. Враховуючи широту та складність предметної сфери гендерно-правової експертизи, її методи можуть включати в себе будь-який із відомих методів юридичної науки, а також методи соціології, оцінки державної політики тощо [2].

Методи гендерно-правової експертизи, яка повинна мати чіткі, оперативні, прозорі процедури проведення, науково обґрунтований характер та визначені строки проведення, змінюються в залежності від предмета експертизи, тобто методи для експертизи проекту нормативно-правового акта, чинного закону та сукупності нормативно-правових актів певної галузі права відрізняються.

Всебічність проведення гендерно-правової експертизи проекту нормативно-правового акта та надання правильного висновку за її результатами залежить від визначення сфери суспільних відносин, які пропонується ним врегулювати (встановлення потреби в проведенні такої експертизи взагалі, оскільки не всі проекти нормативно-правових актів містять норми, що стосуються прав і свобод людини) та переліку актів законодавства, на відповідність яким і буде досліджуватись відповідний проект нормативно-правового акта.

У будь-якому випадку у вищевказаному переліку, окрім відповідних міжнародно-правових актів та актів законодавства з питань прав і свобод людини у певній галузі права (перелік яких буде змінюватись в залежності від суспільних відносин, що мають бути врегульовані проектом нормативно-правового акта) обов'язково мають бути Конституція України та Закон.

Проект нормативно-правового акта досліджується на наявність у ньому обмежень, розрізень, переваг за ознакою статі, нерівних умов та можливостей для реалізації встановлених законодавством рівних прав жінок і чоловіків. Крім того, виявляються прогалини, колізії, суперечності положень проекту з нормами відповідних актів законодавства або фіксується їх відсутність.

За результатами гендерно-правової експертизи готується висновок, який може бути оформленим як невід'ємна частина висновку правової експертизи (оскільки гендерно-правова експертиза проекту нормативно-правового акта є складовою частиною його правової експертизи) або як додаток до висновку за результатами правової експертизи.

У випадку невідповідності певних положень проекту нормативно-правового акта принципу рівноправності жінок та чоловіків, у висновку вказується суть виявлених розбіжностей та конкретні норми актів законодавства, яким не відповідає досліджуваний проект.

Гендерно-правова експертиза здійснюється щодо актів чинного законодавства, що встановлюють права, свободи та обов'язки громадян або прямо чи опосередковано впливають на реалізацію громадянами своїх прав та обов'язків.

Здійснення гендерної експертизи нормативно-правового акта передбачає виконання таких завдань:

- аналіз положень законодавчого акта відповідно до предмета експертизи;
- розроблення пропозицій щодо внесення до законодавчого акта необхідних змін і доповнень з метою забезпечення принципу гендерної рівності;
- підготовка обґрунтованого експертного висновку.

Гендерно-правова експертиза може здійснюватися експертом одноособово або групою експертів.

Як правило, колегіальна гендерно-правова експертиза призначається для аналізу положень кодифікованих нормативно-правових актів та законодавчих актів, що мають вищу юридичну силу. Гендерно-правова експертиза інших нормативно-правових актів здійснюється одноособово.

До складу експертної групи по здійсненню гендерно-правової експертизи обов'язково залучаються фахівці права (бажано різних галузей) для здійснення комплексного аналізу законодавчого акта, співставлення досліджуваного законодавчого акта з іншими актами. При необхідності можуть залучатися фахівці інших спеціальностей.

Колегіальна гендерно-правова експертиза забезпечує більш всебічну та об'єктивну оцінку законодавчого акта ніж одноособове його дослідження, але під час її проведення можуть виникати труднощі, пов'язані з формулюванням єдиної думки експертів.

Відповідно до методичних рекомендацій щодо проведення гендерно-правової експертизи чинного законодавства передбачаються особливі етапи процедури здійснення експертизи, серед яких:

- формування гендерної чутливості експертами, що здійснюють гендерно-правову експертизу (тобто, ознайомлення з теорією гендерної рівності, соціальних ролей жінки та чоловіка у суспільстві, набуття відомостей про стан та засоби забезпечення рівноправності жінок та чоловіків, напрацювання особистих позицій з питань забезпечення гендерної рівності);

- з'ясування предмета регулювання аналізованого закону та суміжних галузей суспільних відносин (передбачає з'ясування кола суспільних відносин та сфер суспільної активності, які є предметом аналізованого акта законодавства);

- з'ясування мети (спрямованості) закону, передбачених принципових засад правового регулювання та детальний аналіз норм законодавчого акта, їх ефективності (здійснюється виявлення протиріч у нормативно-правовому акті та порушення принципів забезпечення гендерної рівності);

- формування висновків та пропозицій (результати гендерно-правової експертизи відображаються в експертному висновку, який складається з вступної, аналітичної та підсумкової частин. У вступній частині визначається об'єкт та предмет гендерно-правової експертизи, наводяться дані про експерта або групу експертів, які проводили експертизу, висвітлюються питання, що виносилися на експертизу, у разі їх постановки органом, що призначив гендерно-правову експертизу. Аналітична частина повинна містити обґрунтовані зауваження до зако-

нодавчого акта в цілому або окремих його норм за наслідками експертного дослідження за визначеними етапами його проведення, а також пропозиції щодо усунення виявлених недоліків. У підсумковій частині формулюються концептуальна та системна оцінки забезпечення законодавчим актом гендерної рівності та перспективи його ефективної реалізації. У випадку надання пропозицій щодо внесення змін у експертному висновку, такі пропозиції мають бути обґрунтовані, подані у додатках до висновку у вигляді порівняльних таблиць із поясненнями необхідності та значення пропонованих змін для забезпечення гендерної рівності) [7].

Слід зазначити, що за загальним принципом проведення будь-якої експертизи має бути забезпечено незалежність, об'єктивність та незаангажованість експертної установи та експерта, який повинен мати відповідні знання як у тій галузі законодавства, до якої відносяться положення досліджуваного нормативно-правового акта, так і галузі законодавства, яке регулює питання, пов'язані з принципом забезпечення рівноправності жінок та чоловіків. Орган правотворчості не може одночасно приймати та здійснювати перевірку нормативних актів, оскільки ніхто не може бути експертом власних рішень. Висновок гендерно-правової експертизи повинен готуватися іншим органом. Прийнявши нормативно-правовий акт, законодавець має забезпечити проведення щодо нього різноманітних перевірок, які повинні починатися зі з'ясування наявності або відсутності соціально-економічної потреби у правовому регулюванні тієї чи іншої сфери суспільних відносин.

Кінцевою метою будь-якої експертизи законодавства є підвищення його ефективності. Це може бути досягнуто різними шляхами, а саме – зменшення зайвих нормативно-правових актів, усунення прогалин та суперечностей чинного законодавства, що позитивно впливає на систему законодавства. Тому одне з головних завдань експерта полягає зокрема в тому, щоб визначити наскільки точно і повно входить або буде входити (якщо йдеться про проект нормативно-правового акта) нормативно-правовий акт в існуючу систему законодавства на ієрархічному та галузевому її рівнях.

У разі встановлення невідповідності нормативно-правового акта принципу забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків висновок гендерно-правової експертизи надсилається до органу, який прийняв такий нормативно-правовий акт. На сьогодні законодавчо визначено, що висновок гендерно-правової експертизи є обов'язковою складовою пакета документів, що подаються разом з проектом нормативно-правового акта до розгляду. Результати проведеної експертизи проектів нормативно-правових актів відображаються у висновку Міністерства юстиції України. У випадку, коли положення проекту не відповідають принципу забезпечення рівності прав та можливостей жінок і чоловіків, то розробляються пропозиції щодо його доопрацювання.

Висновок. Суттєвими рисами гендерно-правової експертизи є:

- вона обов'язкова на стадії розробки та прийняття нормативно-правового акта;
- ініціатором проведення гендерно-правової експертизи виступає як держава в особі уповноваженого органу, так і будь-яка особа;
- має постійний систематичний характер;

- має комплексний характер, оскільки передбачає залучення спеціалістів з різних галузей права;
- є складовою процедури прийняття нормативно-правових актів;
- об'єктом є як проекти нормативно-правових актів, що готуються до розгляду, так і чинні нормативно-правові акти;
- результати оформляються висновком, який подається відповідному правотворчому органу [3, с. 167-168].

Необхідно, щоб аналіз у рамках гендерної експертизи обов'язково передбачав вивчення проектів та чинних нормативно-правових актів, встановлення рівня відповідності, прогалин, суперечностей норм, які існують і при реальних потребах. Для органічного втілення новел права у національне правове поле та обговорення запропонованих змін як складової частини експертизи необхідним є постійний моніторинг законодавства та проектів законів.

Питання гендерної експертизи національного законодавства неодноразово порушувалось у міжнародних документах як об'єктивна необхідність створення правових можливостей забезпечення гендерної рівності в реальному житті, в усіх сферах його функціонування. Така експертиза має бути спрямована на створення правових умов реалізації гендерних прав, юридичне упорядкування гендерних відносин у країні, забезпечення правових можливостей гендерного самоутвердження особистості.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Впровадження гендерних підходів у роботу комітетів Верховної Ради України: Практичний посібник. – К. : К.І.С., 2005. – 186 с.
2. *Gender Analysis. Tool Kit «GENESYS»*, USAID, 1996; Thomas-Slater B., Polestino R., Esser A., Mutua E. *Manual for Socio-Economic and Gender Analysis: Responding to Development Challenge*. – ECOGEN, 1995.
3. Гендерні паритети в умовах трансформації суспільства: Монографія / кол.авт. / За заг. ред. Н.М. Оніщенко, Н.М. Пархоменко. – К. : ТОВ «Вид-во «Юридична думка», 2007. – 372 с.
4. Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків: Закон України від 8 вересня 2005 р. (із змінами та доповненнями) // Офіційний вісник України. – 2005. – № 36. – С. 33-40.
5. Інструкція з проведення гендерно-правової експертизи, затверджена наказом Міністерством юстиції України від 12.05.06 №42/5.
6. *Мельник Т.М.* Гендерна експертиза українського законодавства: сутність, необхідність та методологічні основи. – К. : Логос, 2001. – С. 10-11.
7. Методичні рекомендації щодо проведення гендерно-правової експертизи проектів нормативно-правових актів та чинного законодавства України, розроблені Міністерством юстиції України.
8. Постанова Кабінету Міністрів України від 12.04.06 №504 «Про проведення гендерно-правової експертизи».

Савченко Ю.С. Гендерно-правова експертиза: поняття та загальна характеристика

У статті розглядаються теоретичні питання гендерно-правової експертизи чинного законодавства та проектів нормативно-правових актів. Аналізуються складові гендерно-правової експертизи, її суть та порядок проведення.

Ключові слова: гендерно-правова експертиза, чинне законодавство, проекти нормативно-правових актів, предмет, об'єкт та суб'єкт дослідження.

Савченко Ю.С. Гендерно-правовая экспертиза: понятие и общая характеристика

В статье рассматриваются теоретические вопросы гендерно-правовой экспертизы действующего законодательства и проектов нормативно – правовых актов. Анализируются составляющие гендерно-правовой экспертизы, ее суть и порядок проведения.

Ключевые слова: гендерно-правовая экспертиза, действующее законодательство, проекты нормативно-правовых актов, предмет, объект и субъект исследования.

Savchenko I.S. Gender legal expertise: the notion and general characteristic

The article considers the theoretical issues of gender legal expertise of the current legislation and the projects of the normative legal acts. Elements of gender legal expertise, its nature and procedure are analysed.

Key words: gender legal expertise, current legislation, normative legal acts projects, objective, subject and object of the research.

Стаття надійшла до редакції 27.03.2012.

**ПРИНЦИПИ РЕАЛІЗАЦІЇ ДИСКРЕЦІЙНИХ
ПОВНОВАЖЕНЬ ДЕРЖАВНИМИ ПОЛІТИЧНИМИ
ДІЯЧАМИ**

Н.О. Армаш

*кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри конституційного
та адміністративного права
Класичного приватного університету*

Постановка проблеми. В ст. 6 Конституції України чітко прописано, що «органи законодавчої, виконавчої та судової влади здійснюють свої повноваження у встановлених цією Конституцією межах і відповідно до законів України». Але треба погодитись, що «в нормі права заздалегідь не можливо передбачити всіх життєвих випадків і обставин. Тому вона залишає певний простір, який має заповнити орган, який застосовує норму. При цьому цей орган повинен брати до уваги загальний погляд на значення певних понять, мету, якої він має досягти, і нарешті на засади здорового глузду» [1, с. 481].

Аналіз останніх досліджень та публікацій. На важливості та неоднозначності застосування дискреційних повноважень наголошували ряд вчених як адміністративного, так і суміжних галузей права. Свідченням того, зокрема є праці таких вчених, як: В.Б. Авер'янов, Ю.Г. Барабаш, Ф.В. Веніславський, С.В. Петков, А.А. Пухтецька, С.А. Резанов та інші правники. Та все ж залишається відкритим питання визначення об'єктивних меж дискреції та принципів її використання.

Метою дослідження є підняття та вирішення ряду питань, пов'язаних з принципами реалізації дискреційних повноважень державними політичними діячами.

Основні результати дослідження. Для з'ясування значення іншомовного слова «дискреція» звернемося до його етимології. Це слово має латинське мовне коріння «discretion», що означає «розподіл», а французьким еквівалентом цього слова є тотожне з латинським «discretion», або «discretionnaire» – «розподіл», «залежний від власного розсуду». Але в літературі існує думка про те, що «найбільш повно зрозуміти природу та сучасне значення дискреції можна, звернувшись до англійського варіанта цього терміна. «Discretion: 1) свобода розсуду; 2) здоровий глузд». З цього робиться висновок, що дискреція передбачає одразу дві складові – вольову, яка включає в себе вільний розсуд, і інтелектуальну (морально-правову), яка означає використання дискреційних повноважень «за здоровим глуздом». Дискреція в окремих випадках залишилась лише формальною стороною прийняття вищими посадовцями важливих державних рішень.

Простіше кажучи, незважаючи на конституційне закріплення, та чи інша посадова особа практично позбавлена можливості приймати рішення «за власним розсудом», так як її рішення вже передбачено діями іншого посадовця, який виступив його ініціатором» [2, с. 50].

Існує ще більш радикальний висновок про те, що «у суб'єктів публічно-владних повноважень не може бути жодних дискреційних повноважень, оскільки всі вони зобов'язані діяти лише на підставі, в межах повноважень та у спосіб, що передбачені Конституцією та законами України. Вчинення ж державним органом чи його посадовою особою дій у межах компетенції, але непередбаченим способом, у непередбаченій законом формі, або з виходом за межі компетенції, є підставою для визнання таких дій та правових актів, прийнятих у процесі їх здійснення, неправомірними та незаконними, і, відповідно – підставою для притягнення таких суб'єктів до конституційно-правової відповідальності. Більше того, це є однією з необхідних передумов забезпечення конституційної стабільності загалом. Разом з тим заперечувати наявність у суб'єктів публічно-владних повноважень вільного розсуду в процесі правозастосування в межах своєї компетенції загалом не варто. Адже і в процесі прийняття, і в процесі виконання публічно-владних повноважень певний рівень свободи, вільний розсуд присутні завжди, оскільки в іншому випадку можна дійти до автоматичного, «комп'ютерного» правозастосування, що навряд чи можна визнати обґрунтованим. Тому запобігти зловживанню правом у процесі правозастосування можливо лише через встановлення чітких і загальнозрозумілих критеріїв такого вільного розсуду в праві та через запровадження чітких механізмів відповідальності за їх порушення» [3, с. 251].

У чинному законодавстві існує й легальне визначення дискреційних повноважень. Так, п. 2 Методології проведення антикорупційної експертизи проєктів нормативно-правових актів (яку затверджено постановою Кабінету Міністрів України від 8.12.2009 р. № 1346) визначено, що дискреційні повноваження – це сукупність прав і обов'язків державних органів, їх посадових та службових осіб, що дають можливість на власний розсуд визначити повністю або частково зміст рішення або вибрати один з кількох варіантів прийняття рішень, передбачених проєктом акта.

Реалізація дискреційних повноважень є дуже важливою і відповідальною частиною статусу державних політичних діячів. І як будь-яка публічна діяльність має відповідати базовим вимогам, що до них висуваються. Такими базовими вимогами є принципи.

У філософії під принципом розуміють центральне поняття, основу системи, що становить узагальнення і поширення будь-якого положення на всі явища тієї галузі, з якої даний принцип абстрагований. Будь-який предмет має свою ідею, отже свій принцип, свій закон. Будь-яке явище відповідає якійсь ідеї, ніщо не відбувається в світі не виражаючи якоїсь ідеї [4, с. 245].

Досить близькими до окреслення принципів публічної служби є запропоновані в Рекомендаціях Комітету Міністрів Ради Європи № R (80) 2 від 11 березня 1980 р. принципи, щодо здійснення дискреційних повноважень адміністративними органами. Звичайно, положення документу спрямовувались на державних службовців, як представників «адміністративних органів», але з певними

застереженнями і доповненнями їх можна використати і для окреслення принципів здійснення політичної дискреції. Отже, відкинувши частину суто управлінських принципів, ми взяли за основу ті, які властиві тільки державним політичним діячам з їх специфічним адміністративно-правовим статусом.

1. Принцип об'єктивності та неупередженості в діяльності державних політичних діячів є найбільш проблемним у процесі його виконання. Але, дотримання цього принципу є найвизначальнішим у законності дискреційної діяльності державних політичних діячів. Є, власне, мірилом правомірності їх діяльності та зберігає саме значення дискреції для споживачів політико-адміністративних послуг.

Треба погодитись, що об'єктивність як така досить складне та багатогранне явище, яке пов'язане не стільки з юридичними чинниками, скільки з психологічними, соціальними та культурними якостями державного політичного діяча. Звичайно, ми не заперечуємо обов'язкового слідування нормам законодавства, але досить часто, а тим більше при реалізації дискреційних повноважень виникає необхідність повного врахування об'єктивно існуючих, процесуально значущих чинників, які не є юридичними. І ось на цьому етапі державний політичний діяч має зважено та адекватно підійти до прийняття остаточного рішення з врахуванням так званої об'єктивної істини.

Об'єктивна істина (так іноді називають принцип об'єктивності) – це виражена в праві вимога, згідно якій рішення правозастосувального органу повинно повністю і точно відповідати об'єктивній дійсності [5, с. 321]. Істина в застосуванні права – це достовірні знання про обставини справи, які відповідають об'єктивній дійсності і встановлені компетентним органом при допомозі спеціально визначених в законі процедур і засобів пізнання [6, с. 12].

Українські адміністративісти під принципом об'єктивності розуміють повне виключення з процесу проявів суб'єктивізму, однобічності в аналізі дій суб'єктів; він покликаний забезпечити встановлення й оцінку реальних фактів, що мають значення для ухвалення обґрунтованого рішення у конкретній адміністративній справі [7, с. 30].

Для державного політичного діяча цей принцип є важливим у процесі прийняття політичного рішення в процесі виконання покладених на нього державою функцій. Зваження всіх існуючих факторів (політичних, економічних, адміністративних або соціальних) має стати запорукою неупередженості прийнятого політичного рішення.

Взагалі, неупередженість у процесуальному праві розуміють як відсутність у посадової особи власних інтересів, тобто у її безсторонності при прийнятті рішення в рамках адміністративного розсуду. Але вимагати неупередженості у змісті рішень державного політичного діяча в абсолютному значенні його слова неможливо. По-перше, державний політичний діяч, як представник певної політичної сили (партії чи блоку партій) повинен планомірно, повсякчас впроваджувати партійні настанови, що об'єктивізувалися у Програмі діяльності Кабінету Міністрів України, чи передвиборчій програмі Президента. По-друге, і це впливає з першої тези, має відбуватися постійна кореляція дій державного політичного діяча все з тими ж політичними програмами. В протилежному випадку, при відході від позиції керуючого партійного суб'єкта неминучим є настання як політичної, так і юридичної відповідальності. За цих умов, звичайно, державний полі-

тичний діяч абсолютно неупереджено (без врахування власного чи стороннього політичного інтересу) прийняти рішення. Тому, на наше переконання, не применшуючи в жодному разі значення принципу об'єктивності та неупередженості у прийнятті рішень, пропонуємо враховувати особливий статус і роль державних політичних діячів у державному управлінні та обмежити визначення цього принципу до такого: «Принцип об'єктивності та неупередженості в діяльності державних політичних діячів – це прийняття зваженого і об'єктивного рішення державними політичними діячами, на основі поєднання їх безсторонності та політичного інтересу».

2. Принцип рівності перед законом. Цей принцип є найбільш загальним для усіх суб'єктів адміністративно-правових відносин. Джерелом цього принципу є Конституція України, яка в ряді статей передбачила вирівнювання прав, свобод та законних інтересів. Зокрема, ст. 13 визначила, що держава забезпечує захист прав усіх суб'єктів права власності і господарювання, соціальну спрямованість економіки. Усі суб'єкти права власності рівні перед законом; ст. 21 наголосила, що усі люди є вільні і рівні у своїй гідності та правах; ст. 24 встановила, що громадяни мають рівні конституційні права і свободи та є рівними перед законом. Стаття 36 визначила, що усі професійні спілки мають рівні права та усі об'єднання громадян рівні перед законом. А ст. 129 встановила рівність усіх учасників судового процесу перед законом і судом. Зважаючи на цей факт, не може бути привілеїв чи обмежень за ознаками раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, етнічного та соціального походження, майнового стану, місця проживання, за мовними та іншими ознаками.

Водночас є декілька застережень щодо реалізації цього принципу:

- по-перше, якщо проаналізуємо наведений перелік, то зрозуміємо, що положення Конституції України переважно стосуються фізичних осіб (використовується або обмежувальна категорія «громадяни», або узагальнююча «всі люди»). Коли ж йдеться про юридичних осіб, то законодавець обмежується так званою ситуативною рівністю: всі учасники судового процесу (в т.ч. і юридичні особи) рівні, але це тільки під час судового процесу; всі суб'єкти права власності (в т.ч. і юридичні особи) рівні перед законом, але у відносинах власності тощо. Та принцип рівності має застосовуватись щодо будь-кого в державі, незалежно від виду суб'єкта. Тому пропонується таке розуміння цього принципу з подальшим закріпленням його у Законі України «Про державну політичну службу». Принцип рівності перед законом – це уніфіковане застосування до фізичних і юридичних осіб норм закону при регулюванні тотожних правовідносин якісно однорідних груп суб'єктів;

- по-друге, говорити про абсолютну рівність усіх перед законом неможливо. Про це нами було сказано ще на початку роботи. Зараз тільки наголосимо, що реалізуватись принцип рівності має суто в одній категорії суб'єктів, які пов'язані спільними рисами.

Підтвердженням такої позиції положення Рекомендацій № (80)2 Комітету Міністрів Ради Європи щодо здійснення дискреційних повноважень адміністративними органами, якщо відмінність у ставленні базується на справедливих підставах, які можуть бути об'єктивно доведені, враховуючи поставлену мету, то принцип рівності не порушується. Несправедлива дискримінація існує тільки тоді,

коли відмінність у ставленні не обґрунтовується об'єктивно, з урахуванням мети і наслідків заходу, що передбачається.

Саме однією з варіацій принципу рівності перед законом є принцип недискримінації (англ. non-discrimination) означає, що подібні справи не розглядатимуть по-різному, якщо немає об'єктивних підстав для диференціації [8, с. 10].

Мета такого принципу полягає в усуненні будь-яких проявів несправедливості, дискримінаційного ставлення до особи та необхідності гарантувати рівність як формально, так і фактично. Власне забезпечення рівності покладається безпосередньо на державних політичних діячів при виконанні ними дискреційних повноважень.

3. Принцип пропорційності в діяльності державного політичного діяча відіграє роль такого собі балансу або допустимого для всіх суб'єктів правовідносин компромісу в процесі його політичної діяльності. За визначенням в науковій літературі, принцип пропорційності полягає в досягненні пропорцій між усіма елементами керованих і керуючих процесів [9, с. 79]. Тобто, збалансованості інтересів людини з інтересами суспільства, держави та відповідної політичної партії, яку представляє цей службовець.

В основі принципу пропорційності лежить концепція «належної матеріальної правової процедури», яка походить з конституційного права США, а також основна ідея природного права про розумність позитивного права. Як зазначав голова Верховного суду США Д. Маршал: «Якщо мета є законною, якщо вона лежить у сфері дії Конституції, а всі засоби для досягнення цієї мети допускаються, стосуються її і не заборонені, а відповідають духу та букві Конституції, тоді вони є конституційними» [10, с. 117].

Більш сучасним підґрунтям застосування цього принципу є практика Європейського суду з прав людини. Так, у справі «Сорінг проти Сполученого Королівства» («Soering v. United Kingdom») в рішенні від 7 липня 1989 р. Суд зазначив, що Конвенція про захист прав людини та основоположних свобод 1950 р. «спрямована на пошук справедливого співвідношення між потребами, пов'язаними з інтересами суспільства загалом, і вимогами захисту основних прав людини». У справі «Ріс проти Сполученого Королівства» («Rees v. United Kingdom») у рішенні від 17 жовтня 1986 р. цим Судом було зазначено, що, з'ясовуючи, чи існує позитивне зобов'язання держави стосовно людини, «належить врахувати справедливий баланс, який має бути встановлений між інтересами всього суспільства й інтересами окремої людини».

Національне законодавство також підтримує світову практику використання принципу пропорційності. Зокрема, згідно з ч. 2 ст. 64 Конституції України окремі тимчасові обмеження прав і свобод можуть встановлюватися в умовах воєнного або надзвичайного стану, за винятком права і свободи, передбачених статтями 24, 25, 27-29, 40, 47, 51, 52, 55-63 Конституції України. Слід також зазначити, що такі обмеження, як це, безпосередньо впливають із ч. 2 ст. 64 Конституції України, по-перше, можуть діяти лише впродовж конкретного строку, і, по-друге, бути «окремими», тобто торкатися не усієї системи конституційних прав та свобод людини і громадянина і не повного обсягу і змісту тих чи інших прав та свобод.

4. Принцип доцільності вказує на необхідність підпорядкування організаційних, процесуальних та інших складових публічної служби та діяльності державних політичних діячів їх загальній політико-управлінській меті.

Словники визначають «доцільність», як те, що відповідає свідомо поставленим цілям. У такому значенні вона виступає загальною характеристикою специфічної людської діяльності, де в об'єктивний причинно-наслідковий зв'язок включається свідомо мета, яка визначає напрям і зміст процесу. Будучи завжди доцільними в цьому розумінні, дії людей можуть бути недоцільними з погляду потреб прогресивного розвитку суспільства й кінцевих суспільно значимих цілей. У широкому й певним чином умовному значенні – об'єктивна характеристика систем, що досягають наперед заданого (байдуже, яким чином) результату [11].

Зміст конкретного рішення, прийнятого на основі адміністративного розсуду, не в усіх випадках впливає прямо з нормативного припису. Це об'єктивно зумовлює існування принципу, що полегшує віднайдення уповноваженим суб'єктом потрібного рішення. Щодо доцільності правозастосування, то йому, як і законності, притаманні матеріальний, матеріально-процесуальний та процесуальний моменти. Для першого моменту характерні ознаки, дані йому В.М. Карташовим. «Серед усіх можливих варіантів рішення в процесі застосування права необхідно вибрати такий (у рамках нормативного акта), який забезпечував би максимально повне і точне досягнення мети норми. При цьому варіант рішення враховує, захищає, задовольняє цілком визначені інтереси, на відміну від загальної управлінської доцільності, де таке рішення має врахувати численні інтереси без ознайомлення із ними безпосередньо. Та цього й не потрібно, бо з усіма об'єктами управління не обов'язково радитись, до того ж це неможливо» [12, с. 14].

На жаль, принцип доцільності, а тим більше, принцип політичної доцільності сьогодні став викликати негативні асоціації. Не останню роль в цьому, звичайно, зіграли й самі політики та державні політичні діячі. Так, у своєму інтерв'ю, перший Президент України Л.М. Кравчук так охарактеризував ситуацію з конституційним процесом: «Янголів зберемо, вони напишуть Конституцію, але життя буде за принципом доцільності» [13]. На допомогу йому у «забрудненні доброї репутації» принципу доцільності приходять член ЦВК Михайло Охендовський, який заявляє: «На мою думку, сьогодні в Україні склалася ситуація, коли принцип верховенства права перетворено на принцип політичної доцільності» [14, с. 3]. Повна дискредитація такого корисного принципу!

Для державного політичного діяча цей принцип є визначальним у його діяльності, адже він має повсякчас приймати рішення, засновані на виборі між декількома невідомими, користуючись саме принципом доцільності. Водночас, як нас застерігають автори Юридичної енциклопедії, протиставлення доцільності і законності є недопустими! Вони зазначають, що «доцільність і законність – один із фундаментальних принципів дії права у демократичному суспільстві. Доцільність і законність не повинні протиставлятися одне одному. Разом з тим принцип їх єдності не можна сприймати суто формально. Будь-яка норма права у час свого прийняття відповідним державним органом повинна акумулювати в собі найвищу міру своєї доцільності. Однак через певний час може статися, що у зв'язку із соціально-економічними та іншими змінами, які відбулися у суспільстві, дана норма перестала відповідати вимозі доцільності, хоч і не була скасована чи змінена в порядку, визначеному законом. За таких умов виникає протиріччя між доцільністю і законністю. У конкретних випадках цю колізію може вирішувати суд. Що ж стосується законодавця, то він має своєчасно зміни-

ти чи скасувати відповідну норму і тим самим усунути протиріччя між доцільністю і законністю» [15].

5. Принцип розумного строку є визначальним з точки зору забезпечення чіткої, цілеспрямованої та оперативної роботи державних політичних діячів при виконанні ними своїх повноважень.

Під «розумним строком» у цьому випадку слід розуміти достатній термін, який залежить від ряду чинників, а саме від складності питання, кількості суб'єктів, залучених до справи, невідкладності рішення, перевірки фактів, на яких будується вирішення питання, необхідність проведення політичних консультацій тощо. Якщо неможливо встановити чітко визначені часові межі вирішення питання чи реалізації того чи іншого повноваження, адже складно врахувати всі можливі чинники (політичні, економічні, а іноді й фізичні), які впливають на строк реалізації дискреційного повноваження, світова практика йде по шляху визначення «розумного строку» в діяльності органів і посадових осіб публічної влади таким чином: відповідно п. «с» гл. 1 Рекомендації № Rec (2003) 16 Комітету міністрів Ради Європи державам-учасницям «Про виконання адміністративних рішень і судових рішень у сфері адміністративного права» «дане повноваження має бути реалізоване приватними особами протягом розумного строку, щоб не створювати без необхідності перепон для діяльності адміністративних органів та забезпечити законну достовірність» або відповідно до п. «а» гл. 2 тієї ж Рекомендації «якщо рішення стосовно приватної особи підлягає примусовому виконанню, то цій особі повинно бути надане право виконати рішення протягом розумного строку, за виключенням випадків, належним чином обґрунтованих термінових справ» [16].

Але ці положення, як можна звернути увагу, стосуються фізичних та юридичних осіб, що не є суб'єктами владних повноважень. А от Кодекс адміністративного судочинства України визначає розумний строк – як найкоротший строк розгляду і вирішення адміністративної справи, достатній для надання своєчасного (без невинуватих зволікань) судового захисту порушених прав, свобод та інтересів у публічно-правових відносинах.

6. Принцип публічності. Цей принцип передбачає два напрями його реалізації:

1) По-перше, щодо суб'єктів владних повноважень. Зміст вказаного принципу полягає в тому, що будь-який уповноважений законом контролюючий орган має право отримувати доступ до інформації, яка була покладена в основу прийняття рішення, а державний політичний діяч – зобов'язаний надати таку інформацію. Така інформація має подаватись відповідно до чинного законодавства (з врахуванням положень про використання інформації із обмеженим (спеціальним) доступом. Сутність у такому випадку лежить у чіткому, послідовному та повному викладі всіх обставин та умов справи, що розкривають внутрішній зв'язок рішення з конкретною життєвою ситуацією.

2) По-друге, щодо осіб, які не є суб'єктами владних повноважень. Публічність стосовно цієї категорії осіб закріплена у ч. 2 ст. 3, ч. 2 ст. 6, ч. 2 ст. 19, п. 2 ч. 1 ст. 121, ст.ст. 124, 129 Конституції України. Відповідно до ч. 2 ст. 3 Конституції України права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави. Держава відповідає перед людиною за свою діяльність. Утвердження і забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави.

Забезпеченням цього принципу є доступ осіб, які не є суб'єктами владних повноважень до публічної інформації. Причому, надання такої інформації має бути максимально повним та доступним для сприйняття та розуміння отримувачем цієї інформації. З цього приводу, цікавим є факт, що в біоетиці вирішальну роль також відіграє, так званий, «принцип публічності» – за яким жодне експертне судження не може стати аргументом біоетичного обговорення проблеми, якщо воно не зрозуміле для «людини з вулиці» [17, с. 75]. На наш погляд, дуже влучне визначення сутності принципу публічності.

Способом реалізації принципу публічності може бути як опублікування та оголошення встановленим законом чином прийнятого рішення, так і персональне доведення до відома суб'єкту, на якого спрямована дія акту (рішення), як, наприклад, у випадку надання обов'язкових доручень членами Кабінету Міністрів України на підставі відповідного закону. Для рішень, прийнятих в межах реалізації дискреційних повноважень, на наш погляд, доречною буде вимога про окреслення чинників, мотивів та підстав, які вплинули на остаточне рішення державного політичного діяча. Найбільш зручною формою такого пояснення може бути вже довгий час використовувана в діловодстві практика «пояснювальних записок».

Значення дотримання вказаного принципу полягає у реальній можливості ефективного, повного та належного дотримання державними політичними діячами при застосуванні дискреційних повноважень, положень нормативно-правових актів та всіх наведених нами вище принципів такої діяльності, що максимально сприятиме захисту прав і свобод громадян України.

7. Принцип підтримання іміджу та авторитету державної влади. Суспільне призначення державних політичних діячів полягає в забезпеченні ефективного здійснення завдань і функцій держави шляхом сумлінного виконання ними покладених на них обов'язків.

Державні політичні діячі мають дбати про позитивний імідж та авторитет репрезентованих ними органів і публічної служби в цілому, дбати про власну честь і гідність, цінувати статус представника держави.

Поведінка державного політичного діяча має відповідати очікуванням громадськості й забезпечувати довіру суспільства та громадян до влади та держави, сприяти реалізації прав і свобод людини і громадянина, визначених Конституцією і законами України.

Державний політичний діяч має з належною повагою ставитись до прав та законних інтересів громадян, їх об'єднань, а також юридичних осіб, не має проявляти свавілля або байдужість до їхніх правомірних дій та вимог, допускати прояви бюрократизму, відомчості, нестриманість у висловлюваннях або іншим чином поводитися у такий спосіб, що дискредитує органи державної влади.

8. Принцип підконтрольності. Цей принцип є останнім у нашому переліку, але він займає чи не найперше місце за значенням у всій політико-управлінській діяльності державного політичного діяча. Безконтрольність у будь-якій сфері, а тим більше, в сфері державного управління є згубною для всієї держави та її громадян. Говорити про реалізацію всіх інших принципів без реального контролю просто немає сенсу. Принцип рівності, неупередженості та й всі інші будуть лише деклараціями, нічого не вартими для пересічних громадян. Тому вкрай важливим є не тільки закріплення, але й реальна реалізація безперервного, послідов-

ного контролю за усією діяльністю публічної влади в державі, а тим паче за такою суб'єктивною дискреційною діяльністю.

Користуючись надбаннями адміністративної науки в царині досліджень контрольної діяльності, можна виокремити загальний та цільовий контроль [18, с. 352-353] за діяльністю державних політичних діячів.

Загальний – це контроль, що здійснюється уповноваженими органами, за всією діяльністю підконтрольного суб'єкта. В залежності від виду державного політичного діяча, це може бути Верховна Рада України, Президент України, Рахункова палата України, Служба безпеки України, система органів прокуратури, тощо.

Цільовий – це контроль, який здійснюється відносно окремого напрямку роботи. В нашому випадку це реалізація державним політичним діячем дискреційних повноважень. Серед суб'єктів цільового контролю можна назвати Конституційний Суд України та адміністративні суди, які перевіряють рішення державних політичних діячів на предмет їх конституційності та законності.

В науковій літературі пропонується виділяти процедурний контроль (за належним дотриманням принципу законності при прийнятті рішення; та контроль за «якістю» рішення, тобто за його відповідністю ситуаційним обставинам та аргументам, що характеризують доцільність його прийняття).

Висновки. Насамкінець хотілося б наголосити, що чітке розуміння принципів та їх суворе дотримання у будь-якому процесі є запорукою загальної ефективності. Принципи реалізації дискреційних повноважень державних політичних діячів є тим еталоном, орієнтиром найбільш оптимального балансу власного розсуду службовця і чітких приписів нормативно-правових актів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. *Резанов С.А.* Використання дискреційних повноважень в діяльності органів державного управління / С.А. Резанов // Форум права. – № 1. – 2009. – С. 480-483.
2. *Барабаш Ю.Г.* Дискреційні повноваження вищих органів влади: права природа та умови ефективного застосування / Ю.Г. Барабаш // Університетські наукові записки. – 2007. – № 4 (24). – С. 49-54.
3. *Веніславський Ф.* Зловживання правом у публічно-правовій сфері як державно-правова проблема / Ф.В. Веніславський // Право України, 2010. – № 4. – С. 249-257.
4. Політологія : Підручник / І.С. Дзюбка, К.М. Левківський, В.П. Андрущенко та ін. / За заг. ред. І.С. Дзюбка, К.М. Левківського. – К. : Вища школа, 1998. – 304 с.
5. Общая теория права: Курс в 2-х т. – Т. 2 / Алексеев С.С. – М. : Юридическая литература, 1981. – 360 с.
6. *Бро Ю.Н.* Изучение фактических данных и обстоятельств дела в процессе применения норм права. Автореф. дис. ... канд. юрид. наук / Бро Ю.Н. – М., 1978. – 16 с.
7. *Бандурка А.М., Тищенко Н.М.* Административный процесс: Учебник. – Харьков : Изд-во НУВД. 2001. – 353 с.
8. *Пухтецька А.А.* Європейські принципи адміністративного права // Правовий тиждень. – № 19 (92). – 6 травня 2008 р.
9. *Скібіцька Л.І., Скібіцький О.М.* Менеджмент: Навчальний посібник. – К. : Центр учбової літератури, 2007. – 416 с
10. *Шевчук С.* Європейська конвенція про захист прав людини та основних свобод: практика застосування та принципи тлумачення у контексті сучасного українського праворозуміння // Практика Європейського суду з прав людини. Коментарі. – № 2. – 1999. – С 47.

11. Українська Радянська Енциклопедія // <http://leksika.com.ua/ure/>
12. *Перепелюк В.Г.* Адміністративний процес. Загальна частина: Навчальний посібник. – Чернівці : Рута, 2003. – 367 с.
13. <http://www.pravda.com.ua/news/2011/06/16/6304162/>
14. *Охендовський М.* / Юр.газета №28 (112) 12 липня 2007 року / «Принцип верховенства права перетворено на принцип політичної доцільності».
15. Юридична енциклопедія: В 6 т. / [редкол.: Ю. С. Шемшученко (голова редкол.) та ін.]. – К. : Укр. енцикл., 1998. // <http://cyclor.com.ua/content/view/1063/58/1/19/#38816>.
16. Про виконання адміністративних рішень і судових рішень у сфері адміністративного права: Рекомендації № Rec (2003) 16 Комітету міністрів Ради Європи державам-учасницям // <http://www.dvs-zp.gov.ua/?q=book/export/html/1603>.
17. *Тищенко П.Д.* Био-власть в эпоху биотехнологий. – М., 2001. – 177 с.
18. Адміністративне право України. Академічний курс: Підруч. – У 2 т.: Т 1. Загальна частина / [ред. колегія: В.Б. Авер'янов (голова)]. – К. : Вид-во «Юридична думка», 2004. – 584 с.

Армаш Н. О. Принципи реалізації дискреційних повноважень державними політичними діячами

Стаття присвячена аналізу принципів реалізації дискреційних повноважень державними політичними діячами. Доводиться провідна їх роль у загальній ефективності діяльності органів публічної влади.

Ключові слова: *принципи, державні політичні діячі, дискреційні повноваження.*

Армаш Н. А. Принципы реализации дискреционных полномочий государственными политическими деятелями

Статья посвящена анализу принципов реализации дискреционных полномочий государственными политическими деятелями. Доказывается ведущая их роль в общей эффективности деятельности органов публичной власти.

Ключевые слова: *принципы, государственные политические деятели, дискреционные полномочия.*

Armash N. O. Principles of implementation of arbitrary powers by state politicians

The article is devoted to the principles of implementation of arbitrary powers by state politicians. Their role in the overall efficiency of the public authorities performance has been proved.

Key words: *principles, state politicians, arbitrary powers*

Стаття надійшла до редакції 11.04.2012.

МІЖНАРОДНО-ПРАВОВІ ДОГОВОРИ В СИСТЕМІ ДЖЕРЕЛ КОНСТИТУЦІЙНОГО ПРАВА УКРАЇНИ

В.Й. Пашинський

доцент, кандидат юридичних наук

ВНЗ «Національна академія управління»

С.С. Ковальов

студент ВНЗ «Національна академія управління»

Постановка проблеми. В Україні почала утверджуватися нова концепція права, яка відійшла від нормативних поглядів і стала розглядати право як явище, сутність якого визначається через загальнолюдські цінності – справедливість, рівність, свободу, демократію, невід’ємність прав людини, змінилася сутність конституційного права, а це спонукає до перегляду поглядів на джерела конституційного права. Поряд з традиційними з’являються такі «нові» джерела як міжнародні договори України. Дослідженню місця міжнародно-правових договорів в системі джерел конституційного права приділено доволі багато уваги. Тим не менш, потребують системного дослідження, визначення єдиної для всіх національних правозастосовних структур концепції вжитку міжнародно-правових норм в Україні, а також конституційний вимір дії міжнародного права в національному правовому просторі.

Визнання міжнародних договорів України джерелом конституційного права України є свідченням поширення договірних відносин на конституційно-правову сферу, що дозволяє договору поряд з Конституцією, законами та підзаконними нормативно-правовими актами регулювати конституційно-правові відносини.

Таким чином, вибір теми дослідження зумовлений його важливістю та актуальністю.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Тема джерел державного права, а також проблеми міжнародних договорів як виду джерел, розглядаються в працях В.В. Кравченка, Ю.М. Тодики, О.Ф. Фрицького та ін. Проблеми джерел конституційного права України розглядалися в працях В.Ф. Погорілка та В.Л. Федоренко, В.Ф. Мелашенка, С.В. Резніченка, В.М. Шаповала.

Метою статі є комплексне дослідження системи джерел конституційного права України і, як її органічної частини, міжнародних договорів України.

Основні результати дослідження. Проголошення у ст. 9 Конституції України [1] чинних міжнародних договорів України, згода на обов’язковість яких надана Верховною Радою України, частиною національного законодавства та можливість їх застосування в Україні означає істотне збільшення принципів і норм, якими регулюються національні конституційно-правові відносини.

Велика кількість міжнародних договорів України спрямована на захист життя і свободи, честі та гідності людини, її прав, і в цілому вони переслідують таку саму мету, що й Конституція, конституційне право України в цілому, таким чином, вони спрямовані на регулювання одних і тих самих правовідносин.

Визнання міжнародних договорів України джерелом конституційного права підтверджується практикою судів загальної юрисдикції, які застосовують міжнародні договори України для обґрунтування своїх рішень.

У діяльності Конституційного Суду України також широко використовуються міжнародно-правові акти. Конституційний Суд України звертався до положень міжнародно-правових актів більш як у третині своїх рішень. У справах щодо офіційного тлумачення положень Конституції України [1] та законів за зверненнями громадян, близько 60% рішень Конституційного Суду України містять посилання на міжнародно-правові акти та їх окремі положення для обґрунтування правових позицій Суду.

Як джерела українського права, міжнародні договори були відомі з часів Київської Русі. Визначними пам'ятками давньоукраїнського права є договори київських князів з греками.

У 907 р. був укладений перший договір князя Олега з греками. Договір 911 р. був доповненням до вже існуючого договору і, крім норм міжнародного публічного права, включав також норми державного, цивільного і кримінального права. Цей договір дає змогу дійти висновку про конкретні досягнення Київської держави, про стан та рівень політико-дипломатичного мислення того періоду [7; 2]. У 945 р. був укладений договір князя Ігоря з греками, причому за ініціативою грецької сторони, а у 971 р. – договір князя Святослава.

Період Київської Русі був не єдиним в українській історії, коли джерелом права вважались міжнародні договори. Ця форма регулювання відносин набула поширення за часів Української держави XVII – XVIII ст. У договірних статтях визначалися відносини незалежної Української держави і Москви, фіксувалися найважливіші проблеми внутрішнього життя України. Березневі статті 1654 р. закріплювали військово-політичний союз Української держави і Москви. Згідно статей, Московією визнавався державний та правовий устрій, що виник та склався в Україні під час національно-визвольної війни 1648-1654 рр. і незалежна правова система [4; 3].

Сучасна доктрина конституційного права України виділяє міжнародні договори України як самостійний вид джерел конституційного права. Кількість міжнародних договорів, які укладаються сьогодні у світі постійно зростає. З кожним роком збільшується кількість договорів, які укладаються чи до яких приєднується наша держава. У зв'язку з цим міжнародні договори України, в якості джерел конституційного права, потребують особливої уваги дослідників. Потребує дослідження місце міжнародних договорів в системі джерел конституційного права України, а також їх співвідношення з іншими джерелами.

Втім, джерелами конституційного права України виступають не всі міжнародні договори України, а лише ті, що стосуються предмету конституційно-правового регулювання, переважно ті, що стосуються прав і свобод людини і громадянина, питань громадянства, біженців, прав національних меншин, мови національних меншин, місцевого самоврядування та ін.

Джерелами конституційного права України можна вважати чинні міжнародні договори України, опубліковані належним чином державною мовою в офіційних друкованих виданнях. Тільки ті міжнародні договори України можуть застосовуватися судами, державними органами, установами, які мають автентичні тексти українською мовою, а в разі, коли таких немає – їх офіційні переклади, опубліковані відповідно до чинного законодавства в офіційних друкованих виданнях і внесені до Єдиного державного реєстру нормативних актів [6].

Ст. 9 Конституції України [1] закріплює, що чинні міжнародні договори України, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, є частиною національного законодавства, що означає «відкритість» конституційної системи України щодо дії норм міжнародного права, зокрема чинного міжнародного договору, згода на обов'язковість якого надана Верховною Радою України у внутрішньодержавних відносинах. Міжнародні договори набувають статусу «джерела конституційного права України» і в цьому статусі мають застосовуватися у внутрішньодержавних конституційно-правових відносинах України у тому ж порядку, як і норми національного законодавства. Підтвердженням цього сьогодні є, зокрема, практика Конституційного Суду України, Верховного Суду України, загальних судів. Саме Конституція України, основний закон найвищої юридичної сили, надає можливість міжнародним договорам України бути частиною національного законодавства.

За ст. 9 Конституції, невід'ємною частиною національного законодавства України і системи джерел конституційного права України, є виключно ті міжнародні договори України, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України. У такий спосіб Конституцією дискредитуються міжнародні договори України, які не потребують ратифікації відповідно до закону, а підлягають затвердженню Президентом України, Кабінетом Міністрів України, а також ті міжнародні договори України, згода на обов'язковість яких була висловлена Президією Верховної Ради УРСР, чи Верховною Радою УРСР [5]. З огляду на те, що джерелами конституційного права є багато міжнародних договорів України, які ратифіковані саме указами Президії Верховної Ради УРСР, вкрай необхідна чи зміна конституційних положень, чи, принаймні їх тлумачення Конституційним Судом України. Доцільним, на наш погляд, є коригування конституційних положень щодо статусу міжнародних договорів України. Враховуючи преамбулу, ст. 8 та 9 Конституції України [1] доходимо висновку про те, що Конституція України має абсолютне верховенство над національними правовими актами, а також пріоритет щодо міжнародних договорів України і, відповідно, займає у системі нормативно-правових актів – джерел конституційного права України – найвищу сходинку.

Всі міжнародні договори України мають відповідати Основному Закону України. Укладення міжнародних договорів, які суперечать Конституції, можливе лише після внесення змін до Конституції (ч. 2 ст. 9 Конституції). На розвиток конституційних положень п.3 ст. 4 Закону України «Про міжнародні договори України» запроваджує правову експертизу всіх проектів міжнародних договорів України на предмет відповідності Конституції України. Однак запровадження такої норми Законом має декларативний характер, оскільки у жодному законодавчому акті не розроблена відповідна процедура. Участь Конституційного Суду України в експертизі не передбачена [8].

Закріплення найвищої юридичної сили Конституції України є підставою для перевірки конституційності міжнародних договорів України, причому в Україні передбачено як попередній, так і наступний конституційний контроль. Детальніше конституційним законодавством врегульований наступний конституційний контроль, який передбачає можливість визнання неконституційним, і, відповідно, можливість скасування чинного міжнародного договору України. Виходя-

чи з того, що Українська держава проголошує у зовнішньополітичній діяльності відданість загальновизнаним принципам та нормам міжнародного права, серед яких надзвичайно важливим є фундаментальний принцип права міжнародних договорів *pacta sunt servanda*, а також наголошує на тому, що сумлінно виконує свої міжнародні договори (ст. 34 Закону України «Про міжнародні договори України»), вважаємо, що чинний міжнародний договір України може бути скасований лише у виключних випадках, чітко визначених у законі, відповідно до встановленої процедури. Втім, аналіз Закону України «Про міжнародні договори України», а також Закону України «Про Конституційний Суд України» свідчить про відсутність належної регламентації цього питання. Замість вироблення механізму попередження суперечностей між Конституцією та міжнародним договором, що укладається, у законодавстві, закріплюється найлегший спосіб вирішення даної проблеми – скасування Україною в односторонньому порядку міжнародної домовленості та відмова від взятих зобов'язань [8].

Для попередження колізій між міжнародними договорами та Конституцією України, вважаємо доцільним закріпити за Конституційним Судом функцію здійснення перевірки відповідності Конституції всіх міжнародних договорів України до набуття ними чинності і внести відповідні зміни до Конституції України та Закону України «Про Конституційний Суд України».

Ключовими у визначенні співвідношення міжнародних договорів України та законів України виступають Конституція України (1, ч.2 ст. 9) та Закон України «Про міжнародні договори України» (8, ч. 2 ст. 19). Аналіз конституційних положень свідчить про те, що Конституція не врегульовує це питання, а прийнятий на її основі Закон України «Про міжнародні договори України» пропонує при визначенні співвідношення міжнародних договорів та законів використовувати правило «виключності», відоме й радянському праву, відповідно до якого пріоритет норм міжнародного договору над національним законом визначається виключно в разі їх суперечності.

Пріоритет над законами можуть мати міжнародні договори України, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, і в жодному разі – міжнародні договори, затверджені Президентом, Урядом чи центральним органом виконавчої влади.

Актуальним з огляду на предмет дослідження є питання доцільності закріплення на конституційному рівні пріоритету міжнародних договорів над законами та іншими нормативно-правовими актами (окрім Конституції України). Конституція України безпосередньо не закріплює пріоритет міжнародних договорів України над нормами національного законодавства, як не закріплює верховенства міжнародного права над національним у цілому. Втім, поширеною серед представників вітчизняної науки міжнародного права є точка зору про необхідність визнання та закріплення на конституційному рівні примату міжнародного права.

Висновки. Аналізуючи недосконале, недопрацьоване національне законодавство, яке фрагментарно регулює відносини, пов'язані з укладанням, набуттям чинності, дією та ін. міжнародних договорів України, за умов відсутності чіткої регламентації перевірки конституційності міжнародних договорів, які укладаються нашою державою, відсутності процедури внесення змін до Конституції у разі укладення міжнародного договору, що суперечить Основному Закону,

закріплення пріоритету міжнародних договорів над національними правовими актами стане беззмисловою декларацією. Підґрунтям для закріплення цього принципу має стати: створення Концепції статусу міжнародних договорів України та Концепції реалізації міжнародних договорів України; розробка нового і внесення змін до чинного законодавства щодо статусу міжнародних договорів України; розробка і запровадження порядку перевірки конституційності всіх міжнародних договорів, які укладаються нашою державою за обов'язкової участі Конституційного Суду України; забезпечення опублікування і, відповідно, доступності всіх чинних міжнародних договорів і тих договорів, які Українська держава укладатиме у майбутньому; запровадження процедури визначення відповідності чинним міжнародним договорам України законів, та інших національних нормативно-правових актів; забезпечення виконання міжнародних договорів України, встановлення відповідальності за їх невиконання, посилення парламентського контролю за станом виконання міжнародних договорів України і, взагалі, розширення функцій парламенту щодо здійснення зовнішньополітичних функцій держави. Виключно при комплексному розв'язанні цих проблем будуть створені умови, за яких внесення змін до Конституції щодо примату міжнародних договорів та міжнародного права стане закономірною необхідністю, констатацією руху нашої держави у напрямку цивілізованого співробітництва з іншими суб'єктами міжнародного права. За таких умов Українська держава зможе не просто брати на себе зобов'язання, укладаючи міжнародний договір, але й сумлінно їх виконувати.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Конституція України // Відомості Верховної ради України. – 1996 р. – №30. – Ст. 14.
2. *Буткевич В.Г.* К вопросу об обязанностях государств согласовывать предписания внутригосударственного права с принципами и нормами современного международного права // Вестник Киевского университета. Международные отношения и международное право – 1980. – № 10. – С. 35-43.
3. Європейська рамкова конвенція про транскордонне співробітництво між територіальними громадами або властями // www.zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi.
4. Історія українського права / За ред. О.О. Шевченка. – К. : Олан, 2001. – 214 с.
5. *Кириченко М.Г.* Соотношение конституционного права и конституционного законодательства // Конституция СССР и проблемы государственного и советского строительства. – М. : ИГПАН, 1980. – 146 с.
6. *Козюбра М.І.* Суд і правотворення / Законотворчість. Проблеми гармонізації законодавства України з міжнародним правом. Зб. наук.-практ. матер. – Вип. 4. – К., 2005. – С. 103-104.
7. *Овсій І.О.* Зовнішня політика України (від давніх часів до 1944 року): Навч. посібник. – К. : Либідь, 1999. – 240 с.
8. Про міжнародні договори України: Закон України від 22 грудня 1993 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1994. – № 10. – С. 45.

Пашинський В.Й., Ковальов С.С. Міжнародно-правові договори в системі джерел конституційного права України

На основі теоретичних положень обґрунтовано, що навіть міжнародний договір, в якому Україна не бере участі, може інколи застосовуватися українським судом для врегулювання відносин (як частина національного права іноземної держави-учасника договору),

якщо до цього права відсилає вітчизняна колізійна норма або воно було обране самими учасниками.

В роботі досліджено норми міжнародних договорів, які застосовують до правовідносин унаслідок трансформації, тобто перетворення їх на норми внутрішньодержавного права. Питанню «дії міжнародно-правових договорів» було приділено особливу увагу.

Ключові слова: міжнародно-правові договори, міжнародно-правові договори як джерело конституційного права України, міжнародно-правові договори і закони України, правовий вимір дії міжнародно-правових договорів.

Пашинский В.И., Ковалев С.С. Международно-правовые договора в системе источников конституционного права Украины

На основе теоретических положений доказано, что международный договор, в котором Украина не принимает участия, может, иногда, применяться украинским судом для согласования отношений (как часть национального права иностранного государства – участника договора), если на это право посылается отечественная норма коллизии или оно было избрано самими участниками договора.

В работе исследованы нормы международных договоров, которые применяют к правоотношениям в связи с трансформацией, то есть превращения их на нормы внутригосударственного права. Вопросу «действие международно-правовых договоров» было отмечено особенное внимание.

Ключевые слова: международно-правовые договора, международно-правовые договора как источники конституционного права Украины, международно-правовые договора и законы Украины, правовое измерение действия международно-правовых договоров.

Pashynskiy V.I., Kovaliov S.S. International legal contracts in the system of sources of the Constitutional law of Ukraine

Based upon the theoretical provisions it is substantiated that an international legal contact, even the one Ukraine does not participate in, could be sometimes implemented by a Ukrainian court to settle the relationships (as a part of the national law of a foreign state – the contract party) in case when the given law is being referred to by a domestic conflict norm or it has been chosen by the participants.

The paper considers the norms of international contracts being implemented to the legal relationships subject to transformation, that is due to converting them into the domestic law norms. Special emphasis is made on the issues of international legal contracts implementation.

Key words: international legal contracts, international legal contracts as a source of Constitutional law of Ukraine, international legal contracts and laws of Ukraine, legal dimension of international legal contracts implementation.

Стаття надійшла до редакції 13.04.2012.

СІМЕЙНЕ ПРАВО
СЕМЕЙНОЕ ПРАВО
FAMILY LAW

**ЗАГАЛЬНІ ЗАСАДИ ПОДІЛУ СПІЛЬНОГО
СУМІСНОГО МАЙНА ПОДРУЖЖЯ*****І.П. Малютіна****кандидат історичних наук**доцент кафедри суспільних наук**ВНЗ «Національна академія управління»*

Постановка проблеми. Вступ до шлюбу призводить до певних матеріальних наслідків і чи не найголовнішими з-поміж яких є особливий режим власності подружжя. У сімейному законодавстві передбачено два режими майна подружжя – особиста приватна та спільна сумісна власність. Найбільшу увагу в сучасному законодавстві приділено саме спільній сумісній власності подружжя. Питання щодо поділу спільної сумісної власності подружжя мають важливе значення як для кожної окремо взятої людини зокрема, так і для всього суспільства взагалі.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Питаннями правового режиму майна подружжя, зокрема тих, що стосуються поділу спільного сумісного майна, приділяли увагу такі дослідники, як: М.В. Антокольська, Т.О. Ариванюк, М.І. Брагінський, В.В. Вігрянський, Є.М. Ворожейкіна, К.О. Граве, О.В. Дзера, І.В. Жилінкова, О.С. Йоффе, В.Ф. Маслова, З.В. Ромовська, Є.О. Чефранова та ін.

Мета статті. Проаналізувати інститут права спільної сумісної власності подружжя в контексті виявлення особливостей правового режиму поділу спільного сумісного майна.

Основні результати дослідження. Категорія «власність» так чи інакше торкається інтересів усіх людей, не є виключенням і власність подружжя. Так, на сьогодні майнові відносини між подружжям урегульовані переважно Сімейним кодексом України, введеним у дію 1 січня 2004 р. (з наступними змінами). Сімейним кодексом встановлено принцип спільності придбаного в період шлюбу майна (за винятками, прямо встановленими законом). Згідно ст. 60 цього Кодексу встановлюється, що майно, набуте подружжям за час шлюбу, належить дружині та чоловікові на праві спільної сумісної власності незалежно від того, що один з них не мав з поважної причини самостійного заробітку (доходу). Режим спільності майна подружжя означає, що кожна річ, набута за час шлюбу, крім речей індивідуального користування, є об'єктом права спільної сумісної власності подружжя; подружжя має рівні права на володіння, користування і розпоряджання майном, що належить їм на праві спільної сумісної власності (якщо інше не встановлено домовленістю між ними), майно належить подружжю без визначення часток кожного з них у праві власності. В літературі зазначається, що право спільної сумісної

власності подружжя є різновидом права приватної власності фізичних осіб. Тому на подружжя поширюються загальні правила щодо об'єктів права приватної власності. Сімейне законодавство містить норми, що визначають різновиди майна, які належать подружжю на праві спільної сумісної власності.

Принцип спільності майна подружжя закріплювався ще в Сімейному кодексі УРСР 1926 р. Тому є підстави говорити про те, що цей принцип випробувано практичним досвідом і він є дієвим при регулюванні подібних відносин. Варто зазначити, що в новому Сімейному кодексі України хоча і збережено презумпцію спільності майна, але закладено дещо інший підхід до співвідношення спільної та роздільної власності подружжя. Зокрема, Сімейним кодексом України право спільної сумісної власності поширюється також на майно жінки та чоловіка, які проживають однією сім'єю, але не перебувають у шлюбі між собою.

Що ж відбувається в разі виникнення сімейних колізій? Припинення шлюбу не припиняє права спільної сумісної власності на майно, набуте під час шлюбу, а право на поділ спільного майна обидва з подружжя мають незалежно від припинення шлюбу [1, с. 65]. Підставами припинення права спільної власності для її суб'єктів є конкретні юридичні факти (певні обставини), у зв'язку з якими припиняються їхні повноваження. Загально-правовими підставами припинення права спільної сумісної власності вважається відчуження спільного майна за правочинами іншим особам, його споживання, знищення тощо. В сімейному законодавстві найпоширенішою підставою припинення права спільної сумісної власності є поділ спільного майна подружжя. В юридичній літературі поняття «поділ спільного майна подружжя» розглядають як угоду (дії), спрямовану на припинення режиму спільності на майно, нажите громадянами, які перебувають або перебували в шлюбі [2, с. 144].

Дійсно, такий поділ є дією обох членів подружжя, в результаті чого режим спільності майна подружжя припиняється і кожний з них стає власником тієї частки, яка йому виділена. Поділ спільного майна подружжя може бути здійснено під час існування шлюбу, в процесі його розірвання, а також після розірвання шлюбу [3, с. 114]. В правовій науці впродовж тривалого часу розглядалося питання щодо можливості поділу спільного майна подружжя під час шлюбу. Однак, більшість авторів притримувалися тієї точки зору, що поділ спільного майна подружжя під час шлюбу можливий у всіх випадках як за взаємною згодою подружжя, так і на вимогу одного із них [4, с. 51]. Власне кожен з співвласників має право на поділ спільного майна, прагнення реалізувати це право не завжди є свідченням відсутності злагоди між співвласниками. Проте у відносинах між подружжям поділ спільного майна – це практично завжди результат ускладнення стосунків між ними [5, с. 40].

Поділ спільного майна здебільшого приводить до різних взаємних розрахунків, розподілу єдності сім'ї. Однак, у житті бувають різні причини, які спонукають до поділу спільного майна подружжя ще під час шлюбу [6, с. 229-230]. Такими обставинами можуть бути: фактичне припинення шлюбних відносин, смерть одного із подружжя та інше. Порушення спільності майна подружжя не завжди і не обов'язково призводить до розірвання шлюбу. У подружжя може не бути єдиної думки щодо спільного майна, про те, як цим майном розпоряджатися, про розмір частки кожного з них в спільному майні і тому такі розбіжності

між ними можуть вилитися навіть в судовий спір. Але спір подружжя про частку в спільному майні не обов'язково буде тягнути за собою розірвання шлюбу. Власне саме ця позиція знайшла своє відображення в Сімейному кодексі України. Так, ст. 69 зазначає, що дружина і чоловік мають право на поділ майна, що належить їм на праві спільної сумісної власності, незалежно від розірвання шлюбу.

Подружжя може здійснити поділ майна як у добровільному, так і в судовому порядку. Так, добровільний порядок поділу майна подружжя здійснюється за взаємною згодою членів подружжя. Щодо судового порядку поділу спільного майна подружжя, то він можливий у випадках: якщо між подружжям виник спір і вони не можуть дійти згоди про необхідність поділу такого майна чи його умов; якщо примусового поділу майна подружжя вимагають треті особи (кредитор одного або обох подружжя); у випадку смерті одного із членів подружжя і виникнення між членом, що пережив померлого члена подружжя і спадкоємцями спору про майно [7, с. 190-191].

При поділі майна подружжя насамперед необхідно визначити розмір часток цього майна. Згідно ч. 1 ст. 70 Сімейного кодексу України в разі поділу майна, що є об'єктом права спільної сумісної власності подружжя, частки майна дружини та чоловіка є рівними, якщо інше не визначено домовленістю між ними, або шлюбним договором. Однак, подружжя має право відступити від засад рівності часток і встановити інший, домовлений між собою розмір часток у спільному майні. Така домовленість може бути оформлена у вигляді письмового правочину між подружжям. У разі виникнення спору між подружжям щодо розміру їх часток суд виходить з рівності цих часток. Але, суд може відступити від засад рівності часток подружжя за обставин, які мають істотне значення, зокрема, якщо один з них не дбав про матеріальне забезпечення сім'ї, приховав, знищив чи пошкодив спільне майно, витрачав його на шкоду інтересів сім'ї (ч. 2 ст. 70 Сімейного кодексу). На перший погляд норма статті не містить вразливих місць, але вони є. Насамперед необхідно розкрити поняття «якщо один із членів подружжя не дбав про матеріальне забезпечення сім'ї». В даному випадку необхідно розуміти таку поведінку одного з членів подружжя, яка виявляється у відсутності участі в створенні спільної власності та в матеріальному забезпеченні сім'ї. Тому в такому випадку при розгляді судами подібних справ варто враховувати не лише факт відсутності матеріального забезпечення сім'ї одним із подружжя, а й причини, що послужили до такого факту. Такими причинами можуть бути: витрачання коштів на придбання та зловживання спиртних напоїв, наркотичних засобів; програш коштів у різноманітних азартних іграх тощо. В конкретних випадках може бути присутній і факт бездіяльності одного з подружжя. Наприклад, коли чоловік (жінка) безпідставно ухиляються від будь-якої праці.

На практиці застосування норм діючого Сімейного кодексу України виникає певна проблема при поділі спільної сумісної власності подружжя. Вона стосується визначення розміру часток подружжя у спільному майні при його поділі. В ч. 3 ст. 70 Сімейного кодексу України вказано, що за рішенням суду частка майна дружини або чоловіка може бути збільшена, якщо з нею(ним) проживають діти чи то непрацездатні повнолітні син, дочка, за умови, що розмір аліментів, які вони одержують, недостатній для забезпечення їхнього фізичного, духовного розвитку та лікування [8, с. 63]. З прямої вказівки закону випливає,

що частка в праві на майно того з подружжя, з яким залишається дитина, може бути збільшена лише у разі, якщо недостатнім є розмір аліментів, які вони одержують. Таким чином, закон передбачає такий розвиток подій: а) дитині призначаються аліменти; б) розмір аліментів, які вона одержує, недостатній для забезпечення її фізичного, духовного розвитку та лікування; в) при поділі майна подружжя частка в майні того з них, хто опікується дитиною, за рішенням суду збільшується [8, с. 63].

Зрозуміло, що виникає питання про можливість збільшення частки у майні у тому разі, коли поділ майна подружжя здійснюється до того, коли дитині призначені аліменти. Із тексту закону, на жаль, випливає, що таке збільшення неможливе, і суд зобов'язаний поділити подружнє майно порівну. Саме на такому розумінні ч. 3 ст. 70 Сімейного кодексу України наполягає З.В. Ромовська. У своєму коментарі до Сімейного кодексу України вона пише, що «сфера чинності норми ч. 3 ст. 70 Сімейного кодексу України може бути звужена або навіть зведена до мінімуму, якщо вимога про поділ майна заявлена другим із подружжя одночасно з вимогою про розірвання шлюбу. Тобто, коли ще невідомо, наскільки сумлінно він виконуватиме свій батьківський обов'язок [9, с. 153]. Іншими словами, вимога про збільшення частки при поділі майна подружжя не може бути заявлена одночасно із вимогою про розірвання шлюбу, якщо розмір аліментів ще не було визначено. Така вимога можлива лише після розірвання шлюбу, поділу майна та стягнення аліментів і лише у тому разі, якщо розмір аліментів, які одержує дитина, недостатній для забезпечення її фізичного, духовного розвитку та лікування. При цьому виникає питання про можливість подання нового позову про поділ майна подружжя після розірвання шлюбу. Науковці відповідають на нього таким чином: «Якщо після поділу майна на рівні частки згодом виявиться, що розмір аліментів дітям є недостатнім, заінтересована особа не позбавлена права на звернення до суду.... За умови появи інших, додаткових обставин спір про той самий предмет та між тими ж сторонами може бути предметом судового розгляду. А це означає, що поділене в минулому майно може бути перерозподілене» [9, с. 153]. І знову постає питання, а чи буде що перерозподіляти у той час, коли з'ясується, що розмір аліментів, які діти одержують, недостатній для забезпечення їхнього фізичного, духовного розвитку та лікування. На жаль, це питання до законодавця.

Після перетворення спільної сумісної власності подружжя в спільну часткову власність у відповідності до розмірів визначених їм часток майно ділиться в натурі. Згідно із ст. 71 Сімейного кодексу України існують такі способи поділу спільного майна подружжя: поділ речей в натурі, якщо це можливо без завдання шкоди для його господарського призначення; поділ речей між подружжям із врахуванням їх вартості і частки кожного з подружжя в спільному майні; присудження майна в натурі одному із членів подружжя з покладенням на нього обов'язку компенсувати другому з них його частку грошми. При поділі спільного майна подружжя суд бере до уваги інтереси дружини, чоловіка, дітей та інші обставини, що мають істотне значення (ч. 1 ст. 71 Сімейного кодексу України). В даному випадку під інтересами дружини, чоловіка слід розуміти речі, які є необхідними у житті та професійній діяльності кожного з них. Тому такими речами є речі, які обслуговують як професійну діяльність, так і хобі, різне захоплення подружжя. Згідно з ч. 2 ст. 71 Сімейного кодексу України неподільні речі присуджуються

одному з подружжя, якщо інше не визначене домовленістю між ними. Неподільною є річ, яка при фізичному поділі втрачає свою цінність та призначення. Неподільною річчю є зокрема: автомобіль, мотоцикл, телевізор, холодильник тощо). У випадку відсутності добровільного поділу спільного майна може виникнути судовий спір, якщо застосування основних способів поділу майна є неможливий. Тому в даному випадку застосування двох перших способів поділу майна викликає сумніви. Це можна пояснити тим, що неподільна річ є єдина і цілісна. Щодо присудження майна в натурі одному із подружжя з покладенням на нього обов'язку компенсувати другому з них його частку грішми також викликає труднощі. Адже, часто в житті такий член подружжя не має змоги виплатити другому з подружжя його частку грішми. Особливо, коли це стосується автомобіля, мотоцикла. У випадку спору суд може прийняти рішення про примусовий продаж неподільної речі з поділом отриманої суми між подружжям. Тому для вирішення цього питання буде слухним доповнити ст. 71 Сімейного кодексу нормою про можливість продажу неподільної речі і поділу між подружжям отриманої суми. Варто припустити, що зміст такої норми має бути таким: у випадку неможливості застосування основних способів поділу майна подружжя, які передбачені в ст. 71, суд може прийняти рішення про примусовий продаж неподільного майна, а отриману суму поділити між ними. Згідно з ч. 3 ст. 71 Сімейного кодексу України речі для професійних занять присуджуються тому з подружжя, хто використовував їх у своїй професійній діяльності. Вартість цих речей враховується при присудженні іншого майна другому з подружжя. Однак, не виключено, що за взаємною згодою ці речі будуть присуджені другому з подружжя. Але передати йому ці речі всупереч волі того, для кого вони були придбані, неможливо. Не виключена й та обставина, що чоловік, наприклад, у зв'язку з припиненням медичної практики уже не використовує медичне обладнання, не виключає присудження цих речей його дружині, якщо вона займається або бажає займатися відповідно за профілем професійною діяльністю [5, с. 44]. Присудження одному із подружжя грошової компенсації замість його частки у праві спільної сумісної власності на майно, зокрема на житловий будинок, квартиру, земельну ділянку, допускається лише за його згодою. Крім випадків, передбачених Цивільним кодексом України.

В постанові Пленуму Верховного Суду України «Про практику застосування судами законодавства, що регулює право власності громадян на житловий будинок» [10], зазначено, що при неможливості поділу будинку в натурі та за відсутності згоди подружжя щодо способів поділу спільного майна суд з урахуванням інтересів неповнолітніх дітей та одного з подружжя, забезпеченості житлом в іншому місці другого із подружжя може залишити будинок у власності одного із подружжя, зобов'язавши його компенсувати чоловікові або дружині право на частину будинку майна або грішми. Поділу за сімейним законодавством підлягає також таке майно як: цінні папери, вклади на ім'я на одного із подружжя в кредитних установах, страхові суми та страхові відшкодування за договором страхування тощо. Так, у випадку страхування спільного майна подружжя отримане ними страхове відшкодування в результаті страхового випадку (пожежа тощо) належить їм обом. Однак, страхове відшкодування може належати і тільки одному з подружжя і поділу не підлягати. Це може бути у випадку, коли один із

подружжя застрахував своє дошлюбне майно і воно в період шлюбу було пошкоджене, знищене, то страхова сума буде належати тільки цьому подружжю.

При поділі спільного майна подружжя суд враховує також і боргові зобов'язання, які можуть бути як особистими, так і спільними. Спільними боргами вважаються ті борги, які виникають: з правочинів укладених подружжям спільно; з заподіянням шкоди спільними діями подружжя; з безпідставного придбання чи збереження подружжям спільного майна за рахунок іншої особи; із зобов'язань, що виникають у зв'язку з заподіянням шкоди неповнолітніми дітьми подружжя [11, с. 227]. Поділ спільного майна може відбутися і в результаті погашення заборгованості одного або обох з подружжя перед третіми особами. Так, згідно з ч. 1 ст. 73 Сімейного кодексу України за зобов'язаннями одного із подружжя стягнення може бути накладено лише на його особисте майно і на частку в праві спільної сумісної власності подружжя, яка виділена йому в натурі. Роздільним буде вважатися борг, який пов'язаний з діями одного з подружжя. Втім не виключено, що такий борг може бути пов'язаний зі скоєнням злочину. Тому в такому випадку при відшкодуванні шкоди, завданої злочинцем одним із подружжя, стягнення може бути накладене на майно, яке набуто за час шлюбу, якщо рішенням суду встановлено, що це майно було придбане на кошти, здобуті злочинним шляхом. Стаття 72 Сімейного кодексу України встановлює 3-річний строк позовної давності для вимог про поділ спільного майна подружжя у разі розірвання їх шлюбу. Якщо шлюб не розірвано, не може початися перебіг строку позовної давності за вимогою про поділ спільного майна подружжя. Однак перебіг строку позовної давності починається не з моменту розірвання шлюбу, а обчислюється від дня, коли один із співвласників дізнався або міг дізнатися про порушення свого права власності [1, с. 67].

Висновок. Можливість договірного регулювання сімейних відносин передбачає врахування особистих думок, підключення свідомості, волі, інтересів, досвіду, інформаційних можливостей суб'єктів права, що здатне значно підвищити ефективність правового регулювання в цілому і забезпечити цивілізоване вирішення різноманітних життєвих колізій.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Сімейне право України: Навчальний посібник / За ред. Є.О. Харитонова. – К. : Істина, 2008. – 200 с.
2. Сімейне право України / За ред. Гопанчук В.С. – К. : Вид. Істина. – 2002. – 305 с.
3. Сімейне право України / Під ред. Баранова Л.М., Борисова В.І., Жилінкова І.В. – К. : Юрінком Інтер, 2004. – 263 с.
4. Рабинович Н.В. Личные и имущественные отношения в советской семье. – Л. : Наука, 1952. – 159 с.
5. Ромовська З.В. Коментар до глави 8 «Право спільної сумісної власності» Сімейного кодексу України / З.В. Ромовська // Законодавство України. Науково-практичні коментарі. – К., 2004. – № 7. – С. 29-52.
6. Иоффе О.С. Советское гражданское право / О.С. Иоффе. – Т. 3. – Л. : Изд-во Ленинград. ун-та, 1965. – 348 с.
7. Жилінкова І.В. Правовой режим имущества членов семьи / И.В. Жилінкова. – Х. : Ксилион, 2000 – 398 с.
8. Жилінкова І.В. Майнові правовідносини подружжя: проблеми застосування норм нового Сімейного кодексу України / І.В. Жилінкова // Наукові засади та практика за-

стосування нового Сімейного кодексу України. Матеріали Круглого столу. 25 травня 2006 р., м. Київ. – Х. : Ксилон. 2007. – С. 57-65.

9. Ромовська З.В. Сімейний кодекс України: Науково-практичний коментар. – 3-те вид., перероб. і доп. / З.В. Ромовська. – К. : Правова єдність, 2009. – 432 с.

10. Про практику застосування судами законодавства, що регулює право приватної власності громадян на жилий будинок. Постанова Пленуму Верховного Суду України від 04.10.1991 р. №7. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/v0007700-91>

11. Рясенцев В.А. Советское семейное право / В.А. Рясенцев. – М. : Юрид. лит., 1982. – 371 с.

Малютіна І.П. Загальні засади поділу спільного сумісного майна подружжя

Розглядається інститут права спільної сумісної власності подружжя в контексті виявлення особливостей правового режиму поділу спільного сумісного майна.

Ключові слова: сімейне право, спільна сумісна власність, майно, припинення шлюбу, угода.

Малютіна И.П. Общие положения раздела общего совместного имущества супругов

Рассматривается институт права общей совместной собственности супругов в контексте выявления особенностей правового режима раздела общего совместного имущества.

Ключевые слова: семейное право, общая совместная собственность, имущество, прекращение брака, соглашение.

Maliutina I.P. Basic framework for division of joint matrimonial property

The institute of law related to the joint matrimonial ownership in the context of revealing the peculiarities of legal regulation of joint matrimonial property division is considered.

Key words: family law, joint property, ownership, marriage termination, contract.

Стаття надійшла до редакції 09.04.2012.

МЕЖІ ЗДІЙСНЕННЯ БАТЬКІВСЬКИХ ПРАВ

В.П. Мироненко

*кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри цивільного права і процесу
Національної академії внутрішніх справ*

Постановка проблеми. З моменту народження у сім'ї дитини, у подружжя, яке стало батьками виникає ряд особистих немайнових та майнових прав по відношенню до неї. Так, закон наділяє батьків правом визначати прізвище та ім'я дитини, переважним правом на особисте виховання дитини; правом обирати форми та методи виховання, правом визначати місце проживання дитини та багатьма іншими. Серед батьківських обов'язків слід виділити такі, як: обов'язок виховувати дитину в дусі поваги до прав та свобод інших людей, любові до своєї сім'ї та родини, свого народу, своєї Батьківщини; піклуватися про здоров'я дитини, її фізичний, духовний та моральний розвиток; поважати права дитини, її людську гідність; не допускати експлуатації дитини; не вдаватися до фізичних та інших видів покарань, які принижують людську гідність. Отже, батьківські правовідносини є надзвичайно важливим видом сімейних відносин – від якості здійснення батьками своїх прав та виконання обов'язків залежить не тільки нормальне функціонування первинного осередку суспільства – сім'ї, а значною мірою залежить і добробут самого суспільства. Питання щодо змісту та здійснення батьками своїх батьківських прав, зважаючи на їх вагоме значення, були і залишаються предметом пильної уваги як з боку науковців, так і з боку практичних працівників. Разом з тим, важливість питання як з точки зору суспільних інтересів, так і з точки зору реалізації батьками своїх повноважень з обов'язковим дотриманням прав дитини, спонукає звернутися і до такого аспекту проблеми, як межі здійснення батьками своїх прав.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Питання щодо виникнення та змісту батьківських прав, а також меж їхнього здійснення знайшли своє відображення у наукових доробках таких знаних фахівців у галузі сімейного права, як: Я. Шевченко, З. Ромовська, А. Пергамент, О. Нечаєва, Н. Єршова, В. Шахматов, Є. Ворожейкін, В. Рясенцев, Л. Короткова, С. Індиченко, В. Гопанчук, І. Жилінкова, Л. Савченко, І. Васильківська та ін.

Метою статті є визначення меж здійснення батьками своїх прав з позиції дотримання ними норм національного та міжнародного законодавства із захисту прав дитини при реалізації своїх батьківських повноважень.

Основні результати дослідження. Загальновідомо, що право на виховання є ключовим, базовим у загальній системі батьківських прав та обов'язків. О.Пергамент свого часу підкреслювала, що «батьківські права – це покладені державою обов'язки по вихованню дітей. Тому ці права надаються лише на умовах їх належного виконання, і можуть здійснюватися тільки в інтересах дітей. Ця мета ставить певні рамки і межі здійснення батьківських прав» [7, с. 6]. Продовжуючи свою думку вона зазначала, що «батьки вільні у виборі засобів і методів виховання, але межі здійснення їх прав обмежені метою виховання» [8, с. 178]. Таким чином, межі здійснення батьками своїх прав обмежуються здійсненням тільки

таких дій, які призводять до визначеної мети – виховати дітей гідними членами суспільства. Іншими словами, межею здійснення батьківських прав та обов'язків буде виступати міра допустимої поведінки батьків при здійсненні особистого впливу на дитину та дії батьків, співмірні з вимогами педагогіки, нормами моралі, метою виховання. Ведучи мову про межі здійснення батьківських прав, О.Нечаєва наголошувала, що «не можна забувати про те, що виховання повинно поєднувати міри заохочення та покарання. Тут немає і не може бути рецептів, скільки повинно бути відпущено того чи іншого на долю кожної дитини з урахуванням її віку, характеру, стану здоров'я. Однак, загальновідомо, що і вседозволеність, яка немає меж задоволення будь-яких запитів дитини так само згубна, як і безмірна суворість, постійна жорстокість, систематичні покарання» [6, с. 19]. «Межі здійснення батьківських прав, – підкреслював В.Шахматов, – визначені законом негативно: батьки зобов'язані виховувати своїх дітей, піклуватися про їх фізичний розвиток, навчання, захищати їх права та інтереси» [12, с. 141]. Такі висновки науковців, ще раз підтверджують два моменти: перший – індивідуальність підходу кожного із батьків до виховання дітей; другий – різноманітність батьківських прав, зумовлює і вибір батьками способів виховання, що викликає певні труднощі і у визначенні меж здійснення цих прав, і у визначенні чітких меж між правомірними і неправомірними діями батьків. Але складність зовсім не означає неможливість визначення таких меж, тим більше, що такі межі вже окреслені законом. На наш погляд, межі здійснення батьківських прав слід шукати в тих правових нормах, які передбачають позбавлення батьків батьківських прав з підстав, визначених ст.164 СК (тобто в цьому випадку маємо неправомірні дії батьків); межі здійснення батьківських прав визначені законом і у випадках окремого проживання батьків, коли участь одного з батьків у вихованні дитини або ж встановлення місця проживання дитини, вирішується органами опіки та піклування, судом. Крім того, межі здійснення батьківських прав чітко визначені у ст. 155 СК України, в якій встановлені загальні правила здійснення батьківських прав та виконання обов'язків.

Таким чином, мета, завдання та методи виховання не повинні сприйматися батьками з позицій спеціальних форм педагогічного впливу на дітей, це було б неправильним. Головне, щоб батьки розуміли – надмірна суворість, неможливість по відношенню до дітей, перекладення виховних функцій на інші інституції, відсторонення дітей від життя сім'ї, невміння користуватися заохоченням та покаранням, надмірне задоволення дитячих забаганок тощо – не вірний напрямок їхнього виховання. Без розуміння цього, обов'язок батьків піклуватися про виховання дітей, залишається абстрактною декларацією [3, с. 101]. Як уже підкреслювалось, батьківські відносини – є окремим видом сімейно-правових відносин, і тому цілком закономірним є те, що на них поширюються чинність положень, визначених ст.ст. 14, 15 Сімейного кодексу України. Зокрема, в них наголошується, що сімейні права і сімейні обов'язки є такими, що тісно пов'язані з особою і не можуть бути передані іншим особам. Обґрунтованість застосування цих правових норм у відносинах щодо здійснення батьками своїх прав та виконання обов'язків, які є особистими, не викликає жодних заперечень. Крім того, при здійсненні батьками своїх прав та виконанні обов'язків беруться до уваги і загальні засади регулювання сімейних відносин, визначені ст. 7 СК. Зокрема, сімейні

відносини регулюються лише у тій частині, в якій це є допустимим і можливим з точки зору інтересів їх учасників та інтересів суспільства; регулювання здійснюється з урахуванням права на таємницю особистого життя їх учасників, їхнього права на особисту свободу; дитина має бути забезпечена можливістю здійснення її прав, установлених Конституцією України, Конвенцією ООН про права дитини, іншими міжнародними договорами України, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України тощо. Також у тому разі, коли особисті немайнові та майнові відносини між подружжям, батьками і дітьми, іншими членами сім'ї та родичами не врегульовані Сімейним кодексом, вони регулюються відповідними нормами Цивільного кодексу України за умови, що це не суперечить суті сімейних відносин (ст. 8 СК).

Особливий характер батьківських прав та обов'язків зумовлює в свою чергу і певні умови їх здійснення, що сформульовані у законі в якості обов'язкових. Недотримання умов здійснення батьками прав та виконання обов'язків, свідчатиме про порушення ними прав дитини, і відповідно викличе певні правові наслідки у вигляді покладення на батьків санкцій відповідальності. Відповідно до ч.1 ст.155 СК України батьки повинні здійснювати свої права та виконувати обов'язки на засадах поваги до прав дитини та її людської гідності. Конституцією України передбачено, що кожна людина має право на повагу до її гідності (ст.28), таке ж право закріплене ст. 297 Цивільного кодексу України та ст.19 Конвенції ООН про права дитини. Гідність визначається як особисте немайнове право фізичної особи на власну цінність як особистості, право на усвідомлення цієї цінності, на усвідомлення значимості себе як особи, яка відіграє певну соціальну роль у суспільному житті. Тому, правом дитини на гідність, слід вважати її можливість висловлювати свої думки, право на участь у справах сім'ї тощо. Гідність дитини, як і інші морально-правові категорії, повинні забезпечувати батьки шляхом підтримання такої атмосфери в сім'ї, де б дитина відчувала себе повноправним її членом, де прищеплення гідності було б нормою як для дитини, так і по відношенню до інших членів сім'ї, до будь-яких інших осіб, де б дитина мала право відстояти свою позицію, вимагати від батьків з розумінням ставитись до її проблем. Приниження гідності дитини може виявлятися у застосуванні до дитини фізичного чи психічного насильства, образи, грубому поведженні, відсутності турботи з боку батьків або інших законних опікунів дитини тощо. Тому вимога, передбачена ч. 1 ст. 155 СК України є не просто формальною вимогою закону і носить далеко не декларативний характер. З нашої точки зору, названа норма закону може тлумачитися з декількох позицій. По-перше, має місце чітке окреслення меж допустимої поведінки батьків, якої вони повинні дотримуватись при виконанні своїх повноважень щодо дитини; по-друге, в цій нормі опосередковано визначена мета батьківського права – вчиняючи будь-які дії щодо дитини, батькам необхідно дотримуватись проголошеного і гарантованого державою права дитини на повагу до гідності та честі; і по-третє, неповага до дитини, приниження її гідності, честі може завдати дитині шкоди і бути підставою для звернення дитини за захистом своїх прав.

Регулювання сімейних відносин ґрунтується на засадах справедливості, добросовісності та розумності, відповідно до моральних засад суспільства. Звичайно, що в названі категорії, різні батьки можуть вкладати неоднаковий зміст,

але їх врахування при реалізації своїх батьківських повноважень повинно стати відправною точкою, загальним правилом поведінки. Хто як не батьки, та інші законні вихователі мають дотримуватися цих засад, бути справедливими до дітей, добросовісно ставитись до виконання обов'язків, розумно використовувати своє право. Доброта виховується добротою, культура – культурою, а розлученість – розлученістю. Таку своєрідну схему, або ми б сказали, ланцюгову реакцію у відносинах між батьками і дітьми, виведено російськими науковцями К.Ігошевим та Г.Міньковським [3, с. 115]. Продовжуючи їхню думку, в свою чергу, можна додати, що неповага до дітей з боку батьків може обернутися ще більшою неповагою до них з боку дитини. Якщо батьки при цьому ще й брутально поведуться, вдаються до фізичних покарань, це може дати поштовх до формування дезадаптованої особистості, або ще гірше породити у дитини імпульс відтворення такої ж жорстокості по відношенню до своїх батьків [5, с. 273]. Батьки, які розуміють значення своєї поведінки, своїх дій щодо дітей, ніколи не дозволять собі ставитись до них некоректно, грубо і зухвало, лише на тій підставі, що вони посідають головне місце в сімейній ієрархії, і що дитина в усіх відношеннях залежить від них. Мудрі батьки поважають своїх дітей, елементарно розраховуючи на взаємну повагу, справедливо ставляться до них з тим, щоб вимагати справедливості у відповідь. Елементи поваги і справедливості обов'язково повинні бути присутніми при здійсненні батьками своїх прав та виконання обов'язків.

Ч. 2. ст. 155 СК України визначено, що, здійснення батьківських прав та виконання батьківських обов'язків не може суперечити інтересам дитини. Поняттям «інтереси дитини» охоплюється доволі широке коло правомочностей, якими діти наділені вже в силу свого народження і в силу походження від батьків. Реалізуючи ці правомочності батьки тим самим забезпечують у матеріальному виразі інтереси дітей, задовольняючи їхні потреби. Але в будь-якому разі інтереси дітей є умовою належного виконання батьками своїх обов'язків щодо них. На думку В.Рясенцева, під інтересами дитини слід розуміти її здоров'я, нормальний фізичний і психічний розвиток, виховання в ній таких якостей, які вимагаються від нового громадянина; в поняття інтересів включаються і належні матеріально-побутові умови життя дитини [9, с.153]. Л.Савченко, під інтересами дітей розуміє їх правильне виховання, турбота про їх фізичний розвиток та навчання, підготовку до суспільно-корисної праці, формування з них гідних громадян [4, с.136]. Безумовно правий і Є.Ворожейкін, який стверджував, що інтереси дитини не є раз і назавжди визначеною категорією. Зміст даного поняття постійно змінюється. Він залежить від віку дітей, від стану їх розвитку [1, с. 16]. Ст. 150 Сімейного кодексу України, ст. 12 Закону України «Про охорону дитинства» інтереси дітей визначено, як їх належне сімейне, батьківське виховання, тобто виховання в душі поваги до прав та свобод інших людей, любові до своєї сім'ї, родини, народу, Батьківщини; забезпечення їх необхідними умовами для фізичного, духовного, морального розвитку та здобуття повної загальної середньої освіти; піклування про їхнє здоров'я; любов та повага до них, турботливе ставлення; підготовка до самостійного життя.

Не підлягає сумніву той факт, що дитина певного віку і певного розвитку, тобто за природніми показниками, не розуміє значення свого інтересу, своїх потреб, але це зовсім не означає, що інтересами таких дітей можна знехтувати. Як

зазначає з цього приводу В.Рясенцев, визнання існування інтересів дитини зовсім не передбачає обов'язковості усвідомлення їх самою дитиною [9, с.153]. Інтерес дитини, яка є суб'єктом правовідносин, формується батьками. Саме вони повинні виявити та визначити інтерес дитини, забезпечити свою поведінку з урахуванням його характеру і змісту [2, с.180]. З цим важко не погодитись, оскільки такий стан речей випливає з того, що дитина іноді не в змозі оцінити тих благ, які встановлені і гарантовані їй державою. Встановлення законом вимоги про здійснення батьківських прав та обов'язків в інтересах дитини, не залишає ніяких винятків, при яких інше здійснення могло би бути виправданим. У той же час, у розпорядженні батьків залишається право вибору способів здійснення права з таким розрахунком, щоб не порушуючи інтереси дитини, врахувати належним чином і свої батьківські інтереси.

Таким чином, інтереси дітей, є ще одним фактором, який визначає загальну спрямованість діяльності батьків щодо здійснення батьківських прав та виконання обов'язків. Інтереси дітей – є критерієм, яким повинні керуватися батьки, тим більше, що на цьому наполягає закон.

Виховання дитини – конституційний, правовий обов'язок батьків, а тому наслідком невиконання такого обов'язку завжди буде покладення на винних осіб заходів відповідальності. Варто погодитись з Д.Чечотом, який вважає, що «сфера сімейного виховання достатньо складна, і не завжди можливо чітко визначити міру юридичної відповідальності батьків» [11, с.151]. Наприклад, неналежне виховання дитини призвело до того, що дитина виросла лінивою, брехливою тощо. Моральна відповідальність батьків за результати свого виховання очевидна, а от про юридичну відповідальність вести мову не доводиться.

Коли батьки діють у відповідності із загальною метою виховання та інтересами дітей, суспільство і держава не втручаються у їхні відносини, всебічно допомагають розвитку нормального сімейного життя. Але іноді батьки, руйнують свої сімейні відносини, зловживають батьківськими правами, не виконують своїх обов'язків, ставлять дітей у тяжке становище. Саме тоді і виникає необхідність державного втручення [10, с. 37]. Необхідно підкреслити, що відповідальність батьків за виховання дітей виражається в цілком конкретних мірах, які можуть бути застосовані до батьків, які неналежно виконують свої обов'язки щодо виховання дитини. У цьому зв'язку не можемо знову не звернутися до Д.Чечота, який підкреслює, що «про юридичну відповідальність батьків можна висловитись приблизно так: це відповідальність не скільки за якість виховання, скільки за його результати, за вчинки і поведінку вихованих батьками дітей» [11, с. 151]. Встановлення виду юридичної відповідальності батьків безпосередньо пов'язане із вчинками дітей. Якщо мова йде про заподіяння дитиною шкоди іншим особам, то ставиться питання про цивільно-правову відповідальність батьків за шкоду, завдану їхніми неповнолітніми дітьми. Тобто мова йде про відшкодування майнової шкоди. Якщо батьки ухиляються від виконання своїх обов'язків або зловживають своїми правами, жорстоко поведуться з дітьми, негативно впливають на них своєю аморальною, асоціальною поведінкою, якщо вони є хронічними алкоголіками, наркоманами, до них може бути застосовано таку міру відповідальності як позбавлення батьківських прав. Разом з тим вчинки дітей можуть пов'язуватися не лише із заподіянням шкоди, вони можуть бути і соціально небезпечними. Без-

доглядність дитини, ненадання дитині належного утримання, втягнення неповнолітнього в злочинну діяльність тощо, є підставами для притягнення батьків до адміністративної чи кримінальної відповідальності.

Висновки. На сьогодні права дитини закріплені не тільки нормами національного законодавства (Конституція України, Сімейний кодекс, Закон України «Про охорону дитинства» тощо), а й нормами міжнародного права (насамперед Конвенція ООН про права дитини). Зокрема, дитині гарантовано право на належне батьківське сімейне виховання, право на достатній життєвий рівень, право на вільне висловлювання думки, право на захист від усіх форм насильства та багато інших. Крім того, дитина має право не погоджуватись з неналежним виконанням батьками своїх обов'язків; вона має право звернутися за захистом своїх прав та інтересів до органу опіки та піклування, інших органів державної влади, громадських організацій. Якщо дитині виповнилося 14 років, вона має право звернутися за захистом своїх прав та інтересів безпосередньо до суду.

Тобто, здійснюючи свої батьківські права, батьки повинні завжди тримати у полі зору всі загальні вимоги, які напрацьовані вітчизняним та міжнародним досвідом у сфері виховання дітей та охорони дитинства. Головним критерієм здійснення батьками своїх прав є те, що всі їхні дії з реалізації батьківських прав та обов'язків повинні відповідати інтересам дітей. І нарешті, що межі здійснення батьківських прав, визначені законом, і є своєрідним орієнтиром, базою для усвідомлення батьками того, що діти є не просто об'єктом впливу, а рівноправними суб'єктами сімейних правовідносин.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. *Ворожейкин Е.* Обеспечение и защита прав и интересов несовершеннолетних субъектов семейных правоотношений // Сов.юстиция. – 1972. – № 16. – С. 15-17.
2. *Ворожейкин Е.М.* Семейные правоотношения в СССР. – М.: Юрид.лит. – 1972. – 336 с.
3. *Игошев К.Е., Миньковский Г.М.* Семья, дети, школа. – М.: Юрид.лит. – 1989. – 448 с.
4. *Індиченко С.П., Гопанчук В.С., Дзера О.В., Савченко Л.А.* Сімейне право України. – К.: Вентурі. – 1997. – 272 с.
5. *Мироненко В.П.* Жорстоке ставлення до дітей в Україні // Європа на порозі нового тисячоліття. Міжн. наук. конф.: зб. наук. статей. – К., 1999. – С. 270-274.
6. *Нечаева А.* Пределы осуществления родительских прав // Соц.законность. – 1986. – № 7. – С. 19-21.
7. *Пергамент А.* Родительские права // Сов.юстиция. – 1962. – № 21. – С. 6-8.
8. *Пергамент А.И.* Родительские права и обязанности // В кн.: СССР-Австрия: Проблемы гражданского и семейного права. – М.: 1983. – Ин-т госуд. и права АН СССР. – С. 174-181.
9. *Рясенцев В.А.* Советское семейное право. – М.: Юрид.лит. – 1982. – 256 с.
10. *Тадевосян В.С.* Семья и закон. – М.: Знание. – 1974. – 80 с.
11. *Чечот Д.М.* Брак, семья, закон. – Ленинград: Изд-во Ленингр. ун-та. – 1984. – 208 с.
12. *Шахматов В.П.* Законодательство о браке и семье (Практика применения, некоторые вопросы теории). – Томск: Изд-во Томск. ун-та. – 1981. – 210 с.

Мироненко В.П. Межі здійснення батьківських прав

У статті розглядаються правові аспекти реалізації батьками своїх прав та межі їх здійснення з огляду на визначені законодавством права дитини.

Ключові слова: права дитини, інтереси дитини, батьківські права.

Мироненко В.П. Пределы осуществления родительских прав

В статье рассматриваются правовые аспекты реализации родителями своих прав и пределы их осуществления с точки зрения определенных законодательством прав ребенка.

Ключевые слова: права ребенка, интересы ребенка, родительские права.

Myronenko V.P. Scope of parental rights

The article considers the legal aspects of carrying out the parental rights and their scope subject to the children's rights, defined by the legislation.

Key words: children's rights, children's interests, parental rights.

Стаття надійшла до редакції 02.04.2012.

**СУЧАСНІ ДЕРЖАВНО-ПРАВОВІ ПРОБЛЕМИ ОХОРОНИ
ТА ЗБЕРЕЖЕННЯ ВОДНО-БОЛОТНИХ УГІДЬ
НА ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ**

К.А. Рябець

*кандидат юридичних наук, доцент,
завідувач кафедри теорії та історії
держави і права Київського національного
університету культури і мистецтв*

Постановка проблеми. Ще не так давно заболочуваність території вважалася негараздом, з яким необхідно було боротися. Створювалися спеціальні державні програми по осушенню боліт, працювали над цим питанням гідромеліоративні організації. Нині відношення до цього питання є зовсім протилежним, а саме – водно-болотні угіддя стали вже не лише національним, але й міжнародним надбанням.

В умовах сучасності велике значення водно-болотних угідь у житті людини є незаперечним, оскільки вони відіграють важливу роль у природних процесах, а відтак безпосередньо впливають на життєдіяльність усього живого на планеті Земля. Серед низки важливих екологічних функцій водно-болотних угідь, на нашу думку, необхідно відзначити їх здатність накопичувати і зберігати прісну воду; регулювати поверхневий і підземний стік; підтримувати рівень ґрунтових вод; очищати води, утримуючи забруднюючі речовини; повертати в атмосферу кисень; вилучати з атмосфери і накопичувати вуглець; стабілізувати кліматичні умови, особливо опади і температуру; стримувати ерозію, стабілізувати положення берегів; підтримувати біологічну різноманітність; служити місцями життя багатьох видів рослин і тварин тощо.

Враховуючи, що вплив на екологічний стан зазначених функції водно-болотних угідь не обмежується кордонами конкретної держави, вони є об'єктом правового регулювання не лише національного, а й міжнародного права.

Звичайно, в Україні досліджувана складова екосистеми не залишається поза адміністративно-правовим регулюванням. Проте виникнення непоодиноких практичних проблем у процесі реалізації законодавства про водно-болотні угіддя України надає можливість стверджувати, що адміністративно-правові заходи в цій галузі потребують удосконалення.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Ряд сучасних науковців (Н.Р. Малишева, Н. В. Фролова та ін.) досліджують водно-болотні угіддя як об'єкт правового регулювання екологічного права, а аспект адміністративно-правового регулювання охорони та збереження водно-болотних угідь залишається в юридичній науці малодосліджуваним.

Метою статті є дослідження адміністративно-правових засад охорони та збереження водно-болотних угідь на території України та надання пропозицій щодо їх удосконалення.

Основні результати дослідження. На відміну від національного законодавства, міжнародна практика приділяє дуже велику увагу правовій охороні водно-болотних угідь [1, с. 179]. Так, на міжнародному рівні правову основу регулювання охорони водно-болотних угідь складають положення Конвенції про водно-болотні угіддя, що мають міжнародне значення, головним чином, як середовище існування водоплавних птахів [2]. Вона була підписана 2 лютого 1971 р. в іранському місті Рамсар. Особливістю цієї Конвенції є те, що вона є першим міжнародним договором щодо одного типу екосистеми, тобто має диференційний характер. Початковою її метою було збереження водно-болотних угідь як середовища для водоплавних птахів. З роками зазначена мета була розширена і зараз вона охоплює всі аспекти охорони та збалансованого використання водно-болотних екосистем, що є надзвичайно важливими для збереження біологічного різноманіття та забезпечення умов життєдіяльності людини.

Незалежно Україною Конвенція про водно-болотні угіддя, що мають міжнародне значення, головним чином, як середовище існування водоплавних птахів, була ратифікована 29 жовтня 1996 р. Нині учасниками Конвенції є 160 держав світу.

З метою нагляду та виконання цієї Конвенції була заснована Конференція Договірних сторін (ч. 1 ст. 6 Рамсарської конвенції). Нарада Конференції Договірних сторін скликається щонайменше один раз в три роки, остання з яких відбулася у жовтні-листопаді 2008 р. у м. Шангвон (Республіка Корея). Наступна нарада запланована на червень місяць 2012 р., місцем проведення якої обрано м. Бухарест (Румунія).

Оскільки проблема належного стану водно-болотних угідь є актуальною для всіх держав світу, кожного року 2-го лютого на всій земній кулі відзначається Всесвітній день водно-болотних угідь.

У цьому році 2 лютого у приміщенні Міністерства екології та природних ресурсів України відбулася Міжнародна конференція «Водно-болотні угіддя і туризм». Її метою було відзначення Всесвітнього дня водно-болотних угідь, сприяння виконанню зобов'язань України по Рамсарській конвенції та обговорення питань, пов'язаних з туризмом і рекреацією на водно-болотних угіддях України. У рамках конференції відбулася презентація: нових водно-болотних угідь міжнародного значення; Національної доповіді щодо виконання Рамсарської конвенції в Україні; проектів щодо туризму і рекреації на водно-болотних угіддях України та інше. Учасники заходу обговорили проблеми використання та збереження водно-болотних угідь України (<http://www.menr.gov.ua/content/article/10013>).

Необхідно зазначити, що в Україні існує ряд нормативно-правових актів, які регулюють питання охорони та збереження водно-болотних угідь. Серед спеціальних нормативно-правових актів в цій галузі на особливу увагу заслуговують Закон України «Про участь України в Конвенції про водно-болотні угіддя, що мають міжнародне значення, головним чином як середовище існування водоплавних птахів» від 29 жовтня 1996 р. № 437/96-ВР [3], постанова Кабінету Міністрів України від 23 листопада 1995 р. № 935 «Про заходи щодо охорони

водно-болотних угідь, що мають міжнародне значення» [4], постанова Кабінету Міністрів України від 29 серпня 2002 р. № 1287 «Про Порядок надання водно-болотним угіддям статусу водно-болотних угідь міжнародного значення» [5], наказ Міністерства екології та природних ресурсів України від 27 грудня 2002 р. № 524 «Про затвердження Структури, змісту та порядку ведення паспорта водно-болотного угіддя міжнародного значення» [6], розпорядження Кабінету Міністрів України від 23 лютого 2011 р. № 147-р «Про погодження надання водно-болотним угіддям статусу водно-болотних угідь міжнародного значення» [7], розпорядження Кабінету Міністрів України від 21 вересня 2011 р. № 895-р «Про погодження надання водно-болотним угіддям статусу водно-болотних угідь міжнародного значення» [8] тощо.

Згідно ст. 1 Рамсарської конвенції під водно-болотними угіддями розуміють різноманітні водні об'єкти, що включають природні або штучні, постійні або тимчасові, стоячі або проточні, прісні, солонкуваті або солоні водойми, в т.ч. морські акваторії, глибина яких не перевищує шість метрів, а також болота, драговини, торфовища, острови, прибережні ділянки суші.

Кожна з Договірних сторін визначає придатні водно-болотні угіддя на своїй території для внесення їх до Списку водно-болотних угідь міжнародного значення. Водно-болотні угіддя для Списку повинні відбиратись із врахуванням їх міжнародного значення з точки зору екології, ботаніки, зоології, лімнології або гідрології. Насамперед до Списку належить включати водно-болотні угіддя, що мають міжнародне значення, головним чином як середовища існування водоплавних птахів у будь-яку пору року (ст. 2 Рамсарської конвенції).

Необхідно відзначити, що біля 4% території України вкриті поверхневими водами (річками, озерами, водосховищами, ставками тощо), у свою чергу відсоток відкритих заболочених земель складає біля 1,6%. Окрім того, Україна має великі морські акваторії, що є природним міграційним шляхом для мільйонів водоплавних птахів, місцем їхньої концентрації, зимівлі й гніздівлі. Вони є також найважливішим нерестовищем для багатьох цінних видів риб.

Нині 33 водно-болотних угіддя України загальною площею близько 678 тисяч га входять до переліку територій, що охороняються згідно Рамсарської конвенції. З них відповідно до постанови Кабінету Міністрів України від 23 листопада 1995 р. № 935 «Про заходи щодо охорони водно-болотних угідь, що мають міжнародне значення» 22 водно-болотних угіддя отримали статус міжнародних: Озеро Кугурлуй, Озеро Картал, Кілійське гирло, Озеро Сасик, Система озер Шагани-Алібей-Бурнас, Межиріччя Дністра-Турунчука, Північна частина Дністровського лиману, Тилігульський лиман, Дельта р. Дніпра, Тендрівська затока, Каркінітська та Джарилгацька затоки, Центральний Сиваш, Східний Сиваш, Ягорлицька затока, Молочний лиман, Коса Обиточна та затока Обиточна, Гирло р. Берди, коса Бердянська та затока Бердянська, Затока Білосарайська та коса Білосарайська, Затока Крива та коса Крива, Шацькі озера, Заплава р. Прип'яті, Заплава р. Стоходу.

А 29 липня 2004 р. Бюро Рамсарської конвенції прийняло рішення про надання міжнародного статусу ще 11 водно-болотним угіддям України, які знаходяться у межах територій природно-заповідного фонду України: Аквально-скельний комплекс Карадагу (Карадазький природний заповідник), Аквально-скель-

ний комплекс мису Казантип (Казантипський природний заповідник), Аквально-прибережний комплекс мису Опук (Опукський природний заповідник), Бакотська затока і Пониззя річки Смотрич (обидва угіддя у складі національного природного парку «Подільські Товтри»), Торф'яно-болотний масив Переброди (Рівненський природний заповідник), Поліські болота (Поліський природний заповідник), Великий Чапельський під (біосферний заповідник «Асканія-Нова»), Дніпровсько-Орільська заплава (Дніпровсько-Орільський природний заповідник), заплава Десни (Деснянсько-Старогутський національний природний парк), озеро Синевир (національний природний парк «Синевир») (<http://ecology.odessa.gov.ua>).

Кабінет Міністрів України 23 лютого 2011 р. прийняв розпорядження № 147-р «Про погодження надання водно-болотним угіддям статусу водно-болотних угідь міжнародного значення», у додатку якого визначені дев'ять перспективних Рамсарських водно-болотних угідь, а саме: «Атак-Боржавське» (283,4 га); «Долина нарцисів» (256 га); «Печера Дружба» (0,13 га); «Чорне багно» (15 га); «Бурштинське водосховище» (1260 га); «Витоки р. Погорілець» (1624,55 га); «Витоки р. Прут» (4935,44 га); «Ріка Дністер» (820 га); «Болото Надсяння» (37 га). Інформаційні описи щодо цих водно-болотних угідь були направлені в Секретаріат Рамсарської конвенції у липні 2011 р.

Додатково Міністерством екології та природних ресурсів України підготовлено та погоджено із Кабінетом Міністрів України (розпорядження Кабінету Міністрів України від 21 вересня 2011 р. № 895-р «Про погодження надання водно-болотним угіддям статусу водно-болотних угідь міжнародного значення») ще чотири потенційні Рамсарські водно-болотні угіддя, а саме: «Лядова-Мурафа» (5394,28 га); «Урочище Озурний-Бребенескул» (1656,91 га); «Архіпелаг Великі і Малі Кучугури» (7674,25 га); «Заплава Сім маяків» (2140 га).

Незважаючи на достатню багаточисельну нормативно-правову базу щодо водно-болотних угідь, у нашій державі досить часто не виконуються, або не належно виконуються положення Конвенції про водно-болотні угіддя, що мають міжнародне значення, головним чином як середовища існування водоплавних птахів. Наприклад, про порушення вимог Рамсарської конвенції (серед інших міжнародних угод) йдеться у справі про будівництво каналу Дунай – Чорне море через Дунайський біосферний заповідник, про будівництво Ташлицької та Дністровської гідроакумуючих станцій.

Основною підставою зазначеного є те, що деякі важливі питання в галузі охорони водно-болотних угідь залишаються в Україні поза правовим регулюванням. Насамперед необхідно наголосити на тому, що національне законодавство взагалі не визначає такої екосистеми як водно-болотне угіддя. У Водному кодексі України [9] в ст. 1 серед термінів, що в ньому вживаються, закріплено лише один із ключових елементів «водно-болотного угіддя», а саме поняття «болота».

До речі, зазначену вище проблему навколо будівництва судноплавного ходу у дельті Дунаю допоміг розрішити міжнародний статус Дунайського біосферного заповідника, а не норми національного законодавства. Даний факт довів, що міжнародний статус відіграв вирішальне значення у збереженні заповідника. Окрім того, міжнародний статус сприяє залученню міжнародних коштів для реалізації охоронних функцій щодо визначених об'єктів, а також робить їх всевітньо популярними.

Проте, звичайно для того, щоб ефективно охороняти певне водно-болотне угіддя недостатньо занести його до Списку водно-болотних угідь міжнародного значення, щодо кожного з них повинен розроблятися національний план управління.

Необхідно відзначити, що сьогодні водно-болотні угіддя не віднесені до «рамсарських» і не є об'єктом комплексного регулювання та управління. Належний облік усіх водно-болотних угідь в Україні не здійснюється (крім поресурсного обліку їх окремих компонентів). Переліки водно-болотних угідь загальнодержавного та місцевого значення не складені, не розробляються й менеджмент-плани водно-болотних угідь загальнодержавного значення як комплексних об'єктів управління, незважаючи на відповідне завдання Загальнодержавної програми формування екологічної мережі. Межі не всіх водно-болотних угідь України точно описані та нанесені на карту, як цього вимагає ч. 1 ст. 2 Рамсарської конвенції [10, с. 56].

Висновок. На підставі проведеного дослідження адміністративно-правового регулювання охорони та збереження водно-болотних угідь можна зробити пропозиції щодо його вдосконалення:

- по-перше, на національному законодавчому рівні розробити та закріпити термінологічний апарат щодо водно-болотних угідь;
- по-друге, організувати комплексне регулювання та управління всіма водно-болотними угіддями на території України;
- по-третє, започаткувати ведення кадастру водно-болотних угідь;
- по-четверте, обов'язково застосовувати функцію прогнозування при здійсненні будь-якої господарської діяльності, що може негативно вплинути на стан водно-болотних угідь.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. *Фролова Н.В.* Приєднання та участь України у міжнародній правовій охороні водно-болотних угідь // Актуальні проблеми держави і права: Збірник наукових праць. – Вип. 30. – Одеса : Юридична література, 2006. – С. 164-182.

2. Конвенції про водно-болотні угіддя, що мають міжнародне значення, головним чином, як середовище існування водоплавних птахів від 02.02.1971 р. // http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_031.

3. Про участь України в Конвенції про водно-болотні угіддя, що мають міжнародне значення, головним чином як середовище існування водоплавних птахів: Закон України від 29 жовтня 1996 р. № 437/96-ВР // <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/437/96-%D0%B2%D1%80>.

4. Про заходи щодо охорони водно-болотних угідь, що мають міжнародне значення: постанова Кабінету Міністрів України від 23 листопада 1995 р. № 935 // <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/935-95-%D0%BE>.

5. Порядок надання водно-болотним угіддям статусу водно-болотних угідь міжнародного значення: постанова Кабінету Міністрів України від 29 серпня 2002 р. № 1287 // <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/1287-2002-%D0%BE>.

6. Про затвердження Структури, змісту та порядку ведення паспорта водно-болотного угіддя міжнародного значення: наказ Міністерства екології та природних ресурсів України від 27 грудня 2002 р. № 524 // <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/z0040-03>.

7. Про погодження надання водно-болотним угіддям статусу водно-болотних угідь міжнародного значення: розпорядження Кабінету Міністрів України від 23 лютого 2011 р. № 147-р // <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/147-2011-p>.

8. Про погодження надання водно-болотним угіддям статусу водно-болотних угідь міжнародного значення: розпорядження Кабінету Міністрів України від 21 вересня 2011 р. № 895-р // <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/895-2011-%D1%80>.

9. Водний кодекс України: Закон України від 6 червня 1995 року № 213/95-ВР // Відомості Верховної Ради України. – 1995. – № 24. – Ст. 189.

10. *Малишева Н.Р.* Стан і перспективи правового регулювання режиму водно-болотних угідь національного та місцевого значення в Україні. – К., 2009. – 62 с.

Рябець К.А. Сучасні державно-правові проблеми охорони та збереження водно-болотних угідь на території України

У статті досліджується міжнародне та національне законодавство щодо охорони і збереження водно-болотних угідь. Виявлені державно-правові проблеми у галузі охорони та збереження водно-болотних угідь і надані пропозиції щодо їх усунення.

Ключові слова: водно-болотні угіддя, міжнародне законодавство, національне законодавство, адміністративно-правове регулювання, державне управління.

Рябец Е.А. Современные государственно-правовые проблемы охраны и сохранения водно-болотных угодий на территории Украины

В статье исследуется международное и национальное законодательство относительно охраны и сохранения водно-болотных угодий. Выявлены государственно-правовые проблемы в отрасли охраны и сохранения водно-болотных угодий и предоставлены предложения относительно их устранения.

Ключевые слова: водно-болотные угодья, международное законодательство, национальное законодательство, административно-правовое регулирование, государственное управление.

Riabets K.A. Contemporary public legal problem issues of protection and maintenance of wetlands on territory of Ukraine

The article investigates the international and national legislation with regard to protection and maintenance of wetlands. Discrete public legal problems in the area of protection and maintenance of wetlands are specified, proposals to resolve them are offered.

Key words: wetlands, international legislation, national legislation, administrative legal regulation, public administration.

Стаття надійшла до редакції 12.04.2012.

ЦИВІЛЬНО-ПРАВОВА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ЗА ПОРУШЕННЯ ЗЕМЕЛЬНОГО ЗАКОНОДАВСТВА

Ю.В. Чиж

кандидат юридичних наук

Національна академія внутрішніх справ

Постановка проблеми. Відповідальність є однією з основних категорій, які використовуються у правозастосовчій діяльності взагалі і цивільно-правовій, зокрема. На природу юридичної відповідальності висловлені різні точки зору.

Законодавчою підставою застосування юридичної відповідальності за порушення земельного законодавства є положення ст. 211 Земельного кодексу України [1]. Як правило за вчинені порушення застосовуються санкції, передбачені нормами адміністративного та кримінального законодавства. Однак, окрім вказаних норм, за порушення у сфері земельних відносин можуть застосовуватися норми цивільного законодавства.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Питанням юридичної та цивільної відповідальності за порушення земельного законодавства, відшкодування завданих збитків та порушення правил користування земельними ділянками досліджували та вивчали, зокрема такі науковці, як: А.Г. Брунь, Ю.В. Ляшенко, Л.В. Мілімко, А.М. Мирошніченко, Н.І. Титова, М.В. Шульга та інші.

Метою статті є короткий огляд положень чинного цивільного законодавства України щодо відшкодування шкоди, завданої порушеннями земельного законодавства як на договірних, так і недоговірних засадах, та можливі перспективи подальшого вдосконалення законодавства.

Основні результати дослідження. Цивільно-правова відповідальність є формою державного примусу, що виражається у стягненні майнових санкцій на користь потерпілого та покладання на правопорушника невігідних майнових наслідків, спрямованих на відновлення порушеної сфери майнових відносин. Майнові санкції, які покладаються на правопорушника, тут стягуються на користь потерпілої сторони. Цим відрізняються заходи цивільно-правової відповідальності від адміністративних і кримінальних.

Слід відмітити, що застосування цивільної відповідальності умовно поділяють на три рівні: 1) норми «загального» цивільного законодавства та норми господарського законодавства, що їх практично повністю відтворюють; 2) норми земельного законодавства, що передбачають особливості відповідальності за земельні правопорушення як різновиди екологічних правопорушень;

3) норми екологічного законодавства, що передбачають особливості відповідальності за екологічні правопорушення.

На нашу думку, на вищевказаних рівнях можна коротко зупинитися. Так, окремі вчені вважають, що господарсько-правова відповідальність у вигляді відшкодування збитків не має жодної специфіки порівняно із цивільною відповідальністю і тому може вважатися такою, що охоплюється цивільною відповідальністю. Інші, навпаки, говорять про те, що вона є окремим видом юридичної відповідальності та відповідно має місце на своє існування [2]. Однак, на нашу

думку, дане положення потребує подальших вивчень, адже, як бачимо, одноставної думки з даного приводу в теорії на даний час не існує.

До другої групи норм належать положення ст.ст. 68, 69 Закону України «Про охорону навколишнього природного середовища» [3] (в ч. 1 ст. 69 Закону встановлено специфіку цивільної відповідальності за екологічні, в тому числі за земельні правопорушення). Важливою є вказівка ч. 4 ст. 68 цього Закону, за якою «підприємства, установи, організації та громадяни зобов'язані відшкодовувати шкоду, заподіяну ними внаслідок порушення законодавства про охорону навколишнього природного середовища, в порядку та розмірах, встановлених законодавством України». Таке положення встановлює відступ від загального правила, встановленого ст. 1166 ЦК України, про відшкодування шкоди у повному обсязі, оскільки «розмір, встановлений законодавством», у конкретній ситуації може бути більшим або меншим від «повного» розміру шкоди (цей розмір у випадку екологічних правопорушень часто просто неможливо достовірно встановити, що обумовило потребу регулювання розміру відшкодування у законодавчому порядку) [4].

Однак, вважаємо за необхідне все ж таки визначити особливості цивільно-правової відповідальності, які, на нашу думку обумовлені специфікою предмета цивільно-правових відносин. По-перше, цивільно-правова відповідальність виражається в застосуванні до правопорушника заходів майнового характеру. По-друге, застосування цивільно-правових санкцій завжди тягне настання для правопорушника несприятливих, невігідних майнових наслідків. По-третє, майнові санкції передбачають задоволення інтересів потерпілої сторони на відміну від заходів майнового характеру в кримінальному та адміністративному праві, спрямованих на захист інтересів держави. По-четверте, розмір цивільно-правової відповідальності має відповідати розмірові понесених потерпілим збитків, не перевищувати їх. По-п'яте, цивільне право передбачає випадки майнового відшкодування моральної шкоди.

У чинному Цивільному кодексі України в загальних рисах передбачено цивільну відповідальність за завдану шкоду. Притягнення порушника до відшкодування шкоди вимагає наявності певних умов (обставин), які є типовими для цивільних правопорушень. До таких відносяться: протиправний характер поведінки (дії або бездіяльність) особи, на яку передбачається покласти відповідальність; причинний зв'язок протиправної поведінки порушника з наступаючими шкідливими наслідками; вина правопорушника; наявність у потерпілої особи збитків.

За загальним правилом, завдана шкода має відшкодовуватися в повному обсязі. Проте особа, яка завдала шкоду, звільняється від її відшкодування в разі доведення нею своєї невинуватості. Відповідно до положення діючого цивільного законодавства, в інших випадках відповідальність за порушення умов користування землею настає згідно з положеннями цивільно-правового договору, укладеного між сторонами (наприклад, договір оренди чи договір про земельний сервітут). У разі, якщо сторонами цивільного договору не було передбачено відповідальність за заподіяння шкоди, а в законодавстві чітко передбачено таку відповідальність (наприклад, зміна цільового призначення використання земельної ділянки землекористувачем), то в такому разі власником ділянки до суду подається позов про визнання договору недійсним з подальшим відшкодуванням заподіяної шкоди.

Підставою для застосування заходів цивільно-правової відповідальності також є невиконання підприємствами, установами, організаціями, які тимчасово використовували земельні ділянки для проведення геолого-знімальних, пошукових, геодезичних та інших розвідувальних робіт, передбаченого обов'язкового приведення займаної земельної ділянки за свій рахунок у встановлений строк до стану, придатного для його використання за призначенням. У такому випадку вони повинні у відповідності до ЦК України відшкодувати власникові або землекористувачеві заподіяну шкоду в розмірі вартості робіт, необхідних для приведення земельної ділянки до такого стану. Для визначення розміру цієї шкоди суд, у разі потреби, може призначити експертизу [4].

Стаття 156 ЗК України передбачає, що власникам землі та землекористувачам відшкодовуються збитки, заподіяні внаслідок: вилучення (викупу) сільськогосподарських угідь, лісових земель та чагарників для потреб, не пов'язаних із сільськогосподарським і лісогосподарським виробництвом; тимчасового зайняття сільськогосподарських угідь, лісових земель та чагарників для інших видів використання; встановлення обмежень щодо використання земельних ділянок; погіршення якості ґрунтового покриву та інших корисних властивостей сільськогосподарських угідь, лісових земель та чагарників; приведення сільськогосподарських угідь, лісових земель та чагарників у непридатний для використання стан; неoderжання доходів за час тимчасового невикористання земельної ділянки [1].

Відповідно до вимог цивільного законодавства, особа, яка спричинила шкоду, що виникла внаслідок порушення земельного законодавства, зобов'язана відшкодувати її власникові землі або землекористувачеві в повному обсязі. Для прикладу, у разі нанесення власникові земельної ділянки шкоди особою, яка користується сервітутом, останній зобов'язаний відшкодувати нанесену шкоду на загальних підставах [1].

Так, у ст. 31 Закону України «Про оренду землі» передбачено відповідальність за невиконання зобов'язань за договором оренди землі та порушення земельного законодавства сторонами договору [5]. За невиконання зобов'язань за договором оренди земельної ділянки, у тому числі за зміну або розірвання договору в односторонньому порядку, сторони несуть відповідальність відповідно до законів і договору. Положення ст. 651 ЦК України встановлюють як правило неприпустимість односторонньої відмови від виконання зобов'язання або зміна його умов. За допущене порушення боржник зобов'язаний відшкодувати збитки у повному обсязі або інше не передбачене законом або договором. Крім цього, цивільним законодавством передбачено, що умови відповідальності сторін за невиконання або неналежне виконання договору оренди землі є істотними умовами зазначеного договору, тобто у відповідності зі ст. 153 ЦК України при недосягненні сторонами угоди за всіма істотними умовами, договір оренди землі вважається неукладеним.

За невиконання умов договору, несвоєчасне внесення орендної плати, а також за порушення земельного законодавства орендар несе цивільно-правову відповідальність відповідно до вимог закону й умов договору. При цьому в договорі оренди землі можуть бути передбачені інші зобов'язання орендаря, обумовлені майновою відповідальністю за їхнє неналежне виконання.

Законодавець визначив, що орендодавець, порушивши договір оренди земельної ділянки, несе наступні санкції перед орендарем: зменшення орендної плати або відшкодування витрат на усунення недоліків земельної ділянки; відрахування з орендної плати певної суми своїх витрат на усунення таких недоліків з попереднім повідомленням. У зв'язку з цим у науковому колі виникло питання про юридичну природу такого утримання [6].

Деякі аспекти застосування цивільної відповідальності за земельні порушення розглядаються також у роз'ясненні Вищого арбітражного суду України «Про деякі питання практики вирішення спорів, пов'язаних із захистом права власності на землю і землекористування», Постанові Пленуму Верховного суду України «Про практику застосування судами земельного законодавства при розгляді цивільних справ» [7, 8]. Окрім цього Порядок визначення і відшкодування збитків власникам землі і землекористувачам, затверджений постановою Кабінету Міністрів України, встановлює правила відшкодування збитків, заподіяних вилученням (викупом) або тимчасовим зайняттям земельних ділянок, а також обмеженням прав власників землі та землекористувачів, у тому числі орендарів, погіршенням якості земель або приведенням їх у непридатність для використання за цільовим призначенням внаслідок негативного впливу, викликаного діяльністю підприємств, установ, організацій і громадян [9].

Відповідно до цього Положення розміри збитків визначаються в повному обсязі відповідно до реальної вартості майна на момент заподіяння збитків, проведених витрат на поліпшення якості земель (з урахуванням ринкової або відновної вартості). При цьому потрібно зазначити, що у разі оспорування рішень компетентних комісій щодо встановлення розмірів відшкодування, суд може визначити розмір збитків відповідно до наданих йому інших доказів, у тому числі і висновків судових експертів [10].

Висновки. Таким чином, розглянувши положення цивільного та земельного законодавства України щодо відповідальності осіб за порушення земельного законодавства, зокрема відшкодування збитків, завданих цими порушеннями, зроблено наступні висновки. Так, з метою дотримання положень цивільного законодавства та його вдосконалення з означеного питання в Законі України «Про оренду землі» потрібно передбачити порядок здійснення орендної плати, а саме визначити чіткий порядок внесення-отримання орендної плати, відповідно в подальшому у орендаря буде повне право на «застосування» передбачених санкцій Закону, наприклад, зменшення орендної плати чи її відрахування. А це, в свою чергу буде мати юридичну силу і не буде ускладнювати процес доказування у разі виникнення спорів. Крім того, виникають ситуації, коли внаслідок оренди земельних ділянок сільськогосподарського призначення останнім завдається шкода внаслідок їх забруднення чи псування. Це виникає тому, що орендарі впершу чергу мають намір на отримання прибутків, і питання про поліпшення чи підтримання в належному стані є останнім, як правило. Тому підтримуємо думку науковців про закріплення мінімального строку оренди земель і розроблення правового механізму стимулювання орендарів, що виступило б додатковою гарантією земельних прав орендодавців.

І, як завершення, потрібно зазначити, що досліджуване питання потребує ширшого наукового пошуку у тих сферах, які таким дослідженням будуть визначені.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Земельний кодекс України від 25 жовтня 2001 р.: за станом на 2 лютого 2010 р. [Електронний ресурс] / Верховна Рада України. – Офіц. джерело: сайт ВР України – zakon.rada.gov.ua – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=2768-14>
2. *Мірошниченко А.М.* Земельне право України: Навч. посіб. / Мірошниченко А. М. // Інститут законодавства Верховної Ради України. – Київ, 2007. – С. 432.
3. Про охорону навколишнього природного середовища: Закон України від 25 червня 1991 р. № 1264-ХІІ: за станом на 9 квітня 2009 р. [Електронний ресурс] / Верховна Рада України. – Офіц. джерело: сайт ВР України – zakon.rada.gov.ua – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=1264-12>
4. Цивільний кодекс України від 16 січня 2003 р.: за станом на 12 січня 2010 р. [Електронний ресурс] / Верховна Рада України. – Офіц. джерело: сайт ВР України – zakon.rada.gov.ua – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=435-15>
5. Про оренду землі: Закон України від 6 жовтня 1998 р. № 161-ХІV: станом на 1 січня 2010 р. [Електронний ресурс] / Верховна Рада України. – Офіц. джерело: сайт ВР України – zakon.rada.gov.ua – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=161-14>
6. *Брунь А.Г.* Договор аренды земельных участков сельскохозяйственного назначения: дис...канд. юрид. наук: 12.00.03 / Брунь Алевтина Геннадиевна. – Харьков, 2003. – 173 с.
7. Постанова Пленуму Верховного Суду України від 16 квітня 2004 р. № 7 «Про практику застосування судами земельного законодавства при розгляді цивільних справ»: за станом на 16 квітня 2004 р. [Електронний ресурс] / Верховний Суд України. – Офіц. джерело: сайт ВР України – zakon.rada.gov.ua – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=va007700-04>
8. Роз'яснення Вищого Арбітражного суду України від 27 червня 2001 р. № 02-5/743 «Про деякі питання практики вирішення спорів, пов'язаних із захистом права власності на землю і землекористування»: за станом на 31 травня 2002 р. [Електронний ресурс] / Вищий Арбітражний суд України. – Офіц. джерело: сайт ВР України – zakon.rada.gov.ua – Режим доступу: http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=v_743800-01
9. Порядок визначення та відшкодування збитків власникам землі та землекористувачам, затверджений постановою Кабінету Міністрів України від 19 квітня 1993 року № 284: за станом на 14 січня 2004 р. [Електронний ресурс] / Кабінет Міністрів України. – Офіц. джерело: сайт ВР України – zakon.rada.gov.ua – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=284-93-%EF>
10. Застосування судами цивільного і цивільного процесуального законодавства / За заг. ред. П.І. Шевчука. – К. : Ін Юре, 2002. – 416 с.

Чиж Ю. В. Цивільно-правова відповідальність за порушення земельного законодавства

У даній статті розглядаються питання підстав застосування юридичної відповідальності, особливості застосування цивільного законодавства України у разі порушення земельного законодавства та відшкодування завданої шкоди, а також перспективи подальшого вдосконалення чинного законодавства з даного питання.

Ключові слова: *земельна ділянка, порушення, завдана шкода, відшкодування, юридична відповідальність, цивільно-правова відповідальність.*

Чиж Ю.В. Гражданско-правовая ответственность за нарушение земельного законодательства

В данной статье рассматриваются вопросы оснований применения юридической ответственности, особенности применения гражданского законодательства Украины в случае нарушения земельного законодательства и возмещение причиненного вреда, а также перспективы дальнейшего усовершенствования действующего законодательства в данном вопросе.

Ключевые слова: *земельный участок, нарушение, причиненный вред, возмещение, юридическая ответственность, гражданско-правовая ответственность.*

Chyzh I.V. Civil legal liability for breaching of land laws

The given article considers the issues of the grounds for application of legal liability, peculiarities of application of civil legislation of Ukraine for breaching of land laws and compensation of the damage caused, and also the perspectives of further improvement of current legislation in the field.

Key words: *land lot, breach, damage caused, compensation, legal liability, civil legal liability*

Стаття надійшла до редакції 14.04.2012.

ПИТАННЯ КЛАСИФІКАЦІЇ ТРУДОВИХ СПОРІВ

Н.В. Дараганова

*кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри цивільного та господарського права
ВНЗ «Національна академія управління»*

Постановка проблеми. Побудова визначеної Конституцією України суверенної, незалежної, демократичної, соціальної та правової держави, в якій права, свободи людини, їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави, протікає вкрай складно та повільно. Реаліями сучасної України стали масові конфлікти в трудовій сфері, страйки та інші акції протесту найманих працівників. І трудове право на сьогодні є тією галуззю права, яка здатна реально захистити людей праці від негативного впливу зазначених факторів, виробивши дієвий правовий механізм реалізації своїх норм, зокрема і щодо вирішення трудових спорів.

Необхідною умовою правильного визначення підвідомчості трудових спорів та з'ясування порядку і механізму вирішення цих спорів є класифікація. Однак дослідженням питань класифікації трудових спорів в українській науці трудового права поки що приділяється недостатньо уваги. Як зазначив з цього приводу С.В. Лозовой [1, с. 328-332], складність проведення класифікації в соціальних, і насамперед юридичних науках обумовлюється як труднощами методологічного характеру, так і неможливістю проведення експериментів, властивих технічним наукам. Крім того, для суспільних наук характерні розпливчастість і різноманітність критеріїв, що використовуються для класифікації.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Питаннями, пов'язаними з вирішенням трудових спорів у різні часи переймалися такі вчені, як: В.С. Венедиктов, І.Я. Кисельов, О.І. Процевський, В.І. Прокопенко, В.Г. Рогань, Н.М. Хуторян, Г.І. Чанишева та ін. Серед останніх наукових розвідок привертають увагу дослідження В.В. Лазора [2], в якому розглянуті проблеми правового регулювання трудових спорів та конфліктів в умовах формування ринкових відносин в Україні, і С.В. Лозового [3], в якому здійснена спроба розробити нові підходи до вирішення індивідуальних трудових спорів в Україні.

Зважаючи на те, що усвідомленню сутності трудових спорів сприяє проведення їх класифікації, а також те, що питанням класифікації трудових спорів в українській науці трудового права поки що приділяється недостатньо уваги, **метою цієї статті** є визначення критеріїв класифікації трудових спорів та, на їх основі, дослідження різних видів класифікації цих спорів.

Основні результати дослідження. Класифікація (від лат. classis – розряд і facio – роблю) – це система розподілу предметів, явищ або понять на класи, групи

тощо за спільними ознаками, властивостями [4, с. 432]. Отже, класифікація трудових спорів – це їх поділ на різні види, категорії, залежно від спільних цим спорам ознакам, властивостям.

Вивчення наукової, навчальної літератури дає підставу зробити висновок, що на сьогодні в Україні в основу класифікації трудових спорів можуть бути покладені різні критерії, зокрема, за суб'єктом спору; за предметом/характером спору; залежно від виду відносин, що складають предмет трудового спору тощо.

Разом з тим, найбільшого поширення нині, на наш погляд, набула класифікація трудових спорів за суб'єктом спору. За цим критерієм усі трудові спори поділяються на індивідуальні трудові спори та колективні трудові спори.

Базовими щодо регулювання індивідуальних трудових спорів є положення глави XV КЗпП, і сторонами цих спорів завжди виступає роботодавець та окремий найманий працівник. Індивідуальні трудові спори – це трудові спори між найманим працівником, з одного боку, та роботодавцем, з іншого, щодо застосування трудового, колективного договору, угоди, які надійшли на розгляд відповідного юрисдикційного органу: комісії по трудових спорах, суду або до іншого, встановленого особливим порядком органу законодавства (наприклад, спори про встановлення тривалості робочого часу, часу відпочинку, дисциплінарної відповідальності тощо).

В індивідуальних трудових спорах оспорується і захищаються суб'єктивні права конкретного працівника, його законний інтерес, при цьому працівників може бути і декілька, однак, в індивідуальному трудовому спорі кожен з цих працівників заявляє самостійні вимоги до роботодавця з метою захисту своїх порушених, невизнаних або оспоруваних трудових прав чи інтересів. Роботодавець в індивідуальному трудовому спорі також може пред'явити вимоги до декількох працівників, але до кожного з цих працівників можливо пред'явити вимоги, обсяг яких є індивідуально визначеним. Індивідуальні трудові спори належать до категорії «спорів про право» або «конфліктів права».

Залежно від порядку вирішення спору всі індивідуальні трудові спори поділяються на ті, які розглядаються в порядку досудового розгляду (в комісії по трудових спорах), ті, які розглядаються у судовому порядку та індивідуальні трудові спори, які розглядаються в особливому порядку, визначеному спеціальними нормами законодавства.

На відміну від індивідуальних трудових спорів, колективні трудові спори (конфлікти), згідно ст. 2 Закону України «Про порядок вирішення колективних трудових спорів (конфліктів)» [5], – це розбіжності, що виникли між сторонами соціально-трудова відносин щодо встановлення нових або зміни існуючих соціально-економічних умов праці та виробничого побуту; укладення чи зміни колективного договору, угоди; виконання колективного договору, угоди або окремих їхніх положень; невиконання вимог законодавства про працю.

У колективному трудовому спорі/конфлікті роботодавцю (-ям) протистоять колектив працівників або уповноважений колективом представник/представники. Порядок вирішення колективних трудових спорів визначено відповідно до вимог Закону України «Про порядок вирішення колективних трудових спорів (конфліктів)», з урахуванням положень законів України «Про професійні

спілки, їх права та гарантії діяльності» [6], «Про колективні договори і угоди» [7], «Про соціальний діалог в Україні» [8] тощо.

Колективний трудовий спір характеризується тим, що, як мінімум, однією з його сторін є колективний суб'єкт. При цьому ця множинність обов'язково має бути на стороні працівників – у колективному трудовому спорі оспорується і захищаються права та інтереси всього трудового колективу або його частини. Щодо іншої сторони спору – роботодавця, то більшість колективних трудових спорів виникає в рамках однієї організації, тобто на виробничому рівні (щодо укладення, зміни та виконання колективного договору, відмови роботодавця врахувати думку трудового колективу при прийнятті актів, що містять норми трудового права тощо).

Крім класифікації трудових спорів за суб'єктом спору, всі трудові спори можуть бути поділені за таким критерієм як предмет/характер спору.

За цим критерієм всі трудові спори розділені на дві основні групи: по-перше, це спори про застосування законодавства про працю (у широкому розумінні терміну «законодавство») або «трудові спори позовного характеру» або «конфлікти права». До другої групи трудових спорів, що поділяються за таким критерієм як предмет/характер спору віднесено спори про встановлення нових умов праці чи зміну існуючих умов праці, які централізовано не врегульовані законодавством (спори непозовного характеру). Ці спори дістали нині й іншу назву – «економічні спори» або «спори про задоволення інтересів» [9, с. 469].

Традиційно трудові спори, пов'язані із застосуванням законодавства про працю, включаючи спори про застосування колективного, трудового договору, визначають як «трудові спори позовного характеру». На відміну від них, трудові спори, пов'язані зі встановленням нових чи зміною існуючих умов праці визначають як «трудові спори непозовного характеру» [10, с. 509-510].

Трудові спори позовного характеру можуть розглядатися шляхом подання позову до суду, тоді як трудові спори непозовного характеру розглядаються в іншому, установленому законом порядку, як правило, за допомогою примирних процедур.

У переважній більшості випадків підставою виникнення трудових спорів щодо застосування законодавства про працю (спорів позовного характеру) є порушення безпосередньо встановлених та гарантованих Конституцією України, трудовим законодавством України прав найманих працівників. У зв'язку з цим спори про застосування законодавства про працю в багатьох західних країнах, за висловом І.Я. Кисельова, прийнято називати «конфліктами права» [11, с. 165]. Конфлікти права стосуються тлумачення або застосування норм, установлених законами, колективними договорами або іншими правовими актами та виникають при порушенні (дійсних або уявних) прав, установлених юридичними актами.

До трудових спорів про застосування законодавства про працю належать спори щодо укладення трудових договорів, зокрема спори щодо відмови в укладенні трудового договору, якщо працівник вважає, що відмовою порушено його право на працю; припинення трудового договору; оплати праці, гарантій та компенсацій (виплати заробітної плати, винагороди за вислугу років, винагороди за підсумками роботи підприємства за рік, гарантійних сум, компенсацій, повернення грошових сум, відрахування з заробітної плати тощо); регулювання робо-

чого часу, часу відпочинку (застосування ненормованого робочого часу, ненадання відпустки тощо); видачі та використання спецодягу, спецвзуття, інших засобів індивідуального захисту; видачу лікувально-профілактичного харчування, молока тощо; накладення дисциплінарного стягнення; матеріальної відповідальності сторін трудових правовідносин; охорони праці тощо.

Передумовою виникнення трудових спорів з приводу застосування законодавства про працю часто є трудове правопорушення. Трудовим правопорушенням є винне протиправне невиконання або неналежне виконання зобов'язаним суб'єктом трудових правовідносин свого трудового обов'язку в сфері праці, а, отже, порушення ним прав іншого суб'єкта даних правовідносин. І поки об'єктивно будуть існувати факти порушення трудового законодавства, існуватиме і інститут трудових спорів, як одна з державних гарантій реалізації конституційного права на працю в Україні.

Проте, трудовий спір може виникнути не лише у разі вчинення правопорушення у сфері трудового права. Трудові спори з приводу встановлення нових умов праці нерідко виникають і без наявності правопорушення. Можлива ситуація, коли суб'єкт трудових правовідносин розпочинає трудовий спір безпідставно, вважаючи дії іншої сторони неправомірними.

До цього варто додати, що закордонні дослідники найчастіше ставлять знак рівності між поняттями «економічний спір» (тобто спір про інтереси) і «спір про укладення колективного договору». При цьому відзначається, що спори цієї категорії зазвичай виникають внаслідок нездатності сторін (представників працівників і роботодавців) домовитися в процесі обговорення колективного договору про встановлення нових або про перегляд існуючих умов праці. Очевидно, що це засвідчує про роль колективного договору, яку він відіграє на Заході, де сильні традиції соціального партнерства. Однак спори про інтереси – це набагато більш широке поняття, і спори, що виникають у ході розробки та прийняття колективного договору є лише частиною спорів про інтереси. Спори про інтереси – це завжди спори про встановлення або зміну умов праці, якщо при цьому мова не йде про порушення законодавчих, інших нормативних правових актів, актів соціального партнерства та індивідуальних трудових договорів. Класичний приклад спору про інтереси – це спір, ініційований працівником щодо питання про підвищення заробітної плати, якщо обов'язок роботодавця підвищувати зарплату не передбачений в якомусь нормативно-правовому акті або в договорі (якщо такий обов'язок передбачений, то мова вже йде про порушення права працівника, а не про конфлікт інтересів, такий спір повинен класифікуватися як спір про право, тобто конфлікт права). Таким чином, погоджуємося, що спори про інтереси – це далеко не завжди спори, пов'язані з укладенням колективного договору, оскільки спір про інтереси може виникнути і при прийнятті роботодавцем локального акту, що змінює умови праці працівників, і безпосередньо між окремим працівником і роботодавцем [12].

Слід також зауважити, що грань між двома групами конфліктів (колективними та індивідуальними, економічними та юридичними) не є чіткою. Вони, за висловом І.Я. Кисельова, знаходяться немов би в різних площинах, які частково перетинаються. І, якщо індивідуальні конфлікти зазвичай є юридичними, тому що зіткнення інтересів підприємця та працівника виникає, як правило, у зв'язку з

застосуванням правових норм, то колективні конфлікти можуть бути як економічними, так і юридичними. Звідси випливає, що економічні конфлікти зазвичай бувають колективними, а юридичні – як колективними, так і індивідуальними [11, с. 165-166].

Наступним поділом трудових спорів є їх поділ залежно від виду відносин, що складають предмет трудового спору. За цим критерієм можуть виникати трудові спори: по-перше, з трудових відносин – це спори щодо укладення, зміни або припинення трудових відносин, наприклад, спори про розірвання трудового договору з ініціативи роботодавця, про переміщення, переведення, невивплату заробітної плати, встановлення нового строку відпустки за графіком відпусток тощо (зважаючи на предмет трудового права, ці спори є найбільш чисельною групою трудових спорів); по-друге, з відносин, що безпосередньо (тісно) пов'язані з трудовими – це можуть бути спори щодо підготовки кадрів та підвищення кваліфікації; участі професійних спілок в організації праці, встановленні та застосуванні умов праці; нагляду та контролю за дотриманням трудового законодавства та правил охорони праці тощо; по-третє, з похідних охоронних відносин. Іноді науковці виділяють крім трудових відносин та відносин, що безпосередньо (тісно) пов'язані з трудовими, ще й так звані «похідні охоронні відносини», у межах предмета трудового права. Своєрідність та виділення похідних охоронних відносин в окрему групу визначається тим, що обов'язки працівників щодо додержання ними дисципліни праці, збереження власності, дбайливого ставлення до матеріалів, недопущення браку в роботі тощо та обов'язки роботодавців щодо забезпечення здорових та безпечних умов праці, належного технічного устаткування робочих місць, упровадження засобів техніки безпеки тощо складають зміст трудових правовідносин, а їх недотримання призводить до похідних (від трудових) правовідносин у зв'язку з притягненням порушників до дисциплінарної чи матеріальної відповідальності [13, с. 12-14].

Науковці також виділяють спори, що виникають з правовідносин: між профспілковим органом та роботодавцем (наприклад, спори про затвердження ними графіка відпусток, розподілу житла); між трудовим колективом та роботодавцем (наприклад, спір про вирішення деяких питань щодо управління підприємством, розподілу прибутків); між профспілками як представниками працівників та представниками роботодавців, їх асоціацій на різних рівнях соціально-партнерських відносин [14, с. 411-412].

За органом, що розглядає/вирішує трудовий спір усі трудові спори можна розділити на ті, які вирішуються: в комісії по трудових спорах; у судах; в інших органах, визначених спеціальними нормами законодавства; в примирних органах (примирною комісією, трудовим арбітражем).

При цьому слід враховувати, що один і той же трудовий спір може пройти послідовно декілька етапів розгляду. Так наприклад, індивідуальний трудовий спір спочатку може розглядатися комісією по трудових спорах, а, у разі незгоди сторони трудового спору з рішенням комісії, – у суді; колективний трудовий спір спочатку розглядається в примирній комісії, а, у разі неприйняття примирною комісією погодженого рішення щодо вирішення колективного трудового спору (конфлікту), з ініціативи однієї із сторін або незалежного посередника може бути утворений трудовий арбітраж і цей спір має бути розглянутий в трудовому арбітражу.

Крім зазначеного поділу трудових спорів, можлива класифікація цих спорів за інститутами і навіть за субінститутами трудового права на спори: 1) по застосуванню законодавства по умовах договорів про працю; 2) в основі яких лежать розбіжності з приводу застосування законодавства про зайнятість; 3) про застосування законодавства про робочий час; 4) пов'язані із застосуванням законодавства про час відпочинку; 5) по застосуванню норм, що входять до інституту заробітної плати, включаючи норми праці і відрядні розцінки; 6) по застосуванню законодавства про гарантії і компенсації; 7) що впливають із застосування законодавства про матеріальну відповідальність сторін трудових правовідносин; 8) з питань застосування дисциплінарної відповідальності; 9) у сфері охорони праці; 10) пов'язані із застосуванням законодавства про працю жінок; 11) пов'язані із застосуванням законодавства про працю молоді; 12) з питань надання пільг працівникам, що поєднують роботу з навчанням; 13) в основі яких лежить діяльність по нагляду і контролю за дотриманням законодавства про працю [1, с. 328-332].

Також можна обрати й інші критерії поділу трудових спорів за ознаками, що мають як суто теоретичне, так і практичне значення. Зокрема, всі трудові спори можна класифікувати залежно від правового статусу роботодавця чи працівника як сторін трудового спору; за процедурою вирішення спору тощо.

Висновки. На основі вищевикладеного можна зробити таке узагальнення:

Необхідною умовою правильного визначення підвідомчості трудових спорів та з'ясування порядку і механізму вирішення цих спорів є класифікація, в основу якої можуть бути покладені різні критерії.

Найбільшого поширення на сьогодні набула класифікація трудових спорів за суб'єктом спору. За цим критерієм всі трудові спори поділяються на: 1) індивідуальні трудові спори; 2) колективні трудові спори. В індивідуальному трудовому спорі завжди оспорується і захищаються суб'єктивні права конкретного працівника, його законний інтерес, а в колективному трудовому спорі оспорується і захищаються права та інтереси всього трудового колективу або його частини.

Всі трудові спори також можуть бути поділені за таким критерієм як предмет/характер спору. За цим критерієм всі трудові спори поділяються на дві основні групи: 1) спори про застосування законодавства про працю (у широкому розумінні терміну «законодавство») або «трудові спори позовного характеру» або «конфлікти права»; 2) спори про встановлення нових чи зміну існуючих умов праці, які централізовано не врегульовані законодавством, або «трудові спори не позовного характеру» або «економічні спори»/«спори про задоволення інтересів».

Трудові спори можуть бути поділені і залежно від виду відносин, що складають предмет трудового спору. За цим критерієм можуть виникати трудові спори: 1) з трудових відносин; 2) з відносин, що безпосередньо (тісно) пов'язані з трудовими; 3) з похідних охоронних відносин. Також за цим критерієм виділяють спори, що виникають з правовідносин: 1) між профспілковим органом та роботодавцем; 2) між трудовим колективом та роботодавцем; 3) між профспілками як представниками працівників та представниками роботодавців, їх асоціацій на різних рівнях соціально-партнерських відносин.

А за органом, що розглядає/вирішує трудовий спір всі трудові спори можна розділити на ті, які вирішуються: в комісії по трудових спорах; у судах; в інших органах, визначених спеціальними нормами законодавства; в примирних органах.

Крім зазначеного поділу трудових спорів, можлива класифікація цих спорів за інститутами і навіть за субінститутами трудового права, а також можна обрати й інші критерії поділу трудових спорів за ознаками, що мають як суто теоретичне, так і практичне значення.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. *Лозовой С.В.* Класифікація та принципи розгляду індивідуальних трудових спорів [Електронний ресурс] / С.В. Лозовой // Режим доступу: <http://www.nbu.gov.ua/e-journals/FP/2008-2/08lsvits.pdf> : [Форум права. – 2008. – № 2. – С. 328-332].
2. *Лазор В.В.* Проблеми правового регулювання трудових спорів і конфліктів за умов формування ринкових відносин в Україні : дис...док.юрид.наук : спец. 12.00.05 «Трудове право; право соціального забезпечення» / В.В. Лазор. – К., 2005. – 40 с.
3. *Лозовой С.В.* Правове регулювання індивідуальних трудових спорів : Автореф. дис...к.ю.н. : спец. 12.00.05 «Трудове право; право соціального забезпечення» / С. В. Лозовой. – Луганськ, 2009. – 20 с.
4. Великий тлумачний словник сучасної української мови / [уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел]. – К., Ірпінь : ВТФ «Перун», 2002. – 1440 с.
5. Закон України «Про порядок вирішення колективних трудових спорів (конфліктів)» від 3 березня 1998 р. № 137/98-ВР [Електронний ресурс] / ВРУ. – Режим доступу : <http://zakon1.rada.gov.ua>.
6. Закон України «Про професійні спілки, їх права та гарантії діяльності» від 15 вересня 1999 р. № 1045-XIV [Електронний ресурс] / ВРУ. – Режим доступу : <http://zakon.rada.gov.ua>.
7. Закон України «Про колективні договори і угоди» від 1 липня 1993 р. № 3356-XII [Електронний ресурс] / ВРУ. – Режим доступу : <http://zakon1.rada.gov.ua>.
8. Закон України «Про соціальний діалог в Україні» від 23 грудня 2010 р. № 2862-VI [Електронний ресурс] / ВРУ. – Режим доступу : <http://zakon1.rada.gov.ua>.
9. *Прокопенко В.І.* Трудове право України : Підручник / В.І. Прокопенко. – Х. : Консум, 2000. – 480 с.
10. *Никитинский В.И.* Трудовые споры / В.И. Никитинский // Трудовое право : энциклопедический словарь / [редкол. : Иванов С.А. (главный редактор) и др.]. – М. : Советская энциклопедия, 1969. – С. 509-510.
11. *Киселев И.Я.* Зарубежное трудовое право : Учебник для вузов / И.Я. Киселев. – М. : НОРМА-ИНФРА М, 1999. – 263 с.
12. *Забрамная Е.Ю.* Обзор систем разрешения трудовых споров, применяемых в развитых странах [Электронный ресурс] / Е.Ю. Забрамная, Н.С. Шмелева. – Режим доступа : <http://www.trudsud.ru/ru/docs/publications/4>
13. Советское трудовое право / Под общей ред. док.юр.наук А.И. Процевского. – К. : Вища школа, 1981. – 360 с.
14. *Гусов К.Н.* Трудовое право России : Учебник / К.Н. Гусов, В.Н. Толкунова. – М. : ТК Велби, изд-во «Проспект», 2003. – 496 с.

Дараганова Н.В. Питання класифікації трудових спорів

Установлено, що класифікація трудових спорів – це необхідна умова правильного визначення підвідомчості трудових спорів та з'ясування порядку і механізму вирішення цих спорів. На основі різних критеріїв здійснено аналіз різних видів класифікації трудових спорів.

Ключові слова: класифікація трудових спорів, трудові спори, трудове право.

Дараганова Н.В. Вопросы классификации трудовых споров

Установлено, что классификация трудовых споров – это необходимое условие правильного определения подведомственности трудовых споров и выяснения порядка и меха-

низма разрешения этих споров. На основании различных критериев проанализированы различные виды классификации трудовых споров.

Ключевые слова: классификация трудовых споров, трудовые споры, трудовое право.

Daraganova N.V. The issues of classification of labour disputes

It is established that classification of labour disputes is a necessary background for the correct determination of jurisdiction of labour disputes and specification of the procedure and mechanism of their resolvemnt. Based on different criteria an analysis of the diverse types of labour disputes has been undertaken.

Keywords: classification of labour disputes, labour disputes, labour law.

Стаття надійшла до редакції 28.03.2012.

**ПРАВО НА ЗАХИСТ ЮРИДИЧНИХ ОСІБ
В АДМІНІСТРАТИВНИХ ПРОВАДЖЕННЯХ**

Ю.А. Дорохіна

кандидат юридичних наук,

доцент кафедри цивільного та господарського права

ВНЗ «Національна академія управління»

Постановка проблеми. Право на захист є самостійним суб'єктивним правом, що визначено вітчизняною наукою. Незважаючи на те, що необхідність у захисті власних прав чи законних інтересів практично обумовлюється їх порушенням або оспорюванням, було б неправильно вважати, що правом на захист юридична особа володіє тільки за умови порушення права, яке ним захищається. Захист порушеного права означає вже реалізацію права на захист. Право на захист свого права можна розглядати як суб'єктивне право юридичної особи, незалежно від того, чи порушене захищуване право чи ні.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. В загальному вигляді питанню захисту прав суб'єктів в адміністративних провадженнях приділяли увагу у своїх роботах такі науковці, як: А.М. Колодій, Т.А. Коломoeць, О.М. Бандурка, М.М. Тищенко, В.А. Ржевський, Н.М. Чепурнова, П.М. Рабінович, В.Г. Перепелюк, О.В. Кузьменко, Е.Д. Демський, А.А. Пухтецька та ін. З оновленням адміністративно-процесуального законодавства деякі аспекти зазначеної проблеми знайшли своє відображення також у роботах В.Б. Авер'янова, Р.О. Куйбіди, В.І. Шишкіна, Н.В. Александрової, Є.В. Курінного, В.В. Копейчикова та ін. Проте їх роботи охопили окремі питання і не розкрили тему в цілому.

Основні результати дослідження. Право на захист свого права передбачає право юридичної особи звернутися до компетентного державного органу за примусовим захистом порушеного права. І хоча сучасна теорія і практика в Україні не передбачають прямого юридичного закріплення відповідних зобов'язань держави перед юридичною особою, проте обов'язки держави перед ними не є суто умовними, такими, що існують лише ідеально, в уяві.

Ці обов'язки закріплені в Основному Законі держави – Конституції, яка певною мірою виконує функцію спеціального суспільно-правового договору. Згідно із ч. 2 ст. 3 Конституції України, держава відповідає перед людиною за свою діяльність. Утвердження і забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави [1, с. 3].

Право на звернення до компетентного державного органу за примусовим захистом порушеного права кореспондує обов'язок компетентного органу або посадової особи прийняти заяву.

Цей обов'язок не є безумовним обов'язком задовольнити вимоги юридичної особи, оскільки не виключається необґрунтованість таких вимог, але є безумовний обов'язок розглянути заяву і прийняти відповідно до закону рішення. Право на захист не означає право на задоволення вимог юридичної особи: підставою задоволення цих вимог є матеріальне право суб'єкта оподаткування, тоді як право на захист – лише підставою для постановки питання про розгляд справи компетентним органом.

Отже, змістом права на захист юридичної особи є конкретна матеріально-правова вимога. Така вимога передбачає встановлення матеріального права, порушення якого стало початковою або матеріально-правовою підставою порушення, а потім розгляду справи щодо захисту права юридичної особи. Вона може міститись у зверненнях (у позовній чи іншій формі) юридичної особи до відповідних державних органів (посадових осіб) про відновлення або підтвердження порушеного права.

Для того, щоб захистити певне суб'єктивне право, органи держави повинні переконатися: по-перше, чи дійсно особа, яка звертається за захистом, наділена даним правом, тобто чи існує законодавче закріплення можливості певної особи звернутися до компетентного органу з вимогою про захист її порушеного права; по-друге, чи порушене або оспорюване, воно ким-небудь, чи юридичне і фактично обґрунтовані заявлені вимоги.

У зв'язку з цим можна стверджувати, що будь-яка юрисдикційна форма захисту порушених чи оспорюваних суб'єктивних прав юридичної особи передбачає застосування норм права. Однак обов'язковою умовою застосування цих норм є встановлення тих обставин, які передбачають диспозиція або гіпотеза цих норм. Таким чином, правозастосовна діяльність органів держави щодо захисту суб'єктивних прав юридичної особи завжди і в усіх випадках пов'язана із встановленням фактичних обставин, які обумовлюють необхідність цього захисту.

У наведеному визначенні відображена головна відмінна ознака юрисдикційного захисту суб'єктивних прав, яка виражається в тому, що вчинення органами держави певних владних дій на користь уповноваженої особи зумовлює саме порушення або оспорювання суб'єктивних прав. Звернутися до уповноваженого органу за захистом ще не означає здійснення самого захисту.

У процесі розгляду справи повинно бути встановлено чи дійсно порушено права заявника, який саме закон потрібно застосувати для їх захисту. Без встановлення юридичних фактів, без застосування законів, що регулюють спірні правовідносини не може бути вирішення спору компетентним органом. Вирішити спір означає встановити юридичну і фактичну обґрунтованість чи необґрунтованість вимог на основі правозастосовної діяльності.

При цьому юридичній особі надається право не тільки порушити процес, але і підтримувати свої вимоги всіма передбаченими у законі засобами і способами; по-третє, захист прав і законних інтересів юридичних осіб компетентними державними органами неможливий без прийняття ними владного акта, який є кінцевим результатом діяльності цих органів.

Акти правового захисту переслідують мету відновлення порушених або підтвердження оспорюваних прав юридичних осіб, у них закріплюються результати захисту; по-четверте, стверджувати в повній мірі про значущість юрисдикцій-

ного захисту та ефективність його здійснення можна тільки тоді, коли уповноважений орган не тільки виносить своє рішення, але і забезпечує його реалізацію.

Захист прав і законних інтересів юридичних осіб компетентними державними органами може бути реальним, а їх діяльність – ефективною тільки тоді, коли реалізуються прийняті ними рішення. З реалізацією прийнятих у встановленому законом порядку рішень завершується, як правило, і сам процес юрисдикційного захисту.

Відтак суд або орган управління, встановлюючи фактичні обставини, які розглядаються в певному, встановленому законом порядку, за наявності достатніх законних підстав, задовольняє заявлені відповідачу матеріально-правові вимоги, що теж завжди відбувається у суворо регламентованому порядку. Такий порядок є процесуальною формою реалізації права на захист суб'єктивного права.

Процесуальна сторона охоплює умови, порядок, форми, способи, документи та дії, які мають значення для організації порядку розгляду заяви платника податку і винесення рішення щодо захисту його права. Процесуальна форма є певною процедурою, певним порядком діяльності юрисдикційних органів з розгляду матеріально-правової вимоги уповноваженої особи, які (процедура, порядок діяльності) здійснюються шляхом приведення в дію апарату державного примусу.

Слід зауважити, що роль процесуальної форми полягає не тільки у відновленні або підтвердженні порушеного права, а також в охороні прав зобов'язаної сторони, так само як і третіх осіб, заінтересованих у правильному вирішенні справи, а також інтересів суспільства в цілому.

З огляду на вищевказане можна стверджувати, що реалізація права на примусовий захист компетентним органам держави розглядається з двох боків: матеріального і процесуального. В юридичній літературі існують різні погляди щодо визначення змісту права на захист. Одні автори визначають його в змісті матеріальних повноважень [2; 3, с. 125; 4, с. 177; 5, с. 155; 6, с. 94]. Інші обмежують лише рамками процесуального права [7, с. 81; 8, с. 8]. Треті розглядають у ньому два боки – матеріально-правовий і процесуально-правовий, стверджуючи про існування єдиного поняття [9; 10, с. 8-9].

Але хотілося б наголосити на тому, що матеріальний зміст права на захист і його процесуальна форма здійснення є нерозривною органічною єдністю, всебічний розгляд якої передбачає вивчення матеріально-правового і процесуального боку захисту прав і охоронюваних законом інтересів.

Тому цілком можливо погодитися з думкою тих авторів, які передбачають комплексний підхід до дослідження даної проблеми, маючи на увазі спільні зусилля представників науки матеріального і процесуального права.

Єдність матеріального права на захист і його процесуальної форми полягає у задоволенні (у разі наявності достатніх законних підстав) матеріально-правової вимоги уповноваженої особи, з одного боку, і в розгляді його вимоги у встановленій законом певній процесуальній формі – з іншого.

На думку В. П. Грібанова, право на захист передбачає наявність у суб'єкта трьох можливостей [11, с. 107]: по-перше, можливість уповноваженої особи використовувати надані їй законом засоби власного примусового впливу на правопорушника, захищати належне йому право власними діями фактичного порядку (самозахист цивільних прав); по-друге, можливість застосування безпосередньо

самою уповноваженою особою низки юридичних заходів оперативного впливу на правопорушника, які в юридичній літературі не зовсім точно називають оперативними санкціями; по-третє, можливість уповноваженої особи звернутись до компетентних державних чи громадських органів з вимогою примусити зобов'язану особу до певної поведінки. Звичайно, що при цьому, вказані можливості нерозривно пов'язані з характером суб'єктивного права, що захищається.

Незважаючи на те, що в юридичній літературі немає остаточної відповіді на запитання: що ж слід розуміти під правом на захист, з вищенаведеної концепції випливає, що це не тільки можливість звернутися з вимогою про захист права до відповідних державних органів або громадянських організацій, але й те, право це може здійснюватись залежно від конкретних обставин або безпосередніми діями самої уповноваженої особи, або через компетентні державні органи.

З подібних позицій розглядає зміст права на захист і П.Ф. Єлісейкін, який змістом такого права вбачає забезпечення законної можливості уповноваженої особи вимагати відповідної поведінки, у першу чергу від особи, яка порушила право, далі – від держави в особі її компетентних органів (суду, господарського суду та ін.), а також уповноважених на те організацій [12].

Важко погодитись з думкою С. Сабікенова, що «захист суб'єктивних прав – це здійснювана у встановленому законом порядку правозастосовна діяльність органів держави, обумовлена порушенням або оспоруванням суб'єктивних прав і охоронюваних законом інтересів, мета якої полягає у відновленні або підтвердженні цих прав» [13].

Дане визначення фактично заперечує можливість заінтересованої особи використовувати надані йому законом засоби власного впливу на правопорушника. Проте врегулювання самостійно розбіжностей заінтересованими особами передбачається багатьма нормами різних галузей права.

Зокрема, претензійним порядком врегулювання спорів (ст.ст. 5-11 ГПК), у трудовому праві – порядок розгляду трудових спорів (ст.ст. 221-242 КЗпП) [14, с. 8-27], з можливості вирішення розбіжностей самими заінтересованими особами виходять багато норм СК України (ст.ст. 89, 101, 106, 157 та інші) [15, с. 82-91; 16, с. 29, 32, 33, 46].

Умовою ліквідації конфлікту є досягнення сторонами взаємно прийнятної угоди і виконання зобов'язаною особою своїх обов'язків. Так, для претензійного порядку врегулювання розбіжностей передбачається можливість примусового виконання умов досягнутої угоди, що виключає необхідність звертання в юрисдикційний орган за вирішенням спору (ст. 8 ГПК). І, навпаки, недосягнення угоди є підставою права на звернення до суду, господарського суду (ст. 5 ГПК). У цілому подібний порядок врегулювання розбіжностей П. Ф. Єлісейкін називає узгоджувальним [17].

При узгоджувальному порядку врегулювання розбіжностей мова йде про спільні зусилля заінтересованих сторін у ліквідації конфлікту. Поряд з цим у вищеназаних галузях є норми, котрі передбачають можливість лише однієї сторони застосувати міри впливу, що здатні попередити правопорушення чи спонукати зобов'язану особу до виконання своїх обов'язків.

Досліджуючи природу доюрисдикційного врегулювання конфліктів, П.Ф. Єлісейкін виділяє спільні ознаки у різних формах їх врегулювання і зво-

дить їх у такі групи: а) як узгоджувальний порядок, так і власні дії уповноваженого розраховані на випадки порушення прав, виникнення розбіжностей між заінтересованими особами і подібні ситуації; б) конфлікт вирішується без звернення в юрисдикційний орган власними діями заінтересованих осіб (щоправда, як відмічалось, такий порядок не виключає повністю необхідності і можливості звернення за вирішенням спору в уповноважений орган); в) реалізація правових норм відбувається у виді їх дотримання, використання передбачених в них прав і виконання обов'язків, але не їх застосування.

Ці обставини дають можливість розглядати такі форми в єдності, як доюрисдикційне врегулювання спорів. Неважко помітити, – стверджує автор, – що «доюрисдикційне врегулювання розбіжностей та ознаки, що його характеризують – суть прояву найбільш суттєвих елементів методу цивільно-правового регулювання юридичної рівності суб'єктів, їх ініціативи у формуванні і розвитку своїх відносин, основ диспозитивності і «автономії», у здійсненні належних їм прав, майнової відповідальності» [17].

При цьому, визначаючи поняття «доюрисдикційне врегулювання спорів», вчений ототожнює слова – спір, конфлікт, розбіжності – як синоніми. Але в названих словах вбачається різний зміст. У зв'язку з цим, з метою більш глибокого і повного з'ясування сутності захисту прав і законних інтересів юридичної особи, вважаємо необхідним здійснити додаткову наукову розвідку.

Останнім часом спостерігається зростання уваги до такої категорії як «суб'єктивне публічне право». Інтерес до цього поняття викликаний тим, що суб'єктивне публічне право (певна можливість особи у публічно-правовій сфері, яка кореспондує обов'язок суб'єкта владних повноважень забезпечити цю можливість) є об'єктом захисту в адміністративному судочинстві. До суб'єктивних публічних прав можна віднести, наприклад, такі права як право брати участь в управлінні державними справами, право на соціальний захист, право на мирні зібрання тощо.

Водночас слід зауважити, що адміністративні суди повинні надавати захист не лише суб'єктивним публічним правам. Об'єкт захисту в порядку адміністративного судочинства не можна зводити до суб'єктивних публічних прав – такий підхід необґрунтовано звужує предмет адміністративної юрисдикції. Права, свободи та інтереси, які захищають адміністративні суди, можуть бути різноманітними. Характер суб'єктивного права, яке порушене, для адміністративної юрисдикції не має жодного значення – у Кодексі адміністративного судочинства ніде не зазначено, що адміністративні суди захищають лише публічні права особи.

Для адміністративного суду важливо, що права (байдуже, публічні чи цивільні) порушено суб'єктом владних повноважень у публічно-правових відносинах, тобто при здійсненні ним своїх повноважень. Суто цивільне право власності особи може бути порушено суб'єктом владних повноважень: наприклад, митний орган протиправно конфіскує товар, що переміщається через митну територію; службовці органу місцевого самоврядування незаконно вилучають автомобіль, залишений господарем у недозволеному місці.

В публічно-правових відносинах можуть бути порушені як приватні (цивільні) права особи, так і публічні. Спори, що виникають з таких порушень, повинні вирішувати адміністративні суди.

З іншого боку, справи про захист честі, гідності і ділової репутації особи – суб'єкта владних повноважень не повинні розглядатися за правилами адміністративного судочинства, навіть якщо посягання на відповідні права відбулося у зв'язку зі здійсненням владних управлінських функцій (наприклад, газета гостро розкритикувала міського голову за його діяльність), оскільки йдеться про захист невідчужуваних прав особи, які належать їй незалежно від статусу особи як суб'єкта владних повноважень.

Якщо особа перестане бути суб'єктом владних повноважень, то в цивільному судочинстві її процесуальний статус не зміниться. Якби ж такі справи розглядалися за правилами адміністративного судочинства, то відбувалося б процесуальне правонаступництво (ст. 55 Кодексу адміністративного судочинства) і особа, якій завдана шкода, вибувала б з процесу, а її місце займе правонаступник, якому таку шкоду не заподіяно і який не має права на її відшкодування. Тож цілком логічно, що такі справи не повинні розглядати адміністративні суди.

Верховний Суд України віднедавна почав орієнтувати судову практику у тому руслі, що там, де є спір про право, адміністративним судам робити нічого. При цьому Верховний Суд закритив провадження у подібній адміністративній справі щодо оскарження рішення суб'єкта владних повноважень, посилаючись на наявність спору про право [18]. Таким чином, Верховний Суд застосував категорію «спір про право», яка раніше (до 1 вересня 2005 р. – дня набрання чинності новими процесуальними кодексами) слугувала для розмежування провадження у справах, що виникають з адміністративних правовідносин (глава 31-А Цивільного процесуального кодексу України), а також позовного провадження. Раніше, якщо у першому провадженні виявлялося, що у справі вбачається наявність спору про право, то скарга залишалася без розгляду і особі роз'яснювалося право звернутися за вирішенням спору в порядку позовного провадження.

Сьогодні використання категорії «спір про право» для розмежування адміністративних і цивільних (господарських) справ є недостатньо обґрунтованим. По-перше, провадження в адміністративних справах стало позовним, а самі адміністративні справи (п. 1 ст. 3 Кодексу адміністративного судочинства) визначаються через категорію «спір».

Це раніше вважалося, що справи, що виникають з адміністративних правовідносин, мають безспірний характер. У них навіть не було сторін – позивача і відповідача, а лише скаржник та заінтересовані особи. По-друге, закриття провадження в адміністративній справі, де предметом оскарження є рішення суб'єкта владних повноважень, на тій підставі, що справу начебто не належить розглядати за правилами адміністративного судочинства, як зробив це Верховний Суд, викликає здивування і нерозуміння, оскільки п. 1 ч. 1 ст. 17 Кодексу адміністративного судочинства прямо відносить такі справи до компетенції адміністративних судів. За суттю, це є відмовою у праві на розгляд справи у тому суді, до компетенції якого її віднесено законом.

Фактично, всупереч закону, відбулося значне звуження адміністративної юрисдикції, адже справи щодо оскарження рішень суб'єктів владних повноважень, які у той чи інший спосіб стосуються цивільних прав, складають значну частку у структурі адміністративних справ. По-третє, позиція Верховного Суду суттєво звужує процесуальні механізми захисту прав особи. Вона позбавляє осо-

бу захищати свої цивільні права в адміністративному суді, навіть якщо ці права порушено суб'єктом владних повноважень у публічно-правових відносинах.

Цивільне ж судочинство не пристосовано до розгляду справ проти суб'єктів владних повноважень. Там немає спеціальних критеріїв для оцінки рішень, дій чи бездіяльності суб'єкта владних повноважень, не діє принцип офіційності, немає презумпції вини суб'єкта владних повноважень тощо, тобто відсутні ті процесуальні гарантії захисту порушених прав, які є в адміністративному судочинстві.

Таким чином, вид юрисдикції – адміністративна чи цивільна (господарська) – визначатимуть характер позовних вимог і те, до кого вони спрямовані. Слід звернути увагу на те, що вимоги до суб'єкта владних повноважень про скасування рішення суб'єкта владних повноважень і вимоги до особи про визнання права власності не можуть бути об'єднані в одній позовній заяві. Якщо це сталося, залежно від того, чи подано позов за правилами адміністративного або цивільного судочинства, суд повинен відмовити у відкритті провадження за вимогами, які не можна розглядати в порядку відповідного судочинства.

Висновки. По-перше, вирішення проблеми розмежування судових юрисдикцій можливе в процесі напрацювання судової практики, переважно без втручання законодавця.

По-друге, при вирішенні питання про належність справи до предмету адміністративної юрисдикції необхідно пам'ятати, що:

1) адміністративні суди можуть надавати захист не лише публічним, а й цивільним правам, якщо їх було порушено суб'єктом владних повноважень у публічно-правових відносинах;

2) категорія «спір про право» не повинна бути підставою для звуження на практиці компетенції адміністративних судів, що визначена Кодексом адміністративного судочинства;

3) договори з фізичними чи юридичними особами щодо розпорядження державним чи комунальним майном, навіть якщо вони укладаються на підставі рішення суб'єкта владних повноважень, за логікою законодавця, не слід вважати адміністративними, а тому спори щодо них сьогодні не належать до юрисдикції адміністративних судів, за винятком спорів щодо оскарження владних рішень, дій чи бездіяльності адміністративного органу, що пов'язані з процесом укладання чи виконання цих договорів.

Однак така позиція, зважаючи на досвід інших європейських держав, з часом може бути переглянута українським законодавцем.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. *Селіванов В.М., Московенко О.М., Головач І.В.* Захист прав платників податків в Україні (питання теорії і практики).- К. : Інститут приватного права і підприємництва АН України, 1999.- 24 с.

2. *Гуревич М.А.* Право на иск. – М. : АН СССР, 1949. – С. 45-78.

3. *Алексеев С.С.* Общая теория права: В 2-х т. – М. : Юридическая литература, 1982. – Т. 2. – 468 с.

4. *Явич Л.С.* Общая теория права. – Л. : Изд-во Ленингр. ун-та, 1976. – 288 с.

5. *Грибанов В.П.* Пределы осуществления и защиты гражданских прав. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 1972. – 284 с.

6. Мелеин Н.С. Гражданский закон и права личности. – М., 1981. – 172 с.
7. Крашенинников Е.А. Структура субъективного права и права на защиту // Проблемы защиты субъективных прав и советское гражданское судопроизводство. – Вып. 3. – Ярославль, 1979. – С. 79-87.
8. Лукасян Р.Е. Реализация конституционного права на судебную защиту // Процессуальные средства реализации конституционного права на судебную и арбитражную защиту. – Калинин, 1982. – 128 с.
9. Добровольский А.А. Право на иск и право на удовлетворение иска // Вопросы развития и защиты прав граждан и социалистических организаций. – Калинин, 1978. – С. 57-58.
10. Пушкар Е.Г. Право на обращение в суд за судебной защитой: Автореф. дис....докт. юрид. наук. – К., 1984. – 24 с.
11. Грибанов В.П. Осуществление и защита гражданских прав. – М.: Статут, 2001. – 411 с.
12. Елисейкин П.Ф. Защита субъективных прав и охраняемых законом интересов как научная проблема советского правоведения // Проблема защиты субъективных прав и советское гражданское судопроизводство. Межвуз. тематич. сб. статей. – Вып.1. – Ярославль, 1976. – С. 4-9.
13. Сабикенов С. Некоторые вопросы защиты субъективных прав и охраняемых законом интересов советских граждан // Проблемы государства и права. – Вып. 9. – М., 1974. – 621 с.
14. Коментар до Господарського процесуального кодексу України. – Л.: Інститут технологій бізнесу і права, 2002. – 207 с.
15. Кодекс законів про працю України. – К.: Атіка, 2003. – 104 с.
16. Семейний кодекс України. Коментар основних положень / [упоряд. М.І. Хавронюк]. – К.: Лігера ЛТД, 2006. – 128 с.
17. Елисейкин П.Ф. Природа доюрисдикционного урегулирования разногласий // Вопросы развития и защиты прав граждан. Сборник статей. – Калинин, 1975. – С. 51-60.
18. Постанова Верховного Суду України від 5 грудня 2006 року у справі за позовом товариства військових мисливців та рибалок Черкаського гарнізону до Черкаської обласної ради про визнання частково недійсними її рішення.

Дорохіна Ю.А. Право на захист юридичних осіб в адміністративних провадженнях
У статті досліджуються питання захисту юридичних осіб в адміністративних провадженнях.

Ключові слова: адміністративний процес, адміністративне провадження, юридична особа.

Дорохина Ю.А. Право на защиту юридических лиц в административных производствах

В статье исследуются вопросы защиты юридических лиц в административных производствах.

Ключевые слова: административный процесс, административное производство, юридическое лицо.

Dorokhina I.A. The right to defence of legal entities in administrative cases

The article analyses the issues of defence of legal entities in administrative cases.

Key words: administrative process, administrative case, legal entity.

Стаття надійшла до редакції 12.04.2012.

СТАН ЗАКОНОДАВЧОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ В ГАЛУЗІ ЛІСОКОРИСТУВАННЯ

Т.А. Рябець

здобувач

*Національний університет біоресурсів і
природокористування України*

Постановка проблеми. Досягнення очікуваних позитивних результатів від запровадженої адміністративної реформи в лісовій галузі безпосередньо пов'язано з необхідністю суттєвого підвищення рівня управлінської діяльності, яку здійснюють на основі закону чи іншого правового акту органи виконавчої влади та органи місцевого самоврядування.

Незважаючи на доволі значний масив напрацьованої нормативно-правової бази якості її ще не в повній мірі задовольняє сьогоденні потреби. Наукові дослідження сприяють удосконаленню чинних актів правотворчості, чим і визначається актуальність статті.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Серед наукового співтовариства ця проблема має певну глибину дослідження у працях І.П. Голосніченка, А.В. Ковалю, В.І. Курила, В.П. Непийвода, С.М. Шершуна.

Але в умовах динамічного розвитку суспільних відносин практичне життя виявляє нові і все більш складні проблеми у правотворчості, які вимагають якісно нових, науковообґрунтованих підходів до їх вирішення.

Метою статті є дослідження стану актів правотворчості для забезпечення адміністративного регулювання, виявити прогалини, зробити висновки та напрацювати пропозиції, спрямовані на усунення недоліків.

Основні результати дослідження. В літературних та наукових джерелах зустрічається доволі значна кількість визначення ознак лісу, як природного ресурсу. На законодавчому рівні в ч. 1 ст. 1 Лісового кодексу України в узагальнюючому вигляді, ліс визначається, як тип природних комплексів, у якому поєднуються переважно деревина та чагарникова рослинність з відповідними ґрунтами, трав'яною рослинністю, тваринним світом, мікроорганізмами та іншими природними компонентами, що взаємопов'язані у своєму розвитку, впливають один на одного і на навколишнє природне середовище [1].

Ліс належить до відновленого природного ресурсу, є джерелом деревини, ягід, грибів, лікарських трав, технологічної сировини; виконує важливу водоохоронну, гідрокліматичну, протиерозійну, пожезахисну, санітарно-гігієнічну, оздоровчу, естетичну, виховну, рекреаційну функцію. Маючи важливе кліматорегулююче ґрунто- й водозахисне значення, лісове покриття землі є одним з чинників стійкості біосфери та вимагає постійної турботи про його збереження та відновлення [2]. Стан справ у галузі, рівень реалізації її функцій значною мірою залежить від якості лісового господарства, ефективності роботи державних органів управління, а також – від соціально-економічної ситуації в країні.

Адміністративно-правове регулювання в лісокористуванні покликано забезпечити: реалізацію конституційного права громадян щодо користування природним ресурсом та на сприятливе довкілля; потребу народного господарства в деревині. Не менш важливе значення полягає в збереженні лісових екосистем і забезпеченні зайнятості та пристойного рівня життя працівників галузі.

Розвиток демократичних засад в управлінні можливий лише за умов подальшого зміцнення правосвідомості громадян, виховання у кожного почуття громадського обов'язку, підвищення дисципліни та організованості. Окрім того, удосконалення ринкового механізму також передбачає постійне поглиблення правового впливу на процеси, що відбуваються у лісовій галузі.

За радянських часів, а також в умовах незалежності України в лісовій галузі проводилися різні за характером і спрямуванням реформи для реалізації, яких ліквідовувалися, створювалися та реорганізовувалися органи управління з встановленням їх правового статусу. Для здійснення виконавчих та розпорядчих функцій напрацьовувалася нормативно-правова база, філософія якої була спрямована на забезпечення виконання державної політики в сфері лісового законодавства.

В період з 20 років минулого століття до 2010 р. в Україні питаннями лісового господарства опікувалося 10 центральних органів виконавчої влади, а саме: Всеукраїнське управління лісами при народному комісаріаті землеробства УРСР (1922-1929 рр.), Український державний лісогосподарський трест (1929-1932 рр.), Управління уповноваженого наркомліспрому СРСР при Раднаркомі України (1932-1936 рр.), Українське управління лісоохорони і лісонасаджень Головного управління лісоохорони і лісонасаджень при Раді народних комісарів СРСР (з 1946 – при Раді Міністрів СРСР) (1936-1947 рр.), Міністерство лісового господарства УРСР (1947-1953 рр.), Головне управління лісового господарства і поєзакисного лісорозведення Міністерства сільського господарства УРСР (1954-1959 рр.), Головне управління лісового господарства і лісозаготівель при Раді Міністрів УРСР (1960-1966 рр.), Міністерство лісового господарства УРСР, України (1966-1997 рр.), Державний комітет лісового господарства України (липень 1997- грудень 2010 рр.), Державне агентство лісових ресурсів України (грудень 2010 р.).

Таким чином, на протязі дев'яти десятиліть в Україні центральний орган з питань лісогосподарства у сфері лісових відносин у правовому статусі Міністерства або прирівняного до нього органу існував 43 роки, у статусі головного управління при Вищому органі виконавчої влади – 19 років, у статусі Головного управління при Центральному органі з питань сільського господарства – 13 років і у статусі Державного комітету (агентства) – 15 років, з яких 14 років діяльність, якого спрямовувалась і координувалась Кабінетом Міністрів України через Міністерство охорони навколишнього природного середовища України і 1 рік – координується Кабінетом Міністрів України через Міністерство аграрної політики і продовольства України.

До набуття незалежності ліс, в першу чергу є джерелом постачання матеріальних ресурсів для забезпечення потреб народногосподарського комплексу, в результаті чого вони піддавалися масовому винищенню, що негативно вплинуло на екологію навколишнього середовища. Великої шкоди лісогосподарювання на

поч. ХХІ ст. завдало Карпатському регіону, де відбулося безконтрольне та безкарне вирубування з комерційною метою, а не проведення лісовідновлювальних робіт у терміни, визначені ч. 2 ст. 80 Лісового кодексу України стало причиною виникнення повеней, руйнування ґрунтів, утворення яруг.

За роки незалежності правотворчість у царині лісокористування набула подальшого розвитку про, що хоча б свідчить той факт, що вже двічі – у 1994 р. та 2006 р. був прийнятий Лісовий кодекс України, але в цілому ще досі існує достатньо прогалин у законодавстві, які суттєво знижують рівень адміністративного регулювання галузю.

Законодавча діяльність повинна ґрунтуватися на політиці, яка відповідає викликам часу, де держава і суспільство визначають пріоритети в лісовій сфері. Суто об'єктивно, лісову політику неможливо проводити шляхом диктату «зверху», а лісову стратегію розробляти виключно за затишними стінами службових кабінетів. Законодавство зобов'язано відповідати інтересам суспільства, оскільки все, що відноситься до лісу так чи інакше використовується для задоволення потреб кожного громадянина. Тому, цілком зрозуміло, що нормативно – правові акти, на яких ґрунтується адміністративне регулювання галузю, не можуть прийматися без участі всіх сторін: професіоналів, які представляють державу, бізнесу, громадських об'єднань в особі різноманітних неурядових організацій, а також пересічних громадян з їх листами – зверненнями, пропозиціями на інтернет-форумах.

Аналіз чинної нормативно-правової бази дає можливість стверджувати, що багато існуючих проблем лежить у площині дозвільних процедур господарської діяльності, де найбільш поширені зловживання органів влади щодо надання дозволів управління та розпорядження земельними лісовими ділянками, зміни їх цільового призначення.

Посилюючим чинником зазначеного становища є невинувата, в умовах зовсім молодій демократії та нерозвинутого громадянського суспільства з вкрай низьким рівнем правосвідомості, законодавчо встановлена децентралізація повноважень володіння, користування та розпорядження в сфері лісокористування. Виправленню ситуації завдять низка причин, головними з яких є необхідність внесення змін до Конституції України [3], процедура яких супроводжуються значними складнощами; невиконання, а також невизначеність термінів виконання прийнятих правових актів. Не можна виправдати намагання влади створити законодавчі основи для наведення ладу в господарській діяльності за рахунок нехтування основами правотворчості.

Недоліком у законодавчому забезпеченні адміністративного регулювання є також неврахування у правотворчому процесі характерних особливостей господарської діяльності в галузі, а саме:

- тривалий період створення готової продукції;
- об'єктивна неможливість шляхом щорічних інвентаризацій встановлювати фактичну наявність деревини різної стиглості, а також запровадити на високому рівні охорону лісонасаджень;
- отримання права на спеціальне використання природного ресурсу в межах одних лімітів, а фактично провести заготівлю деревини із значним їх перевищенням;

- багатоцільове використання лісової продукції, що надає можливість оплати здійснювати за один товар, а отримати інший, тобто замість м'якої породи деревини – твердої, замість дров – ділову деревину;

- різновідомча підпорядкованість;

- відсутність достатніх економічних стимулів до раціонального використання земельних ресурсів у зв'язку з не запровадженням податку на лісові землі, який трансформований в оплату за спеціальне використання лісових ресурсів.

Без врахування особливостей господарювання законодавець при визначенні повноважень Державного агентства лісових ресурсів України заклав у Лісовий кодекс України конфлікт інтересів, де поєднуються взаємовиключні функції: вироблення політики і здійснення адміністративних повноважень, дозвільна система і перевірка дозвільних умов, охорона лісів і ведення економічної діяльності, здійснення державної влади і господарської діяльності.

Суттєвим недоліком законодавчої бази лісового законодавства є наявність закладених у ній корупційних ризиків, які при певних обставинах створюють підґрунтя для зловживання владою, з метою отримання особистої вигоди особами причетними до прийняття адміністративних рішень.

Закон України «Про природно-заповідний фонд України» [4] визначає, що заготівля деревини та використання інших властивостей природного ресурсу у межах територій та об'єктів природно-заповідного фонду може здійснюватися лише за умови, що така діяльність не суперечить цільовому призначенню території. Стаття 9-1 Закону України чітко визначила порядок здійснення спеціального використання природних ресурсів у межах території та об'єктів природно – заповідного фонду, зокрема встановлено, що така діяльність повинна вестися виключно в межах ліміту та на підставі дозволу, які затверджуються і надаються відповідно до статусу території (загальнодержавного чи місцевого значення) Центральним або територіальним органом центрального органу виконавчої влади в галузі охорони навколишнього природного середовища, органом виконавчої влади з питань охорони навколишнього природного середовища Автономної Республіки Крим, місцевими радами за погодженням з територіальними органами центрального органу виконавчої влади в галузі охорони навколишнього природного середовища.

Порядок видачі дозволів і встановлення лімітів у межах території і об'єктів природно-заповідного фонду загальнодержавного значення віднесено до компетенції Кабінету Міністрів України.

У зв'язку з відсутністю чітко виписаних норм у зазначеному Законі та у Постанові Кабінету Міністрів України «Про затвердження правил поліпшення якісного складу лісів» [5] щодо переліку дозвільних документів на проведення санітарно – оздоровчих заходів в межах території і об'єктів природно – заповідного фонду у Мінприроди України та Держлісагенстві України існують розбіжності в поглядах на це питання.

Мінприроди України вважає, що проведення рубок, формування та оздоровлення лісів в межах території та об'єктів природно – заповідного фонду необхідно розглядати, як спеціальне використання природних ресурсів і вимагає додатково до планів проведення санітарно – оздоровчих заходів погоджених з територіальними органами Мінприроди України ще і затверджений ліміт на вико-

ристання природних ресурсів, а Держлісагенство України заперечує щодо необхідності встановлення лімітів на заготівлю деревини.

На підставі зазначеного територіальні органи Державної екологічної інспекції, посилаючись на ст. 100 Лісового кодексу України, ст. 9-1 Закону України «Про природно – заподівний фонд України», за спеціальне використання природних ресурсів (заготівлю деревини) без затверджених лімітів на територіях та об'єктах природно – заповідного фонду і допущення при цьому непрямих збитків нараховує підприємствам Держлісагенства України санкції.

Підвищення ефективності адміністративно – правового регулювання в лісовій галузі лежить у площині подолання різновідомчої підпорядкованості. За даними Держлісагенства України в підпорядкуванні відомства знаходиться тільки 68% загальної площі земель лісового фонду України, у Мінагрополітики України – 17%, Міноборони України – 2%, Міністерства надзвичайних ситуацій – 2%, Мінприроди України – 1%, Мінтрансв'язку – 1%, інших міністерств і відомств – 2%, розташовані на землях запасу і не надані в користування – 7% [6]. Тобто, більше третини всіх лісів знаходиться поза оперативним управлінням спеціалізованого центрального органу виконавчої влади. Треба зазначити, що ці ліси обслуговує всього трохи більше 11% загальної чисельності зайнятих в галузі. Якщо в Держлісагенстві України на 1000 га площі земель лісового фонду зайнято в середньому 7 чоловік, то на «інших» – приблизно 2 чоловіки, що цілком переконливо позначається на незадовільному рівні господарської діяльності в останніх.

Саме у господарствах «інших» користувачів частіше зустрічаються випадки протиправних рубок, продажу лісової продукції поза аукціонів та нижче її собівартості.

Для подолання різновідомчої підпорядкованості та посилення керованості в галузі була прийнята низка підзаконних актів. Спільним наказом Мінагрополітики України та Держлісгоспу України від 26.06.2000 р. №106/60 «Про ліси сільськогосподарських підприємств» [7] Міністру агропромислового комплексу АР Крим, начальникам Головних управлінь сільського господарства і продовольства обласних державних адміністрацій, Голові республіканського комітету по лісовому і мисливському господарству АР Крим, Генеральним директорам державних лісгосподарських об'єднань, начальним обласних управлінь лісового господарства наказувалося спільно внести пропозиції обласним радам і обласним державним адміністраціям про передачу земель лісового фонду, що були у користуванні колективних сільськогосподарських підприємств державним лісгосподарським підприємствам Держкомлісгоспу України, або діючим чи новоствореним спеціалізованим лісгосподарським підприємствам, підпорядкованим Мінагрополітики, а також агроформуванням, у яких створені спеціалізовані підрозділи для ведення лісового господарства.

У преамбулі наказу було зазначено, що ліси, які знаходяться у користуванні сільгоспідприємств займають площу близько 2,8 млн. га, або 26% загальної площі лісів у державі, крім того, зазначено також наявність в них неконтрольованого використання лісових ресурсів, а в окремих випадках – до знищення, або значного пошкодження захисних лісових насаджень. У наказі терміни його виконання встановлені не були.

За плинністю часу слід відзначити, що зі створенням повноцінних спеціалізованих лісгосподарських підприємств, підпорядкованих Мінагрополітики України, а також у складі агроформувань не зовсім склалося, а, як зазначалося вище, у підпорядкуванні Мінагропрому України ще сьогодні перебуває 17% загальної площі земель лісового фонду України.

Розпорядженням Кабінету Міністрів України від 25.11.2009 р. №1465-р «Про вдосконалення порядку управління лісовим господарством» [8] керівники Мінагрополітики України та Міноборони України були зобов'язані у місячний термін, починаючи з 01.01.2010 р., забезпечити передачу державних лісгосподарських підприємств, що належать до сфери управління Мінагрополітики України та Міноборони України до сфери управління Держкомлісгоспу України. А Рада міністрів АР Крим, обласні, Київська та Севастопольська міські держадміністрації повинні були сприяти прийняттю районними держадміністраціями та органами місцевого самоврядування рішень про надання і постійне користування земель лісгосподарського користування, що перебувають у державній власності і належать до земель запасу державним лісгосподарським підприємствам, що належать до сфери управління Держкомлісгоспу України.

Зазначеним розпорядженням органам місцевого самоврядування було рекомендовано вивчити питання щодо передачі майнових комплексів комунальних лісгосподарських підприємств у державну власність з віднесенням до сфери управління Держкомлісгоспу України, але, як і попередній, цей підзаконний акт залишився невиконаний, а без реалізації норм, що містяться в правових актах, вони втрачаються своє соціальне значення і призначення.

Для нейтралізації підґрунтя скоєння зловживань у сфері дозвільних процедур, вилучення земельних ділянок на яких знаходяться ліси для нелісгосподарських потреб прийнята також низка нормативно – правових актів.

З метою запобігання масовим проявам зміни цільового призначення і забудови окремих земельних ділянок рекреаційного призначення незалежно від форм власності, що призводить до погіршення санітарно – гігієнічних, рекреаційних та спортивно – оздоровчих умов життя громадян, а також фізичного і естетичного виховання дітей та молоді прийнято Закон України «Про мораторій на зміну цільового призначення окремих земельних ділянок рекреаційного призначення в містах та інших населених пунктах» [9].

Кабінет Міністрів України Постановою «Про затвердження порядку зміни цільового призначення земель, які перебувають у власності громадян або у юридичних осіб» [10] визначив наступні повноваження органів виконавчої влади і місцевого самоврядування: за сільськими, селищними, міськими радами закріплено розгляд та прийняття рішення про зміну цільового призначення земельної ділянки, якщо вона розташована в межах населеного пункту, а за межами населеного пункту віднесено до компетенції районної держадміністрації.

Пунктом 13 постанови встановлений п'ятнадцятиденний термін протягом, якого сільська, селищна, міська ради або відповідний орган виконавчої влади у разі прийняття рішення про відмову у зміні цільового призначення земельної ділянки повинна письмово повідомити про це її власника з обґрунтуванням причини відмови. Ця норма підзаконного акту дисциплінує органи виконавчої влади та місцевого самоврядування, підвищує їх відповідальність перед громадянами

та юридичними особами, але в той же час у п. 5 постанови термін складання проекту відведення земельної ділянки віднесено на договірний рівень між замовником та виконавцем. Відомо, за таких обставин встановлення терміну виконання робіт залишає за собою землевпорядна організація, яка практично не несе перед власником земельної ділянки будь – якої відповідальності за його недотримання.

З метою припинення зловживань і не допущення фактів порушення інтересів держави і суспільства під час прийняття рішень щодо відчуження та зміни цільового призначення земельних лісових ділянок Кабінет Міністрів України видав розпорядження від 10.04.2008 р. №610р «Деякі питання розпорядження земельними лісовими ділянками» [11]. Зазначений нормативно – правовий акт прийнятий з порушенням низки норм чинного законодавства. Як Земельний, так і Лісовий кодекси України передбачають можливість вилучати земельні ділянки зі складу земель лісогосподарського призначення та віднесення їх до інших категорій земель. Але, ч. 2 розпорядження №610р Кабінет Міністрів України зупиняє прийняття рішень про надання згоди на вилучення ділянок, їх передачу у власність та оренду зі зміною цільового призначення крім визначених випадків. Таким чином Кабінет Міністрів України перевищив свої повноваження і підзаконним актом скасував норму закону, тобто норму, яка має вищу юридичну силу. Відомо, що нормативно – правовий акт видається тільки відповідно до закону, та на підставі закону, та конкретизації законодавчих розпоряджень та їх трактування.

Розпорядження №610р прийнято Кабінетом Міністрів України з порушенням Конституції України: ч. 3 ст. 113 (Кабінет Міністрів України у своїй діяльності керується Конституцією і законами України, актами Президента); ч. 1 ст. 8 (в Україні визначається і діє принцип верховенства права); ст. 75 (єдиним органом законодавчої влади в Україні є парламент – Верховна Рада України), п. 3 ст. 85 (до повноважень Верховної Ради України належить прийняття законів); ч.3 ст. 117 (нормативно – правові акти Кабінету Міністрів України підлягають реєстрації в порядку встановленому законом).

Враховуючи наявність законодавчих ризиків вчинення корупційних правопорушень при прийнятті місцевими органами виконавчої влади та органами місцевого самоврядування рішень щодо здійснення вилучення земельних лісових ділянок зі зміною їх цільового призначення і надання в першу чергу для індивідуальної та житлової забудови, ведення садівництва тощо Кабінет Міністрів України відповідно до ч. 1 ст. 93 Конституції України, скориставшись правом законодавчої ініціативи, вніс на розгляд Верховної Ради України законопроект «Про внесення змін до Земельного та Лісового кодексів України щодо збереження лісів».

Згідно з Законом прийнятим Верховною Радою України з урахуванням пропозиції Президента України 16.03.2012 р. [12] передача у власність, надання в постійне користування для несільськогосподарських потреб усіх лісових ділянок, що перебувають у державній власності, передано до виключної компетенції Кабінету Міністрів України. Таким чином, зазначених повноважень позбавлені Рада міністрів АР Крим, обласні, районні, Київська та Севастопольська державні адміністрації у сфері лісових відносин.

Закон України «Про внесення змін до Земельного та Лісового кодексів України щодо збереження лісів» прийнятий в цілому Верховною Радою України

22.12.2011 р. передбачав до повноважень Кабінету Міністрів України передати також розпорядження землями в межах населених пунктів, які відповідно до ч. 1 п. 12 розділу «Перехідних положень» Земельного кодексу України [13] до розмежування земель державної та комунальної власності, віднесені до компетенції сільських, селищних, місцевих рад. Дане положення не відповідало вимогам ст. 13, ч. 1 ст. 142, ч. 1 ст. 143 Конституції України, в зв'язку з чим Президент не погодився з текстом закону і на підставі ч. 2 ст. 94 Конституції України повернув його до Верховної Ради України для повторного розгляду.

Подальше вдосконалення законодавчого забезпечення адміністративно-правового регулювання в галузі лісокористування лежить в площині Закону України «Про розмежування земель державної та комунальної власності» [14]. Закон визначає правові засади розмежування земель державної і комунальної власності, а також повноваження органів державної влади та органів місцевого самоврядування щодо регулювання земельних відносин з метою створення умов для реалізації ним конституційних прав власності на землю для забезпечення розвитку матеріально – фінансової бази місцевого самоврядування. Ст.6 Закону передбачає, що при розмежуванні земель державної і комунальної власності не можуть передаватись до земель комунальної власності землі лісового фонду за межами населених пунктів.

Значною вадою цього Закону є не визначення терміну закінчення робіт щодо розмежування земель державної і комунальної власності, а це невіправданно зволікає передачу до сфери управління Держлісагенства України лісів, які сьогодні належать до сфери управління інших користувачів, у підпорядкуванні яких знаходиться третина всього природного ресурсу України.

Згідно з ч. 3 ст. 10 Закону розмежування земель державної та комунальної власності здійснюється за проектами, які на замовлення відповідних сільських, селищних, міських рад, Ради міністрів АР Крим, обласних держадміністрацій розробляються державними та іншими землевпорядними організаціями. Фінансування зазначених робіт ст. 15 Закону поклала також і на мізерні місцеві бюджети, а за високої вартості землевпорядних робіт, робота по розмежуванню може розтягтися на не визначений термін.

Висновки. Проведений аналіз надає можливість зробити висновок, що недоліки, які мають місце у чинному лісовому законодавстві знаходяться у площині дозвільних процедур, є результатом невідповідності демократичності норм рівню правосвідомості суспільства, що в деяких випадках позбавляє вищий орган виконавчої влади через підзаконний акт оперативно врегульовувати виникаючі проблеми. Суттєвим недоліком правотворчого процесу є неврахування об'єктивних особливостей ведення господарської діяльності у лісовій галузі.

Удосконаленню адміністративно-правового регулювання у сфері лісокористування повинно сприяти:

1. Прийняття закону про адміністративно-територіальну реформу, що прискорить завершення робіт по розмежуванню земель державної і комунальної власності.
2. Прийняти зміни до Закону України «Про розмежування земель державної та комунальної власності» для визначення терміну завершення роботи по розмежуванню.

3. При затвердженні консолідованого Державного бюджету передбачити в ньому необхідний розмір коштів для фінансування робіт пов'язаних з розмежуванням земель державної та комунальної власності.

4. З метою збереження національного статусу заповідних територій Держлісагенства України перепідпорядкувати їх в управління Мінприроди України.

5. Розпорядження Кабінету Міністрів України від 10 квітня 2008 року №610р «Деякі питання розпорядження земельними, лісовими ділянками» привести у відповідність до чинного законодавства.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Лісовий кодекс України: Закон України від 8 лютого 2006 року № 3404-IV // Офіційний вісник України. – 2006. – № 16. – Ст. 1207.

2. Українська екологічна енциклопедія / За ред. Романа Дякієва та ін. – К.: МЕФ, 2006. – 421 с.

3. Конституція України: Закон України від 28 червня 1996 року № 254к/96-ВР // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 30. – Ст. 141.

4. Про природно-заповідний фонд України: Закон України від 16 червня 1992 року № 2456-XII // Відомості Верховної Ради України. – 1992. – № 34. – Ст. 503.

5. Про затвердження Правил поліпшення якісного складу лісів: Постанова Кабінету Міністрів України від 12 травня 2007 року №724 // Офіційний вісник України. – 2007. – № 37. – Ст.1478.

6. http://dklg.kmu.gov.ua/forest/control/uk/publish/article?art_id=62921&cat_id=32867.

7. Про ліси сільськогосподарських підприємств: Наказ Міністерства аграрної політики України та Державного комітету лісового господарства України від 26 червня 2000 року №106/60. http://search.ligazakon.ua/1_doc2.nsf/link1/FIN1912.html.

8. Про вдосконалення порядку управління лісовим господарством: Розпорядження Кабінету Міністрів України від 25 листопада 2009 року № 1465-р // Урядовий кур'єр. – 2009. – № 238. – 22 грудня.

9. Про мораторій на зміну цільового призначення окремих земельних ділянок рекреаційного призначення в містах та інших населених пунктах: Закон України від 17 березня 2011 року № 3159-VI // Відомості Верховної Ради України. – 2011. – № 40. – Ст. 400.

10. Про затвердження порядку зміни цільового призначення земель, які перебувають у власності громадян або у юридичних осіб: Постанова Кабінету Міністрів України від 11 квітня 2002 року №502 // <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/502-2002-p>.

11. Деякі питання розпорядження земельними лісовими ділянками: Розпорядження Кабінету Міністрів України від 10 квітня 2008 року №610р // <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/610-2008-p>.

12. Про внесення змін до Земельного та Лісового кодексів України щодо збереження лісів: Закон України повторно прийнятий Верховною Радою України з урахуванням пропозиції України від 16 березня 2012 року. [Електронний ресурс] // Режим доступу до документу: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb_n/webproc4_1?pf3511=40347.

13. Земельний кодекс України: Закон України від 25 жовтня 2001 року № 2768-III // Відомості Верховної Ради України. – 2002. – № 3-4. – Ст. 27.

14. Про розмежування земель державної та комунальної власності: Закон України від 5 квітня 2004 року № 1457-IV // Відомості Верховної Ради України. – 2004. – № 35. – Ст. 411.

Рябець Т.А. Стан законодавчого забезпечення адміністративно-правового регулювання в галузі лісокористування

У статті проаналізовано та встановлено законодавчі ризики корупційних правопорушень при прийнятті рішень щодо здійснення вилучення земельних лісових ділянок зі зміною їх цільового призначення. Узагальнені особливості ведення господарської діяльності в галузі, які належить враховувати у подальшій правотворчості. Зроблені висновки та визначені напрямки вдосконалення чинного законодавства.

Ключові слова: адміністративні рішення, законодавство, землі лісового фонду, зміна цільового призначення, правотворчість, розмежування земель.

Рябец Т.А. Состояние законодательного обеспечения административно-правового регулирования в области лесопользования

В статье проанализированы и установлены законодательные риски коррупционных правонарушений при принятии решений об осуществлении изъятия земельных лесных участков с изменением их целевого назначения. Обобщены особенности ведения хозяйственной деятельности в отрасли, которые следует учитывать в дальнейшем правотворчестве. Сделаны выводы и определены направления совершенствования действующего законодательства.

Ключевые слова: административные решения, законодательство, земли лесного фонда, изменение целевого назначения, правотворчество, разграничения земель.

Ryabets T.A. State of legislative support of administrative legal regulation of forest management

The article provides an analysis and specifies the legal risks of corruption in decision making as to the bail withdrawal with the change of their designation. Peculiarities of economic activity in the forest industry subject to consideration in the future lawmaking process are generalized. Conclusions and the directions of improvement of the current legislation are provided.

Keywords: administrative decisions, legislation, land, forest resources, changing the designation, lawmaking, division of land.

Стаття надійшла до редакції 06.04.2012.

АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВИЙ СТАТУС КЕРІВНИКІВ РАЙОННИХ АДМІНІСТРАЦІЙ МІСЬКОЇ РАДИ

Ю.Г. Харченко

*аспірантка кафедри конституційного та адміністративного права,
Класичний приватний університет*

Постановка проблеми. На сьогодні вкрай актуальним є всебічне представлення інтересів громадян у сфері публічно-правових відносин. Одним із найдієвіших засобів досягнення такої мети є гарантування зі сторони держави права громадян на місцеве самоврядування. Саме тому, в процесі правового регулювання головною задачею держави залишається збалансування власних інтересів з інтересами територіальних громад та, як наслідок, інтересами окремих громадян.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Ряд публікацій, які мають місце в науково-публіцистичній літературі не охоплюють увесь спектр адміністративно-правового статусу посадових осіб місцевого самоврядування та мають переважно конституційно-правовий вектор. Зокрема, такі вчені, як: В. М. Кампо, В.С. Куйбіда, Н.О. Мацапура, Р.М. Максакова, В.Ф. Погорілко, О.Ф. Фрицький та інші.

Метою дослідження є з'ясування особливостей адміністративно-правового статусу керівників районних адміністрацій міської ради.

Основні результати дослідження. Досить важливим питанням є визначення поняття «керівник». В науці існує таке визначення: «керівники – це різновид посадових осіб, наділених адміністративною владою стосовно очолюваного ним певного формально-організованого колективу, які здійснюють внутрішньо-організаційне управління ним» [1, с. 9].

Для з'ясування правового статусу керівника районної адміністрації та визначення його ролі важливе значення має класифікація посадових осіб. Здійснення класифікації дає можливість не тільки охарактеризувати службово-правовий статус посадової особи серед інших службовців, але й встановити обсяг службово-владних повноважень, визначити умови та порядок проходження служби і службової кар'єри та забезпечити найбільш раціональне й ефективне вирішення структурно-штатних питань в органах місцевого самоврядування. Не останню роль відіграє також можливість розв'язати проблеми регулювання кадрової політики і підвищення професійного рівня службового складу органів місцевого самоврядування.

Традиційною для адміністративного права стала класифікація службовців за такими критеріями як: а) вид (форма) діяльності службовців; б) обсяг службових повноважень; в) сфера діяльності службовців [2, с. 59]. Ця класифікація є найбільш поширеною і має не лише теоретичне, а й практичне значення, яке полягає у можливості ефективного нормативного закріплення статусу цих осіб та врегулювання процесу виконання ними своїх службових завдань та функцій.

До посадових осіб насамперед належить керівний склад органу місцевого самоврядування, позаяк керівна посада підтримує необхідний організаційно-функціональний зв'язок у відповідній структурі.

Враховуючи внутрішню структуру виконавчого органу міської ради – районної адміністрації, можна виділити: а) керівника органу; б) керівників управлінь, відділів та інших підрозділів районної адміністрації.

Найбільшим обсягом службово-владних повноважень наділений керівник органу. Керівником районної адміністрації є голова райадміністрації.

Необхідно зазначити, що в законодавстві України взагалі не існує будь-яких згадок про посаду голови районної адміністрації.

Єдиною можливістю врегулювати кадрове забезпечення цієї, беззаперечно, ключової посади є застосування положень законів України «Про місцеве самоврядування в Україні», «Про службу в органах місцевого самоврядування». Крім, того на сесії відповідної ради затверджується Положення про районну адміністрацію [3], на підставі якого діє голова районної адміністрації. Наприклад, Запорізькою міською радою. Зважаючи на це, ми можемо лише на теоретичному рівні, користуючись нормативно встановленими вимогами для претендентів на зайняття посад в органах місцевого самоврядування, за тією ж аналогією, вивести загальні вимоги, які повинні висуватися до претендентів на заняття посад голів районних адміністрацій.

Як вже було зазначено, районна адміністрація є виконавчим органом міської ради. Згідно Положення про районну адміністрацію, голова районної адміністрації призначається на посаду і звільняється з посади міським головою відповідно до діючого законодавства. Отже, спираючись на ст. 3 Закону України «Про службу в органах місцевого самоврядування», яка передбачає, що «посадами в органах місцевого самоврядування є посади, на які особи призначаються сільським, селищним, міським головою, головою районної, районної у місті, обласної ради на конкурсній основі чи за іншою процедурою, передбаченою законодавством України» голова районної адміністрації є посадовою особою місцевого самоврядування, тобто правовий статус голови районної адміністрації визначається законами України «Про місцеве самоврядування в Україні», «Про службу в органах місцевого самоврядування», а також Положенням про районну адміністрацію, затверджену рішенням відповідної міської ради.

Головою районної адміністрації може бути лише громадянин України. У відповідності до Закону України «Про громадянство України» [4], громадянство України – це правовий зв'язок між фізичною особою і Україною, що знаходить свій вияв у їх взаємних правах та обов'язках (ч.1 ст.1 Закону). Враховуючи це, представляється цілком логічною вимога щодо наявності громадянства у претендентів на посади голів районних адміністрацій, оскільки не останню роль в ефективності здійснення публічної влади відіграє правовий зв'язок держави та особи службовця. Певну гарантію спільності інтересів особи та держави надають вимоги, щодо надання громадянства України. Це насамперед визнання Конституції та законів України (п. 1 ч. 2 ст. 9), осідлість (п. 3 ч. 2 ст. 9), вільне володіння державною мовою (п. 3 ч. 2 ст. 9). Тобто, якщо особа відповідає цим вимогам, то можна з упевненістю вважати, що вона повністю адаптована до умов держави, має не тільки юридичний, а й соціально-культурний зв'язок з нею.

Не можуть бути прийняті в органи місцевого самоврядування особи, які мають судимість за вчинення умисного злочину, якщо ця судимість не погашена або не знята в установленому законом порядку. Аналогічне обмеження існує і для

кандидатів на посади в місцеві державні адміністрації, яке закріплено в п. 2 ч. 1 ст. 12 Закону України «Про місцеві державні адміністрації».

На думку Н.О. Армаш [5, с. 106], таке обмеження в Законі України «Про державну службу» є нелогічним з юридичної точки зору, й ось чому. В теорії кримінального права судимість розуміють як правовий наслідок засудження особи вироком суду до кримінального покарання. Отже, закон пов'язує стан судимості особи з наявністю обвинувального вироку суду, призначенням покарання, його відбуванням або звільненням від відбування покарання з встановленням іспитового строку. З цього випливає, що особами, які не мають судимості визнаються: особи, засуджені за вироком суду без призначення покарання, у тому числі звільнені від кримінальної відповідальності, або звільнені від покарання чи його відбування без встановлення іспитового строку. За Кримінальним кодексом України 2001 р. це, наприклад, випадки примирення винного з потерпілим (ст. 46), дійового каяття (ст. 45), сумлінної праці та бездоганної поведінки після вчинення злочину (ч. 4 ст. 74) тощо. Ч. 4 ст. 88 Кримінального кодексу України визнає такими, що не мають судимості, також осіб, які були реабілітовані. Отже, пов'язуючи неможливість вступу до державної служби з наявністю судимості, законодавець не має можливості досягнути поставленої мети – підбору кадрів, які б відповідали морально-етичним якостям представника держави, адже в такому випадку неможливо виключити попадання осіб, що вчинили злочин, на державну службу.

Авторка пропонує положення п. 2 ч. 1 ст. 12 Закону України «Про місцеві державні адміністрації» щодо вимог до кандидатів на посади державної служби та до самих державних службовців викласти, таким чином:

«Не можуть бути призначені на посади в місцеві державні адміністрації особи, які раніше засуджувались за вчинення умисного злочину, або ж були звільнені від кримінальної відповідальності за вчинення такого злочину, за виключенням осіб, які були реабілітовані у встановленому законом порядку» [5, с. 125].

Отже, погоджуючись з Н.О. Армаш, аналогічне формулювання можна закріпити в п. 2 ч. 1 ст. 12 Закону України «Про службу в органах місцевого самоврядування».

До згаданих обмежень, пов'язаних з прийняттям на службу в органи місцевого самоврядування та проходженням служби, ст. 12 Закону України «Про службу в органах місцевого самоврядування» встановлює ще кілька загальних обмежень, які застосовуються і до кандидатів на посади голови районної адміністрації. Зокрема, не можуть бути прийняті на службу в органи місцевого самоврядування такі особи.

1. Визнані у встановленому порядку недієздатними. Недієздатними визнаються громадяни, які внаслідок психічного захворювання не можуть усвідомлювати своїх дій та керувати ними. Але існує ще й обмежена дієздатність, яка виникає після відповідного рішення суду щодо особи, яка внаслідок зловживання спиртними напоями або наркотичними засобами ставить себе і свою сім'ю в тяжке матеріальне становище. Перебування такої особи на керівній посаді, мабуть, не найкращим чином вплине на реалізацію її професійного призначення та моральний вигляд представника влади.

Тому, доцільно було б на законодавчому рівні закріпити можливість перебування на посадах державних органів лише дієздатних осіб. Таке формулюван-

ня виключало б можливість вступу на посади як осіб з обмеженою дієздатністю, так і недієздатних осіб.

2. Ті, що у разі прийняття на службу будуть безпосередньо підпорядковані або підлеглі особам, які є їх близькими родичами чи свояками. Передусім необхідно визначити, кого саме законодавець розуміє під родичами чи свояками. Аналіз чинного законодавства свідчить, що названими термінами оперують десять нормативних актів. З них лише три дають перелік осіб, які розуміються під цими термінами: батьки, подружжя, брати, сестри, сини, дочки, а також брати, сестри, батьки та діти подружжя (Положення про порядок і умови проходження служби в митних органах, Положення про проходження служби рядовим та начальницьким складом органів внутрішніх справ, Кодекс законів про працю). При цьому не вказується, кого саме розуміють під родичами, а кого під свояками, та чи є цей перелік вичерпним.

3. Особи, які відповідно до закону позбавлені права займати посади в органах державної влади та їх апараті або в органах місцевого самоврядування протягом установленого терміну.

Окрім обмежень, пов'язаних із прийняттям на службу в органи місцевого самоврядування, діють обмеження, пов'язані з проходженням служби, тобто протягом всього терміну перебування на посаді. До таких обмежень віднесені, зокрема, такі: службовець не повинен порушувати обмеження, передбачені ст.ст. 5-10 Закону України «Про засади запобігання і протидії корупції».

Зокрема, це: сприяти, використовуючи своє службове становище, фізичним і юридичним особам у здійсненні ними підприємницької діяльності, а так само в отриманні субсидій, субвенцій, дотацій, кредитів чи пільг з метою незаконного одержання за це матеріальних благ, послуг, пільг або інших переваг; займатися підприємницькою діяльністю безпосередньо чи через посередників або підставних осіб, бути повіреним третіх осіб у справах державного органу, в якому вона працює, а також виконувати роботу на умовах сумісництва (крім наукової, викладацької, творчої діяльності, а також медичної практики) тощо [6].

Посадові особи місцевого самоврядування не можуть бути організаторами і безпосередніми учасниками страйків та інших дій, що перешкоджають виконанню органами державної влади, органами влади Автономної Республіки Крим чи органами місцевого самоврядування передбачених законом повноважень.

Окрім зазначених обмежень, до керівника районної адміністрації повинні ставитись додаткові вимоги, які зумовлені їх особливим місцем у системі органів місцевого самоврядування. Так, особа, що претендує на заняття посади голови районної адміністрації, повинна не тільки мати загальне уявлення про наявне становище, проблеми та хід реформ у ввіреному йому районі міста, а й чітко уявляти собі ті заходи, яких треба було б вжити в тій чи іншій ситуації. Такий алгоритм дій має бути усвідомлений особою майже одночасно з моментом призначення, або навіть і раніше. Певною передумовою цього може слугувати наявність у законі певних вимог до кандидатур на такі посади. На наш погляд, це мають бути такі вимоги: а) вища освіта; б) стаж роботи на державній службі або службі в органах місцевого самоврядування не менше п'яти років, оскільки для ефективності керівництва та управління обов'язковою умовою є знання керівником (управлінцем) усіх етапів процесу управління, що, на наш погляд, в повній мірі може

бути засвоєно особою лише з особистого досвіду при кар'єрному зрості. Оскільки ч. 2 ст. 5 Закону України «Про службу в органах місцевого самоврядування» має загальний характер, її необхідно доповнити та конкретизувати зазначеними вимогами щодо керівника органу.

Голова районної адміністрації очолює відповідну районну адміністрацію, здійснює керівництво її діяльністю, несе персональну відповідальність за виконання покладених на адміністрацію завдань і здійснення нею своїх функцій. Саме він покликаний здійснювати управління персоналом службовців органу і створювати належні умови для його безперешкодної діяльності. Від керівника залежить оптимальне використання всіх форм і методів управління.

При цьому важливе значення має не тільки рівень професійних здібностей керівника у відповідній сфері діяльності й уміння приймати рішення в тій чи іншій ситуації, а й авторитет керівника серед його підлеглих. Психологічний (вольовий) момент є досить вагомим у забезпеченні владного впливу керівника, оскільки він виражає саму природу влади.

Керівник органу є водночас суб'єктом як внутрішньоорганізаційних, так і зовнішніх управлінських відносин.

Так, голова районної адміністрації на підставі рішень міської ради, виконавчого комітету міської ради, розпоряджень міського голови утворює, реорганізує, ліквідує відповідно до законодавства України відділи, управління та інші підрозділи районної адміністрації.

Голова районної адміністрації повинен організувати роботу всіх структурних підрозділів районної адміністрації і забезпечити її діяльність загалом. Об'єктами впливу керівника органу виступають не тільки матеріальні та фінансові засоби, а й відповідний трудовий колектив. В силу цього у процесі здійснення внутрішнього управління виникають відносини з різними учасниками службово-трудової діяльності, зокрема: заступниками голови районної адміністрації, начальниками управлінь, відділів та інших підрозділів районної адміністрації, окремими посадовими особами районної адміністрації, іншими працівниками органу, які не наділені статусом державних службовців органу місцевого самоврядування.

Разом з тим, ці відносини характеризуються не тільки багатоманітністю суб'єктивного складу, а й багатофункціональністю свого змісту. Голова районної адміністрації повинен вміти розв'язувати питання, що стосуються забезпечення організації виконання завдань і функцій, покладених на районну адміністрацію, реалізації її компетенції через здійснення своїх повноважень.

Основним завданням керівника органу є розв'язання кадрових питань, зокрема прийняття на службу (роботу) до органу місцевого самоврядування, формування кадрового резерву, вирішення спорів, які виникають в процесі проходження служби в органі місцевого самоврядування. Насамперед, голова районної адміністрації надає пропозиції міському голові з кадрового забезпечення районної адміністрації відповідно до діючого законодавства, призначає на посади технічних працівників та обслуговуючий персонал апарату районної адміністрації. Відповідно до нормативно-правових актів, прийняттю особи на посаду посадової особи місцевого самоврядування виконавчого органу міської ради може передувати проведення спеціальної організаційної процедури, а саме конкурсу на

заміщення вакантних посад посадових осіб місцевого самоврядування у виконавчих органах міської ради.

Так, проведення конкурсу на заміщення вакантних посад посадових осіб місцевого самоврядування у виконавчих органах Запорізької міської ради здійснюється відповідно до розпорядження міського голови від 21.06.2002 р. «Про затвердження порядку проведення іспиту кандидатів на заміщення вакантних посад посадових осіб місцевого самоврядування у виконавчих органах Запорізької міської ради», яке розроблено на підставі постанови Кабінету Міністрів України від 15.02.2002 р. № 169 «Про затвердження Порядку проведення конкурсу на заміщення вакантних посад державних службовців», наказу Головного управління державної служби України, Української академії державного управління при Президентові України від 10.05.2002 р. № 30/84 «Про затвердження Загального порядку проведення іспиту кандидатів на заміщення вакантних посад державних службовців». Розпорядженням міського голови утворюється конкурсна комісія, яку очолює, як правило, заступник голови районної адміністрації. Проте на підставі пропозицій конкурсної комісії голова районної адміністрації надсилає клопотання міському голові щодо можливості призначення особи на посаду посадової особи місцевого самоврядування виконавчого органу міської ради – районної адміністрації.

Голова районної адміністрації формує також кадровий резерв відповідно до умов і порядку, визначених у постанові Кабінету Міністрів України від 24.10.2001 р. № 1386 «Про затвердження Типового порядку формування кадрового резерву в органах місцевого самоврядування». Формування кадрового резерву спрямоване на підвищення професійного рівня осіб для заміщення посад в органах місцевого самоврядування або для просування у службовій кар'єрі.

Забезпечуючи внутрішнє управління, керівник, як правило, одноособово здійснює розподіл обов'язків між своїми заступниками.

Здебільшого до штату організаційної структури входить кілька заступників голови районної адміністрації. Заступники голови районної адміністрації, відповідно до визначених головою районної адміністрації обов'язків здійснюють керівництво дорученими сферами або інші функції управління, координують діяльність апарату, управлінь, відділів та інших підрозділів районної адміністрації, забезпечують виконання розпоряджень голови районної адміністрації і несуть персональну відповідальність за стан справ у дорученій сфері. Один із заступників керівника, як правило, наділений більш значним обсягом повноважень. Він правомочний виконувати функції керівника у випадку відсутності останнього. У випадку тимчасової відсутності голови районної адміністрації (хвороба, відрадження, відпустка), з метою забезпечення безперервності здійснення повноважень органу, заступник голови районної адміністрації наділяється функціями управління органом. У цьому разі на нього покладається персональна відповідальність за вчинені ним управлінські дії та прийняті рішення.

Тому призначення певної кандидатури на посаду першого заступника голови районної адміністрації повинно бути виваженим кроком, адже ця особа, хоч і тимчасово, але матиме нагоду виконувати функції голови, а отже, певним чином впливати на ситуацію в районі.

Разом з тим, законодавством передбачені окремі обов'язки керівника, які не можуть покладатися на заступників. Наприклад, згідно з ч. 2 ст. 14 Закону України «Про звернення громадян» пропозиції (зауваження) Героїв Радянського Союзу, Героїв Соціалістичної Праці, інвалідів Великої Вітчизняної війни розглядаються вищими керівниками державних органів, органів місцевого самоврядування, установ, організацій і підприємств особисто.

До внутрішньоорганізаційних функцій належить право застосування до підлеглих заходів заохочення і дисциплінарної відповідальності. Ці заходи є спеціальним заходом впливу, спрямованим на забезпечення службово-трудової дисципліни у відповідному органі й належного виконання службових повноважень посадовими особами місцевого самоврядування.

Не менш складною й розгалуженою є зовнішня управлінська діяльність керівника органу. Відповідно до цього виникають різні види відносин управлінського характеру: з вищими органами; з підпорядкованими органами; з органами, які є рівними за своїм статусом; з органами виконавчої влади; з органами судової влади; з правоохоронними органами та органами прокуратури.

Крім того, голова районної адміністрації погоджує призначення на посади та звільнення з посад керівників підприємств, що перебувають у комунальній власності територіальної громади міста і знаходяться на території району та координує роботу керівників підприємств комунальної власності міста, які виконують роботи з утримання житла, благоустрою території району, торговельного та побутового обслуговування населення.

До того ж різноманітні відносини можуть виникати між районною адміністрацією і громадянами, за реалізації останніми своїх прав чи виконання обов'язків, а також у разі оскарження неправомірних рішень, дій чи бездіяльності цих осіб.

Голова районної адміністрації репрезентує очолюваний ним орган і здійснює його представництво у таких відносинах без спеціальних доручень, а відповідно до повноважень керівної посади. Він видає розпорядження, обов'язкові для виконання на території району всіма органами влади, підприємствами, установами, посадовими особами і громадянами.

Таким чином, до основних управлінських функцій, виконання яких повинен здійснювати голова районної адміністрації, належать: функції організації, координації й планування діяльності, ухвалення управлінських рішень та впровадження їх у життя, контроль за їх виконанням та персональна відповідальність за організацію діяльності органу місцевого самоврядування.

Велике значення має відповідальність голови районної адміністрації за прийняті ними управлінські рішення і виконані дії. Особливу увагу необхідно звернути на дисциплінарну відповідальність. Згідно з чинним законодавством, керівники несуть дисциплінарну відповідальність у порядку підлеглості. Існування такого виду відповідальності зумовлено особливістю характеру управлінських дій керівника. Останній відповідальний як за свої власні дії, так і за діяльність підлеглих по службі осіб, тобто за організацію колективу на виконання покладених на районну адміністрацію завдань.

Для дисциплінарної відповідальності в порядку підлеглості характерні такі ознаки: спеціальний суб'єкт відповідальності, яким є керівник; спеціальна підста-

ва відповідальності, якою є порушення службово-владних повноважень; система стягнень і специфіка їх застосування; особливий порядок оскарження рішень про накладення стягнень. Протиправна службова поведінка цих посадових осіб має не тільки суто особистісний характер, її наслідком є водночас дезорганізація діяльності всього органу та його трудового колективу.

Дисциплінарне стягнення накладається органом (посадовою особою), який безпосередньо призначив керівника, або вищим органом (посадовою особою). Так, на голову районної адміністрації дисциплінарне стягнення накладається міським головою відповідно до діючого законодавства. Застосування дисциплінарного примусу може відбуватися як з власної ініціативи вищої посадової особи, так і за поданням інших осіб. Накладення дисциплінарного стягнення передбачає лише письмову форму, і щодо притягнення до відповідальності приймається відповідний адміністративний акт – розпорядження міського голови.

Висновки. Оскільки в законодавстві України взагалі не існує будь-яких згадок про посаду голови районної адміністрації ми можемо лише на теоретичному рівні, користуючись нормативно встановленими вимогами для претендентів на зайняття посад в органах місцевого самоврядування, за тією ж аналогією, вивести загальні вимоги, які повинні висуватися до претендентів на заняття посад голів районних адміністрацій.

Враховуючи, що голова районної адміністрації є посадовою особою місцевого самоврядування, його правовий статус визначається законами України «Про місцеве самоврядування в Україні», «Про службу в органах місцевого самоврядування», а також Положенням про районну адміністрацію, затверджену рішенням відповідної міської ради.

Зважаючи на специфіку службово-правового статусу керівника районної адміністрації, його слід віднести до особливої категорії посадових осіб, які забезпечують організаційний, координаційний і психологічний аспекти управління в системі органів місцевого самоврядування. Таким чином, на посаду голови районної адміністрації нормативно-правовими актами покладено здійснення організаційно-розпорядчих функцій і представництво виконавчого органу міської ради в зовнішніх відносинах з іншими суб'єктами, що зумовлює підвищений рівень персональної відповідальності за їх виконання.

Важливою передумовою ефективної реалізації правового статусу керівника районної адміністрації є наявність певних гарантій щодо якості кадрового потенціалу. У вирішенні питання призначення тієї або іншої особи на посаду голови районної адміністрації, необхідно гарантувати «професійну придатність» претендента на заняття керівної посади.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Кисіль Л.Є. Керівник підприємства: компетенція та адміністративна відповідальність. – К.: Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 1998. – С. 9.
2. Державне управління: проблеми адміністративно-правової теорії та практики / За заг. ред. В. Б. Авер'янова. – К.: Факт, 2003. – 384 с.
3. Про громадянство України: Закон України від 18.01.2001 № 2235-III // Відомості Верховної Ради України. – 2001. – № 13. – Ст. 65.
4. Положення про районну адміністрацію Запорізької міської ради по Жовтнево-му, Заводському, Комунарському, Ленінському, Орджонікідзевському, Хортицькому,

Шевченківському району : затверджено рішенням міської ради 18.02.2011 № 73. – Режим доступу: <http://www.meria.zp.ua/test/data/file/13008767142346.doc>

5. Армаш Н.О. Керівник органу виконавчої влади: адміністративно-правовий статус / Н.О. Армаш. – Запоріжжя : ГУ ЗІДМУ, 2006. – 248 с.

6. Про засади запобігання і протидії корупції : Закон України від 07.04.2011 р. № 3206-VI // Відомості Верховної Ради України (ВВР). – 2011. – № 40. – Ст. 404.

Харченко Ю.Г. Адміністративно-правовий статус керівників районних адміністрацій міської ради

Стаття присвячена встановленню елементів адміністративно-правового статусу керівників районних адміністрацій міської ради. Зокрема, наводиться характеристика повноважень та процедури призначення цієї категорії посадових осіб місцевого самоврядування.

Ключові слова: посадова особа, місцеве самоврядування, районна адміністрація.

Харченко Ю.Г. Адміністративно-правовий статус керівників районних адміністрацій міської ради

Стаття присвячена встановленню елементів адміністративно-правового статусу керівників районних адміністрацій міської ради. Зокрема, наводиться характеристика повноважень та процедури призначення цієї категорії посадових осіб місцевого самоврядування.

Ключевые слова: должностное лицо, местное самоуправление, районная администрация.

Kharchenko I.G. Administrative and legal status of heads of regional administrations of the City Council

The article is devoted to establishing the elements of administrative and legal status of heads of regional administrations of the City Council. In particular the characteristic of the authority and the procedure of appointment of the above category of officials of the local government are provided.

Key words: official, local government, regional administration.

Стаття надійшла до редакції 11.04.2012.

З ІСТОРІЇ ВИНИКНЕННЯ І РОЗВИТКУ КОРУПЦІЙНИХ ПРАВОПОРУШЕНЬ

А.М. Бережний

кандидат історичних наук,

доцент, професор кафедри правового забезпечення

Національного університету оборони України

Постановка проблеми. Аналіз історії зародження і розвитку корупційних правопорушень у світі, дозволяє встановити, що це негативне явище виникло дуже давно, коли у первісних суспільствах плата жерцю або вождю була нормою, далі воно розповсюдилося на чиновницьку касту і судочинство і, на превеликий жаль, у наші часи має поширення і в нашій державі.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Історія виникнення і розповсюдження у світі корупційних правопорушень засуджується у Біблії, Корані, стародавніх законах і настановах Індії, Китаю, Єгипту, Ізраїлю; у грецьких і римських дослідженнях і нормативних актах. Сучасні правові напрацювання у нашій країні засуджують це явище, як таке, що дуже шкодить подальшому розвитку нашого суспільства.

Мета статті полягає у висвітленні деяких сторін зародження і розвитку корупційних правопорушень і правових основ боротьби з ними. Проаналізувати деякі з названих праць у цій області, визначити коло питань, які досліджуються не в повному обсязі. Головним чином, кидається в очі, відсутність системи в боротьбі з цим негативним явищем. Саме звідси і виникає необхідність ліквідації прогалин у цієї проблеми.

Основні результати досліджень. Закон України «Про засади запобігання і протидії корупції» разом (у пакеті) з ще одним Законом «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо відповідальності за корупційні правопорушення» – остаточно прийнято Верховною Радою України 7 квітня 2011 р. і набрали чинності (а також введені в дію) ці два закони з 1 липня 2011 р., а ст.ст. 11 і 12 першого з названих Законів набирали чинності з 1 січня 2012 р.

До остаточного прийняття цих законів неодноразово закликала Парламентська Асамблея Ради Європи у рамках моніторингу виконання обов'язків та зобов'язань України. Негайне їх прийняття, як постійно підкреслювали міжнародні наглядачі, обумовлювалось необхідністю змінення антикорупційної законодавчої бази в Україні, приведення її у відповідність до Європейських стандартів і створення дієвих сучасних механізмів протидії корупції. Крім того, наголошувалось, що поки вони не будуть прийняті, не можуть набрати чинності для України Конвенція ООН проти корупції та Кримінальна конвенція РЄ про боротьбу з корупцією.

Хоча нарешті це і було зроблено, але після 1-го липня 2011 р. крива як зареєстрованих, так і фактично вчинюваних корупційних правопорушень різко не впала до низу. Для того, щоб це сталося, потрібен досить тривалий час і самовіддана діяльність людей, які мають належні повноваження для запобігання і протидії корупції, бо, як відомо, вона виникла не вчора.

Історичні корені корупції, найбільш імовірно, мають своїм початком звичаї робити подарунки, щоб домогтися прихильності. Коштовний подарунок вирізняв людину серед інших прохачів і сприяв тому, щоб його прохання було виконано. Тому у первісних суспільствах плата жерцю або вождю була нормою. З ускладненням державного апарату та посилення влади центрального уряду з'явилися чиновники, які, за задумом правителів, повинні були задовольнятися тільки фіксованою платою. На практиці чиновники намагалися скористатися своїм становищем для таємного збільшення своїх статків.

Особливе занепокоєння викликала продажність суддів, бо вона призводила до незаконного перерозподілу власності і бажанню вирішити суперечку поза правовим полем. Не дивно, що головні релігії із видів корупції засуджують у першу чергу підкуп суддів: «Подарунків не приймати, бо подарунки сліпими роблять зрячих і перекручують справу правих» (Біблія, ісход. 23:8); «Не привласнюйте незаконно майно один одного і не підкуповуйте суддів, щоб навмисно привласнити частку власності інших людей» (Біблія, Второзаконіє 16:19) [3]. Також саме мусульманська релігія підкреслює у Корані, Сура 2 184 (188) [4]: «И не поедайте ваших достояний меж собою попусту и не отдавайте его судьям, чтобы съестъ часть достояния людей преступно, в то время как вы знаете».

Першим правителем, про якого збереглося згадування, як борця з корупцією був Урукашна – шумерський цар міста Лагаш у другій половині XXIV ст. до н.е. Не зважаючи на показові і жорстокі покарання за корупцію, боротьба з нею не призводила до бажаних результатів.

Згадку про корупційні порушення ми знаходимо в літературних пам'ятках Стародавнього Єгипту, серед яких: «Повчання Птахотепа» (XXVII ст. до н.е.), «Книга мертвих» (XXV-XXIV ст. до н.е.), «Повчання гераклеопольського царя своєму синові» (XXII ст. до н.е.). У цих творах превалювала теза про божественну сутність влади і законів, їхню відповідність божим настановам, містилися рекомендації щодо виконання законів, справедливої поведінки та гріховність хабарів. Такий підхід до проблеми з'ясування питання про сутність влади, порядку і справедливості був дуже поширений ним упродовж тривалого часу.

Уявлення про державу і право Стародавньої Індії були викладені в збірниках релігійних і ритуальних текстів «Ведах», збірниках гімнів і заклинань «Рігведах» і «Арпхарваедах», а також у релігійно-філософському трактаті «Упанішади» та правових збірках – дхармасутрах і дхармашастрах. У них йдеться про поділ суспільства на чотири страти (варни), причому такий поділ здійснений богами і майже в усіх цих джерелах підкреслюється необхідність чесної, без хабарницької діяльності чиновників. Особлива увага цієї проблеми приділяється в «Законах Ману».

У стародавньому Китаї на той час основою державно-правових поглядів була беззаперечна віра, що земні порядки і загальнообов'язкові правила поведінки йдуть від Неба через імператора. Йому було довірено здійснювати керівницт-

во державою, регулювання соціального буття людей, а також застосування покарання за порушення порядку.

Найпомітніший внесок у розвиток державно-правових поглядів у Стародавньому Китаї зробили школи даосизму, конфуціанства і легізму.

Засновником даосизму вважається Лао-цзи (VI-V ст. до н.е.), хранитель придворного архіву Чжоуських імператорів, який виклав свою морально-правову концепцію в трактаті з п'яти тисяч слів «Дао де цзін» («Книзі про шлях до благодаті»). В трактаті обстоювалась ідея, що Всесвіт, а також суспільство і держава з її атрибутами, розвиваються відповідно до вічного закону «Дао», який визначає конкретні закони Неба, природи і суспільства. За суттю «Дао» є уособленням справедливості, всебічного порядку й доброзичливості: якщо відносини в державі будуються згідно з приписами «Дао», там панують справедливість і порядок, а отже, – добробут і щасливе життя; якщо ж ці приписи не виконуються, то в суспільстві виникають нерівність, насилля та інші вади.

У книзі Конфуція «Лунь юй» («Бесіди і міркування») проповідувалась необхідність збереження вічного та незмінного порядку, закладеної попередніми поколіннями жорсткої соціальної ієрархії, здійснення управління за умови дотримання ритуалів, обрядів, етичних та моральних норм. Мислитель і його послідовники розглядали державу і право у взаємозв'язку між собою та співвідношення з іншими соціальними інститутами, особливо з моральністю.

В «Бесідах і міркуваннях» з цього приводу зазначалось: «якщо править за допомогою закону, улагоджувати, караючи, то народ остережеться, але не буде знати сорому; якщо правити на основі доброчесності, улагоджувати по ритуалу, народ не тільки буде соромитись, але й буде покірним» [15].

Більше того цей широкий комплекс морально-етичних норм мав би врегулювати не лише відносини між людьми, а й владні відносини і політичне життя в цілому. **Суворі вимоги висовувались до суддів: не бери хабара, не ображай бідних, будь чесним** та інше.

Особливе забарвлення мали державно-правові погляди давньоєврейського народу. Бога вважали верховним правителем, законодавцем і верховним суддею. Вірили, що він безпосередньо впливає на суспільні процеси, пропонуючи рішення з конкретних питань.

Ці погляди стали основою нормативно-ціннісної системи, яка об'єднала універсальні моральні істини, загальнолюдські принципи практичної моралі та вимоги щодо законослужняної поведінки.

Такі принципи і вимоги знайшли своє відображення в Старому Заповіті, який почав створюватися з XIII ст. до н.е. В цій релігійній і філософсько-правовій пам'ятці Бог постає нормативно-регулюючим началом. Він постійно допомагає слабкій недосконалій людині покровительством, моральною заповіддю або загрозою покарання.

У другій книзі Старого Заповіту «Вихід» йдеться про те, що Бог послав людям через свого пророка Мойсея десять вимог – заповідей. При чому тільки чотири з них суто релігійні, решта за своїм змістом є морально-правовими («шануй батька та матір свою, не вбивай, не прелюбодій, не кради, не свідкуй не правдиво на свого ближнього» тощо).

У гл. XXI цієї книги сформовані принципи і види покарань за злочини та порушення моральних приписів, які за змістом тотожні вимогам стародавнього принципу таліону.

Ця морально-правова система стала свого часу базовою нормотворчою платформою для багатьох народів і держав.

Майже така сама схема становлення системи державно-правових поглядів мала місце і в Стародавній Греції. Міфологічні уявлення людей про Всесвіт, державу і порядок заступили погляди, в яких основна роль у їх створенні відводилась богам.

Згодом уявлення стародавнього суспільства про всесвітній порядок, державний устрій та закон почали складатися в окрему систему знань, причому формувалися вони активніше, ніж у країнах Стародавнього Сходу. Держава і право стали об'єктами дослідження багатьох мислителів і філософських шкіл.

Цьому сприяло кілька чинників. По-перше, Греція мала значний економічний і соціальний досвід. На той час вона проминула кілька форм державності: аристократію, олігархію й демократію, яким було притаманне осібне розуміння сутності держави і права, їхніх ролі й соціального призначення. По-друге, сформувався певний зв'язок між людиною, державними інститутами і суспільством. По-третє, в державі склалася певна правова система, було напрацьовано механізм законодавчого і правозастосовного процесів. По-четверте, це значна диференціація суспільства. Кожен його стан передбачив перспективи державного розвитку, виходячи з власних інтересів, що знаходило відображення в конкретних теоріях. І нарешті, ще один важливий чинник. Мислителі Стародавньої Греції того періоду почали аналізувати конкретні державно-правові вчення своїх попередників, розвиваючи їх далі чи спростовуючи. Означені процеси почалися з творчості «семи мудреців»: Фалес, Піттак, Періандр, Біант, Солон, Клеобул, Хілон. Вони підкреслювали велике значення Законів для полісного життя, обстоювали ідею підкорення Законів, намагалися законодавчо врегулювати відносини між станами суспільства і вдосконалити державний устрій і саме головне (їхні життя і творчість датується кінцем VII – поч. VI ст. до н.е.), вперше сформували і визначили корупцію, як явище, яке порушує державний устрій і знецінює закони.

Певний внесок у розвиток державно-правових вчень зробили Піфагор (580-500 до н.е.) і його послідовники – піфагорійці.

Значну увагу з'ясування проблем сутності права і держави приділяв Геракліт (544 чи 540-483 до н.е.).

Одним із перших мислителів античності, який заперечував божественне першоджерелом законів, був Демокріт (бл. 460 – бл. 370 до н.е.). Але якщо вони є чинними, підкорення їм для більшості громадян має обов'язків характер, як і підкорення природним законам, оскільки це запорука добробуту держави. З цього приводу Демокріт зауважував, що для людей, які підкоряються законові, закон є свідченням їхнього добродійства. Він підкреслював, що намагання використовувати закони щоб придбати багатство за рахунок казни поліса є злочин не тільки проти суспільства, але й богів.

Сократ (469-399 до н.е.) розрізняв природне право і право писане. Але ця відмінність не перетворює їх у протилежність і неписані божі, і писані людські закони мають на меті; згідно з Сократом, ту саму справедливість, яка не просто є

критерієм законності, а, власне, тотожна з нею. Своїм життям Сократ продемонстрував повагу щодо виконання закону.

Платон (428 або 427-347 до н.е.) був першим, чиї письмові твори дійшли до нас. Стосовно вчень про державу і право – це діалоги «Держава» і «Закони». Справедливість, справедливі закони розглядались Платоном як реалізовані в земному житті ідеї якихось ідеальних сутностей. Справедливе, стосовно життя поліса, за Платоном полягало в тому, щоб кожен робив свою справу, щоб ніхто не привласнив чужого і не втратив свого, щоб судді не брали хабара.

Держава і право, порядок і закон, свобода і справедливість були об'єктами дослідження ще одного видатного філософа античності – Аристотеля (384-322 до н.е.). Думки з цього приводу він виклав, зокрема, в «Політиці», «Етиці» та «Афінській політї».

На відміну від своїх попередників, мислитель вважав, що держава є продуктом природного розвитку, вона виникає поступово, проходячи стадії сім'ї, поселення, держави. Людина за своєю природою прагне жити у спілкуванні з іншими людьми. Держава є вищою формою спілкування, і в ній завершуються елементи політичної природи людини.

Естафета розвитку політико-правових учень, започаткованих в Елладі впродовж розглянутого періоду, перейняли мислителі Стародавнього Риму. Безпечно, державна і правова думка Риму чимало запозичила від поглядів Сократа, Платона, Аристотеля та багатьох інших античних мислителів, але теоретичним концепціям римських авторів були притаманні своєрідність і новизна, чому сприяли нові соціально-економічні умови життя. Значним досягненням давньоримської думки було створення самостійної науки – юриспруденції. Римські юристи детально розробили значний комплекс політично-правових питань у царині загальної теорії держави і права, а також окремих юридичних наук (цивільного, державного, адміністративного, кримінального та міжнародного права).

Особливо системними і ґрунтовними були вчення Марка Туллія Цицерона (106-43 до н.е.). У своїх творах «Про державу», «Про закони» Цицерон наголошував, що основою держави є прагнення людей жити разом, а осередком – сім'я. Держава, на його думку, – узгоджене правове утворення, здобуток народу, основою якого є угода між народом і «могутніми людьми».

Цицерон піддав аналізу різні форми державного устрою і зазначив, що вони розрізняються залежно від кількості правителів. Він вважав, що планування справедливості в суспільстві настане лише тоді, коли всі учасники спілкування діятимуть згідно з приписами законів. У своїх працях Цицерон підкреслював, що корисне зловживання владою, веде до гибелі державності.

Ідею державної свободи всіх людей, незалежно від громадянського стану, висловлював представник нової стої Сенека (бл. 4 р. до н.е. – 65 р. н.е.). Він зауважував, що рабство не поширюється на всю особистість, краща її частина є вільною. У своєму вченні Сенека обстоював ідею про те, що всі люди, незалежно від їхнього походження чи майнового стану, повинні стати суб'єктами права. Лише в цьому випадку чинне в суспільстві право може відповідати справедливості. У своїй видатній праці «Письма к Луцилию» Сенека осуджував дії суддів, які з метою збагачення, осуджували невинних.

Аврелій Марк Антоній (121-180 рр. н.е.) розвивав «... уявлення про державу з рівним для всіх законом, яким правлять відповідно до рівності й рівноправності всіх, та царства, в якому найвищим благом є свобода підлеглих». У своїй праці «До самого себе» Марк Аврелій підкреслював, що зі спільних для всіх людей духовних засад випливає, буцімто всі люди – розумні істоти; якщо не так, то й розум, який наказує, що робити, а чого не робити, теж буде спільним. На спільності розуму базується спільність закону, який є однаковим для всіх, оскільки всі люди – рівні, всі вони є громадянами і творять єдиний суспільний устрій.

Подальший розвиток уявлень про сутність права у Стародавньому Римі пов'язаний з творчістю юристів II-III ст.ст. Ульпіана, Гая, Модестина, Павла, Папініана та інші.

Тим часом давньоримські мислителі зробили значний внесок в історію вчень про державу і право, помітно вплинули на подальший розвиток політичних і правових учень середньовіччя і в новий час.

Чинником, який суттєво вплинув на формування державно-правової ідеології Середньовіччя (людську цивілізацію впродовж десяти століть), був економічний лад – феодалізм.

Нові відносини виробництва та обміну, основою яких була власність, стали умовою формування нової системи правових норм, здатних впорядкувати ці відносини, сприяли змінам у політичній сфері, виникненню нових державно-правових інститутів, визначення їх юридичного статусу. Особливо на правову думку впливало християнство.

Ефективність впливу християнства на морально-правові аспекти суспільних відносин підвищилась з 325 р., коли християнство було визнане державною релігією Римської імперії, а також у зв'язку з ієрархією і посиленням влади церкви.

Намагання церкви щодо зверхності в суспільстві сприяли виникненню юридичних і філософських шкіл, які здійснювали теоретичне обґрунтування виборюваної нею ідеї.

Провідну роль у впровадженні в життя офіційної релігійної ідеології у формі права відіграли такі видатні мислителі, як Фома Аквінський (1225-1274 рр.), Бартолде Саксоферрато (1314-1357 рр.), Ейке фон Репков (1180-1233 рр.), Марсилій Падуанський (1275-1243 рр.).

Узагальнюючи, можна сказати, їх думка зводилась до того, що джерелом права є закон. Йому повинні підкорятися всі громадяни, а також законодавці й правителі, порушення законів, особливо корисне зловживання владою, тягне жорстке покарання як від влади, так і від Бога.

Формування системи державно-правових поглядів ранньофеодальної Київської Русі відбувалося під впливом політичних, економічних, культурних та релігійних чинників.

За своїм змістом державно-правові погляди Київської Русі XI-XII століть були тим же типом праворозуміння, що мав місце в інших країнах. Пам'ятками державно-правової думки Київської Русі були: «Руська правда», «Слово про Закон і Благодать» митрополіта Іларіона (1049 р.), «Ізборник Святослава» (1076 р.), «Повість временних літ» (1113 р.), «Повчання Володимира Мономаха» (1125 р.), «Моління Даниїла Заточника». У цих творах знайшли відображення найгостріші проблеми соціально-політичного життя тогочасного суспільства: покріплення

державності, збереження єдності держави, обстоювання її міжнародного авторитету, вирішення проблем правового устрою, засудження користі в суспільному житті та інше.

Політичні та правові вчення в Західній Європі XV – поч. XVIII ст. у своїй більшості обґрунтовували необхідність абсолютизму. Носіями цих ідей були Нікколо Макіавеллі (1469-1527 рр.) і Жан Боден (1530-1596 рр.).

У XVI ст. у країнах Західної та Центральної Європи поширилися ідеї Реформації (від лат. Reformation – перетворення, зміна), зачинателем якої був доктор богослов'я, професор Віттенберзького університету Мартін Лютер (1483-1546 рр.). Реформаційні ідеї Мартіна Лютера були викладені в творах «Книга згоди», «Аугсбурзьке сповідання», «Про світську владу». Лютер осудив відпущення гріхів католицькою церквою за гроші. Обвинувачував католицьку церкву у хабарництві, порушенні законів і священного писання. Він підкреслював, що жодне правління неможливо без закону. Але світське правління має закони, для яких поширюється не далі тіла, майна і того, що є зовнішнім на землі. Водночас Бог не дозволяє нікому панувати над душею, тому якщо світська влада починає диктувати закони душам, вона грубо втручається в правління Господа, псує душі.

В ці часи першу спробу з'ясувати сутність і призначення права й держави за нових умов зробив голландський юрист і громадський діяч Гуго де Грот Гроцій (1583-1645 рр.) у праці «Про право війни і миру». У своїй праці Гроцій підкреслював, що право – сума соціальних норм. Він проводив чітку межу між природним правом і правом установленим волею.

Видатним фундатором державно-правових учень нового часу був англійський мислитель Томас Гоббс (1588-1679 рр.). Гоббс пропонував проект держави, яка є: засобом приборкання корисних пристрастей, засобом сходження до Царства Божого через спокуту, розкалення, хрещення, спасіння.

Гоббсівська державно-правова концепція значною мірою вплинула на нідерландського мислителя Баруха (Бенедикта) Спінозу (1632-1677 рр.). У своєму «Богословсько-політичному трактаті» Спіноза обстоював тезу, що людина насамперед залежить від закону, не повинна його порушувати, бо це є «природна необхідність». На думку Спінози, право верховної влади є нічим іншим, як природним правом. Волю держави необхідно вважати «волею всіх», а рішення держави має визнаватися як рішення кожного.

Держава виникає на основі суспільного договору через необхідність влади і законів стримувати корисні пристрасті людей.

Найвищого рівня Просвітництво досягло у Франції напередодні Великої французької революції, стало основою світогляду під час війни за незалежність у Північній Америці (1775-1783 рр.). Згодом ця ідеологія почала домінувати в інших країнах, поширилась у Німеччині, Іспанії, Італії, серед слов'янських народів, відіграла значну роль у формуванні політико-правових концепцій зміни устрою держав та їхніх правових систем.

Важливою фігурою французького Просвітництва був Вольтер (1694-1778 рр.). Основні погляди цього мислителя в царині державності та права викладено в працях «Філософські листи» і «Досвід загальної історії та про звичай й дух народів». Вольтер підтримував концепцію природного права. Природними законами він називав закони розуму, що диктують людям рівність і свободу, яка, за його

вченням, є головним природним правом людини. Щоб людина могла реалізувати це право, було необхідно скасувати привілеї, встановити політичні права: свободу совісті, слова, друку, власності.

Більш деталізованою була державно-правова концепція Шарля Луї Монтеск'є (1689-1755 рр.), викладена ним у працях «Перські листи» і «Про дух законів». Монтеск'є був прибічником теорії природного права. Законами, писав він, є необхідні відносини, що випливають із природи речей, в цьому плані все, що існує, має свої закони: вони є і в божестві, і в світі матеріальних речей, і у тварин, і у людей.

Розмірковуючи про форми правління та причини, що їх обумовлюють, Монтеск'є дійшов висновку, що вони залежать від розмірів території держави, клімату тощо. Республіка, на його думку, можлива в невеликих за територією країнах, у середніх за розміром державах встановлюється монархія і в державах, які мають значні території, що ускладнює управління, можлива деспотія. Республіку та обмежену законами конституційну монархію Монтеск'є називав поміркованими формами правління. Але політична свобода в них може бути реалізованою тільки за відсутності зловживання владою, оскільки кожна людина «при владі» має схильність до зловживання нею, Монтеск'є пропонував встановити такий порядок, який виключив би таку можливість.

Зловживання владою може бути виключеним лише в тому випадку, коли влада в державі побудована за принципом поділу на законодавчу, виконавчу, судову. Ці три гілки влади мусять контролювати одна одну, запобігати зловживанням і створювати умови для реалізації громадянами політичної свободи.

Концепцію «суспільного договору» як формулу об'єднання людей у «громадянське суспільство» та державу демократичного типу розробив французький просвітитель Жан-Жак Руссо (1712-1778 рр.), виклавши її у працях: «Міркування про науки і мистецтва...», «Про суспільну угоду, або Принципи політичного права».

Своєрідний підхід до розвитку державно-правових учень виявили представники французького Просвітництва Дені Дідро, Поль Анрі Гольбах і Клод Анріан Гельвецій.

Таким чином, ідеї мислителів епохи Відродження, Нового часу та Просвітництва про походження й сутність держави і права, співвідношення прав й закону, про боротьбу з зловживанням владою і корисливими порушеннями закону стали базою для подальшого розвитку державно-правових ідей, революційними змінами у соціально-економічних формаціях.

Промисловий переворот, що почався з кінця XVII ст. у Великій Британії розповсюдився по всій Західній Європі, а потім і у всьому світі. Він сприяв механізації текстильної, чавуно-літейної та металургійної техніки, парової машини у вугільній промисловості, ткацького верстата з човником у текстильній індустрії, розвитку фінансового капіталу і розповсюдженню ліберальних теорій. Збільшення кількості фабрик, які прийшли на заміну приватних майстерень, сприяло урбанізації та відтоку населення із села. Промислова революція викликала також значні соціальні зміни: сприяла оновленню еліти, становленню промислової буржуазії та появі пролетаріату, який працював у дуже важких умовах. Все це створювало революційну ситуацію, призвело до революцій: зміни соціально-економічної формації. Феодалізм канув «у лету».

Одним із перших явищ цього порядку була Велика англійська революція середини XVII ст. Ця революція зробила незворотними процеси становлення буржуазних соціально-політичних порядків у Європі в цілому. Але вона породила і багато недоліків і вад, які стали притаманні буржуазному устрою. У цей період перерозподілу землі і майна, коли знищенню підлягало старе дворянство, а до влади прийшов «новий дворянин», який активно пристосував землеробство до потреб капіталістичного ладу у сільському господарстві, особливо посилилася корупція. У селян землі забиралися через підкупи суддів, або знищення селянського господарства через прийняття нормативно-правових актів.

Нові хазяї держави, нові дворяни по становому, соціальному становищу, але як буржуа по господарському укладу життя, не мали моральних норм відносно отримання доходів.

Величезна вага малоземельних і безземельних мешканців села в Англії свідчила не стільки про земельний голод, що виник унаслідок росту населення країни, а про ступінь інтенсивного витіснення різними незаконними діями на землекористування селянських мас (огороджування громадських угідь позбавляло селян вирішальної підмоги існування – общинних прав на випас скота).

Разом з тим все більш вагому роль у формуванні соціального обличчя цієї величезної верстви населення відігравало регулювання робітничого процесу.

Про ступінь гостроти робітничого питання в Англії перших років революції свідчать протоколи світових судій. Якщо в промислових районах країни наявність величезних верств селянської бідноти сприяло розповсюдженню капіталістичних мануфактур, то в районах сільськогосподарських лише частина цього обезземеленого контингенту могла отримати місце постійного або сезонного слуги (батрака).

Більша частина цих людей вимушена була у пошуках заробітку подолати немалий шлях, переходячи від села до села.

Про матеріальне становище цього люду, що іменувалося коттерами, тобто власниками самих лише халеп, часто без клаптика прилеглої землі, свідчить опис майна коттера Джона Смита із манора (садиба) Петтінгтона. Загальна вартість його майна була оцінена в 2 фунти, 10 шил. 8 пенсів. В його мешканні не було ні ліжка, ні стола. Замість стола було дошка. Посуд був дерев'яний, одяг старий, а живність у дворі – дві курки та декілька курчат [16].

Все це призводило до епізодичних бунтів, які згодом вилились у революцію. Аналогічна ситуація склалась при кінці XVIII ст. і у Франції.

В перехідні епохи, коли дворянсько-феодалний клас і політичний устрій, що ним підтримується, вимушені не тільки рахуватися з наступом буржуазії, але й брати до себе на службу людей нових суспільних прошарків. Усталені моральні принципи знецінюються, занепадає мораль. Панівна аристократично-феодална верхівка стає прикладом брутального цинізму, розповсюджуються при розподілі чинів, родинні зв'язки (кумівство), крадіжки, хабарництво.

Відомо, що вже в часи Людовіка XV міністри крали дуже часто і багато. А вже за часи Людовіка XVI за 5 років до взяття Бастилії на запитання: «Як ви спромоглися взяти на себе управління королівськими фінансами, коли ви свої особисті справи вкрай занедбали?» Генеральний контролер Коллон посмів з гумором і громогласно відповісти: «Тому-то я і взявся завідувати королівськими фінансами, що особисті мої фінанси опинились дуже розладнані» [7].

Тому, у 1788 р. при царюванні Людовіка XVI Франція через фінансові труднощі опинилась на межі банкрутства. Реформи по збалансуванню державного бюджету зустрічали протидію в парламентах, і король наказав скликати Генеральні штати (5 травня 1789 р.), які перейменували в Установчі Збори (3 червня). За цією «юридичною революцією» відбувся штурм Бастилії в Парижі та «Великий Страх» в провінції, що дало поштовх до революції соціальної, в ході якої Установчі Збори прийняли закон, що відмінив всі привілеї, «Декларацію прав людини», що означало кінець старого режиму.

Установчі збори в 1791 р. установили режим Конституційної монархії. Після оголошення Францією війни Австрії (квітень 1792 р.) революціонери проголосили «Вітчизну в небезпеці», заарештували Людовіка XVI та його родину (10 серпня 1792 р.). Після перших французьких перемог нові представницькі збори, Конвент (вересень 1792 – жовтень 1795) оголосив Францію республікою, запровадив революційний календар і засудив Людовика XVI до страти, його було страчено 21 травня 1793 р. Проти Франції склалася коаліція європейських держав, а призов на військову службу багатьох юнаків, оголошений Конвентом, призвів до заворушення у Вандеї. Монтан'яри знищили своїх суперників жирондистів (червень 1793 р.), розпочали політику терору, оголосили заморожування цін та заробітків. Перемоги французької армії (кінець 1793 р.) скоро після оголошення терору послужили йому виправданням.

У ці великі революційні потрясіння при зміні економічної формації, перерозподілу землі, коштів, нерухомості виникла і особливо загострилась корупційна діяльність як у Англії так особливо у Франції.

Починаючи, з найбільш видатних вождів революційної Франції Мирабо, Дантона, Демулена та інших керівників, у державі відбувалися корупційні правопорушення.

Дантон Жорж Жак (28.10.1759 – 05.04.1799) видатний діяч Великої французької революції проявив величезну енергію, ініціативу і революційну рішучість, звав народ на захист революційної батьківщини. Його обрали у Конвент, був членом Комітету суспільного рятуння. Залишаючись одним із лідерів революції поступово збагатів, гроші копичив корупційним шляхом, став дуже заможною людиною і зрадив ідеалам революції. Був страчений мотан'ярами.

Мирабо Оноре Габриель (09.03.1749 – 02.04.1791), в перший період революції мав величезний авторитет у народних мас, був народним трибуном. Але поступово перейшов на консервативні позиції і за дуже великі гроші і за обіцянку погасити його борги, став таємним агентом королівського двору.

Корупційні правопорушення особливо розповсюдились після 9 термідора II року (липень 1794), коли монтан'яри були заарештовані і страчені. Термідоріанський Конвент (червень 1794 – жовтень 1795) відмінив головні постанови про терор, але зіткнувся з подвійною опозицією – роялістів і жирондистів. Конституція III року (22 серпня) встановила режим Директорії.

В епоху Директорії, в роки розвеселих гулянь директора Барраса в розпал спекуляції фінансиста і хижака Уврара, в часи оргій великих і малих казнокрадів було важко здавалося б, здивувати будь-кого хабарами, їх розмірами та повсякденністю. Але міністр Талейран все-таки здивував своїх сучасників, котрих давно вже нічого не дивувало. Він брав з Пруссії, брав з Іспанії, брав з Португалії,

брав з Об'єднаних Штатів, брав з колоній та метрополій, брав з островів, з Європи і з Америки, з Персії і з Туреччини, брав у всіх, хто так або інакше залежав від Франції, або боявся Франції. А хто ж тоді від неї не залежав і хто її не боявся? Хабарі він брав величезні, навіть як би не бажаючи образити, наприклад, велику державу, стягуючи з неї маленького хабара.

Так він відразу ж дав зрозуміти прусському послу, що менше трьохсот тисяч з нього не візьме. З Австрії у зв'язку з Кампоформійським миром він взяв мільйон, з королівства Неаполітанського – півмільйона. В сучасній йому пресі ще за його життя неодноразово робились спроби підрахувати хоча б приблизно, скільки Талейран отримав хабарів за час свого перебування на посту міністра. Але ці рахівники стомлювались й помилялись в своїх підрахунках і зупинялись лише на перших роках його управління справами. Так, писали, що за 1797-1799 рр. Талейран отримав більше тринадцяти з половиною мільйонів франків золотом (13650000). Але ці перші два роки були, можна вважати лише дитячою грою в порівнянні з наступними роками, з роками повного володарювання Наполеона над всією Європою, коли Талейран продовжував залишатися міністром. Та хабарі були далеко не єдиним засобом збагачення. Через своїх коханок і своїх друзів, і через друзів своїх коханок, і через коханок своїх друзів Талейран безпрограшно грав на біржі: бо він завчасно знав, як складатиметься найближче політичне майбутнє, він передбачав біржові наслідки підготовлених ним або завчасно відомих лише йому політичних актів, і відповідні його вказівки золотою зливою повертались потім до нього з біржі.

Крім хабарів та біржової гри, був ще третій заробіток – підряди. Талейран мав у своєму розпорядженні багато агентів, які нищипорили по васальних або напіввасальних, залежних від Франції країнах і просили там у правлячих осіб підрядів на поставку тих чи інших товарів і припасів.

Курйозний випадок стався в Іспанії. Туди заявили із Парижу якісь проїдисвіти і почали з натяками, навіть шантажем вимагати у іспанського короля різні поставки. Французький посол, адмірал Трюге, впевнений, що проїдисвіти діють на свій власний страх і ризик, вислав їх геть із Іспанії. Але послу Трюге дуже скоро довелося впевнитися, що за спиною цих «постраждалих підприємців» стоїть велична постать самого міністра Французької республіки, князя Талейрана-Перигора. Скоро посол був за недостатню кмітливість звільнений у відставку, а проїдисвіти після короткого «відпочинку у затінку», знову засяяли у Мадриді.

Можна поставити запитання: невже на загальний напрямок європейських справ дійсно мали вплив ці хабарі та підкупи. Звичайно, ні. Талейран знав, що навіть проста його спроба радити своєму урядові явно невігідні для Франції дії може закінчитися для нього в кращому випадку негайним звільненням, а в гіршому – стратою. Він ніколи (до 1808 р.) і не робив, і не намагався робити таких безглузвих і відчайдушних речей. Він брав хабарі лише за поблажливу редакцію другорядних або третьорядних пунктів договорів, угод, протоколів; за пропуск в тій чи іншій ноті дуже точної і жорсткої трактовки, за обіцянку «сприяти» щодо питання, по якому, як він знав, і без його «сприяння» справа уже вирішена верховною владою Франції в прийнятті сприятливо для його прохача. Йому платили за прискорення будь-яких реалізацій, за те, щоб на три місяці раніше евакуювати

територію, котру Франція погодилась евакуювати, за те, щоб на півроку раніше отримати субсидію, яку Франція вже обіцяла надати і таке інше.

Корупційні правопорушення у після революційній Франції продовжувалися і далі. Так, у 1878 р. французький аристократ Фердинанд де Лепссес скликав у Парижі Міжнародний географічний конгрес, на якому обговорювався проект побудови Панамського каналу. Умови будівництва каналу були дуже важкі:

- джунглі;
- великий повінь річок;
- дуже вологий клімат;
- гори;
- всі механізми виходили з ладу;
- хворіли люди.

Очоловав будівництво авантюрист Герц, який потратив стільки коштів, що за них можливо було побудувати три таких канали.

Пішли займи у 1881, 1883, 1884 рр. дуже великих сум. Акції міжнародної компанії з будівництва каналу рухнули. Скандал був світового масштабу: 510 депутатів французького парламенту і прем'єр-міністр Клемансо були притягнуті до кримінальної відповідальності за корупційні правопорушення.

У Росії в період зміни соціально-економічної формації у 70-90-х роках ХІХ ст., коли дуже швидко завойовував позиції капіталізм, корупційні явища були повсякденним явищем. Наприклад, 30 березня 1867 р. Росія за 7 млн. 200 тис. доларів продала США Аляску (2 цента за акр.). В акті продажу є підпис російського посла у США барона Едуарда Стекля і державного секретаря США Уільяма Сьюрда. Вже до 1913 р. американці одного золота добули на Алясці на 200 млн. доларів, а також на 100 млн. доларів хутра і риби. Цей продаж відбувся, як потім стало відомо, тому, що в ньому мав інтерес брат царя – великий князь Костянтин Миколайович, який отримав у «подарок» картину Рембранта ціною 100 тис. франків.

Висновки. Слід підкреслити, однією з причин розповсюдження корупції, хабара у розглядаємий період, тобто системної правової боротьби ні в Англії, ні у Франції, ні у Росії не було. Були окремі індивідуальні нормативні акти, які стосувалися деяких винуватців.

Теж саме можна сказати за радянський період: корупційні правопорушення відбувалися, хоча кримінальне законодавство призначало дуже суворі санкції до їх носіїв, але і тут налагодженої системи правового і виховного впливу не було.

Причини, що спонукали розвиток корупційних правопорушень:

- залежність рівня та форм корупції від загального стану формування демократичних інститутів;
- несистемне, часто науково необґрунтоване створення і функціонування основних інститутів;
- набуття корупцією ознак системного явища через ураження життєво важливих інститутів суспільства та перетворення її на функціонально-важливий спосіб їх існування;
- неефективність політичних ініціатив у сфері боротьби з корупцією;
- зміцнення в суспільстві стереотипів терпимого ставлення до корупції, поєднання у масовій свідомості визнання суспільної шкоди корупції і готовності

обирати корупційні шляхи розв'язання проблем, що призвело до нездатності людей брати активну участь в антикорупційних діях;

- ураження корупцією органів державної влади, особливо верхівки влади;
- слабкість інститутів громадянського суспільства.

Ці та інші причини спонукали вважати корупційні порушення постійним фактором у житті кожної держави як у стародавні, так і сучасні часи.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Конституція України. Ст. 2, 8, 17, 57, 65.
2. Про засади запобігання і протидії корупції: Закон України від 14 квітня 2011 р.
3. Біблія, Ісх. 23:8; Второзаконіє 16:19.
4. Коран, Сура 2, 184 (188).
5. *Плутарх*. Избранные жизнеописания. – Т.1. – М.: Изд-во «Правда» 1990. – С. 115, 122.
6. *Тит Ливий*. Коллегия десяти мужей. Законы XII таблиц. – М.: Изд-во «Правда», 1990. – С. 238.
7. *Тарле С.В.* Сочинение Т.Х. – М.: Изд-во «Академия наук СССР», 1961. – С. 50-51.
8. Мысли, афоризмы и шутки знаменитых мужчин. / За ред. К. Душенко. – М.: ЭКСМО, 2008. – С. 497.
9. Примечательные истории и анекдоты о российских государях. – М.: Россия молодая, 1994. – С. 60.
10. *Мединский В.* О русском воровстве мздоимстве. Мифы о России. – М.: Олма, 2010. – С. 118-129.
11. *Рігельман О.І.* Літописна оповідь про Малу Росію та її народ і козаків взагалі. К.: Либідь, 1994. – С. 492-493.
12. *Иховайский Д.И.* Очерки отечественной истории. – М.: Мысль, 1995.
13. *Винниченко В.* Відродження надії, ч. III. – Київ-Відень, 1920. – С. 380.
14. *Восленский М.* Номенклатура господствующей ... Советского Союза. – М.: МП «Октябрь», «Советская Россия», 1991. – С. 506-508.
15. *Мухаев Р.Т.* Хрестоматия по теории государства и права, политологии, истории политических и правовых учений. – М., 2000. – С. 16.
16. *Барг М.А.* Великая английская революция в портретах ее деятелей. – М.: Мысль, 1991. – С. 77.

Бережний А.М. З історії виникнення і розвитку корупційних правопорушень

У статті досліджуються загальні історичні питання зародження і розвитку корупційних правопорушень у різних державах світу. Робиться висновок про певне повторення причин, які спонукали вважати корупційні порушення постійним фактором у житті кожної держави як у стародавні, так і сучасні часи.

Ключові слова: корупційні правопорушення; запобігання, протидія корупції, історичні корені корупції.

Бережной А.Н. Из истории возникновения и развития коррупционных правонарушений

В статье исследуются общие исторические вопросы зарождения и развития коррупционных правонарушений в разных государствах мира. Делается заключение о некотором повторении причин, которые побуждали думать о коррупционных нарушениях, как о постоянном факторе в жизни каждого государства как в древнее, так и в современное время.

Ключевые слова: коррупционные правонарушения; предупреждение и противодействие коррупции, исторические корни коррупции.

Berezhnyi A.M. From the history of genesis and evolution of corruption offences

The article explores the basic historical issues of genesis and evolution of corruption offences in the world countries. A conclusion is drawn as to a certain recurrence of reasons for treating the corruption offences as a constant factor in the life of each state, in ancient and contemporary times.

Key words: *corruption offences, prevention, corruption counteraction, historic origins of corruption.*

Стаття надійшла 17.04.2012.

ЗНИЖЕННЯ ВІКУ, З ЯКОГО МОЖЕ НАСТАВАТИ КРИМІНАЛЬНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ

Ю. О. Кухарук

*кандидат юридичних наук,
доцент кафедри кримінального права
Київська державна академія водного
транспорту імені гетьмана
Петра Конашевича-Сагайдачного*

А. Ю. Вашечкіна

*студентка III курсу юридичного факультету
Київська державна академія водного
транспорту імені гетьмана
Петра Конашевича-Сагайдачного*

Постановка проблеми. Боротьба зі злочинністю неповнолітніх та малолітніх осіб – одна з актуальних, визначальних проблем боротьби зі злочинністю загалом. Показники злочинності неповнолітніх та малолітніх осіб виражають певною мірою ситуацію в суспільстві в цілому. Стан злочинності неповнолітніх осіб створює проблему у кримінальному праві, яка полягає у перегляді і зниженні віку, з якого може наставати кримінальна відповідальність. На даний момент відповідно до ст. 22 КК України вік, з якого настає кримінальна відповідальність 16 років, а за окремі види злочинів з 14 років.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Дослідженням проблеми соціальних відхилень поведінки малолітніх та неповнолітніх осіб займалися Я. І. Гілінський, Г. А. Аванесов, М. Лайне. Однак, ці науковці вивчали лише питання соціальних відхилень поведінки осіб, проте це лише частина проблеми вчинення злочинів неповнолітніми. Необхідно знайти метод боротьби з цим суспільно негативним явищем і цим методом є зниження віку кримінальної відповідальності.

Метою дослідження є аналіз актуальних проблем, що полягають у зниженні віку, з якого може наставати кримінальна відповідальність і притягнення малолітніх і неповнолітніх осіб до кримінальної відповідальності, як одним із методів боротьби з високими показниками злочинності серед неповнолітніх осіб.

Основні результати дослідження. У філософській та юридичній літературі загальновізнано, що до складу будь-яких суспільних відносин входять їх суб'єкти (учасники відносин), безсуб'єктних відносин не існує. Якщо немає учасників відносин, то цілком очевидно, що не існує і самих відносин, які завжди є певним соціальним зв'язком між учасниками [6].

Відповідно до ч. 1 ст. 18 КК України суб'єктом злочину є фізична осудна особа, яка вчинила злочин у віці, з якого може наставати кримінальна відповідальність. Таким чином, кримінальній відповідальності і покаранню може підлягати особа при наявності трьох ознак [1]:

- по-перше, суб'єктом злочину може бути тільки фізична особа, чи громадянин України, особа без громадянства, іноземний громадянин;

- по-друге, осудна особа. Осудність – здатність усвідомлювати свої дії та керувати ними. Осудність є необхідною передумовою вини та кримінальної відпо-

відальності. Неосудна особа за жодних умов не може бути визнана винною та відповідати за вчинення нею суспільно небезпечного діяння;

- по-третє, суб'єктом злочину може бути лише особа, яка досягла віку, з якого за законом, встановлюється кримінальна відповідальність (ст. 22 КК України) [5, с. 125].

Відповідно до ст. 22 КК України кримінальній відповідальності підлягають особи, яким до вчинення злочину виповнилося 16 років. Отже, суб'єктом злочину може бути лише особа, що досягла встановленого кримінальним законом віку до вчинення злочину. Саме тому, дуже важливо, при розслідуванні і розгляді кримінальної справи встановити точний вік особи (число, місяць, рік народження – ст. 433 КПК України). Згідно з п. 5. ст. 76 КПК України у тих випадках, коли відсутні документи, які підтверджують вік особи, необхідно проведення експертизи [1, с. 378]. Експертиза обов'язково призначається для встановлення віку підозрюваного або обвинуваченого, якщо це має значення для вирішення питання про його кримінальну відповідальність, за умови відсутності відповідних документів і неможливості їх одержання [2]. Особа вважається такою, що досягла віку кримінальної відповідальності з 0 годин наступної доби після дати народження. Коли експертиза визначає вік тільки певним роком, то необхідно виходити з останнього дня цього року, а коли має місце визначення віку в певних межах (14-15, 15-17 років), то слід виходити з мінімального у цих межах віку (ст. 89 КПК України).

Вчинення суспільно небезпечного діяння особою, яка не досягла віку кримінальної відповідальності на час вчинення злочину, передбаченого кримінальним законом, свідчить про відсутність суб'єкта злочину, а тим самим про відсутність складу злочину як підстави кримінальної відповідальності, внаслідок чого зникає сама підстава кримінальної відповідальності (п. 2. ч. 1. ст. 6 КПК України) [1]. Кримінальну справу не може бути порушено, а порушена справа підлягає закриттю за відсутністю в діянні складу злочину щодо особи, яка не досягла на час вчинення суспільно небезпечного діяння одинадцятирічного віку [2].

Відповідно до ч. 2 ст. 22 КК України особи, які вчинили злочин у віці від 14 до 16 років, підлягають кримінальній відповідальності лише за вичерпним переліком злочинів:

- умисне вбивство (ст.ст. 115 – 117 КК України);
- посягання на життя державного чи громадського діяча (ст. 112 КК України);
- працівника правоохоронного органу, члена громадського формування з охорони громадського порядку і державного контролю або військовослужбовця (ст. 348 КК України);
- судді, народного засідателя чи присяжного у зв'язку з їх діяльністю, пов'язаною зі здійсненням правосуддя (ст. 379 КК України);
- захисника чи представника особи у зв'язку з діяльністю, пов'язаною з наданням правової допомоги (ст. 400 КК України);
- представника іноземної держави (ст. 443 КК України) [1].

Законодавець, при встановленні такого віку кримінальної відповідальності керувався медичним критерієм, а саме психічним здоров'ям та фізичним станом неповнолітніх осіб, а не простим вибором цифри. Адже психіка підлітка не така міцна і стабільна як психіка дорослої людини. Психічний стан неповнолітнього

можна охарактеризувати як ще несформований, тобто такий, що легко руйнується і потрапляє під вплив як позитивних, так і негативних факторів. Такими факторами є сім'я, виховання, школа, суспільство, друзі, матеріальне становище та ряд інших факторів. Неповнолітній (підліток) – це особа, яка вже не маленька дитина, за яку всі рішення приймають батьки, але ще й не доросла людини, здатна усвідомлювати свої дії і керувати ними. Це особистість, яка тільки-тільки починає формуватись – починає формуватись її характер, інтелектуальні властивості, здібності, вміння, формується моральний стан і принципи цієї «маленької людини», проводиться межа між «поганим» і «хорошим». Саме в цьому віці формується особа, і цей період є дуже небезпечним, бо існує ряд чинників, які сприяють формуванню не високоморальної особистості, законслухняного громадянина, а навпаки – неповнолітнього злочинця, що і відбувається в нашій державі на даний момент.

Поняття соціально відхиленої поведінки, на думку Я.І. Гілінського, охоплює собою злочини, правопорушення, а також «фонові явища» – пияцтво, алкоголізм, наркоманію, що, по суті, є різновидом соціальних відхилень – аморальної поведінки, дитячої бездоглядності та безпритульності [4, с. 116].

Більш загальне трактування соціального відхилення дає Г.А. Аванесов, розуміючи останнє як діяння, що не відповідає завданям суспільством нормам і типам [3, с. 257].

Тобто, йдеться про будь-які соціальні норми, що існують у суспільстві. Зокрема, кримінолог М. Лайне під відхиленою поведінкою розуміє таку, яка не співпадає з поведінкою більшості населення, інакше кажучи недотримання норм у такій ситуації розглядається як злочин [7, с. 38-64].

Причини соціально відхиленої поведінки складають невичерпний перелік, але найпоширеніші, на нашу думку, є:

- неблагополучні сім'ї, що мають такі «хвороби», як алкоголізм, наркоманія, проституція;
- асоціальна поведінка та негативний вплив «псевдо друзів»;
- скрутне матеріальне становище;
- неправильний педагогічний підхід до виховання неповнолітнього через скрутне матеріальне становище, належність дитини самій собі, всюдозволеність та ряд інших помилок, які допускають дорослі при вихованні дітей.

Але найстрашнішим у цій ситуації є те, що ця антисуспільна поведінка неповнолітніх виражається у формі злочинів. Малолітні злочинці неконтрольовані ні сім'єю, ні навчальним закладом, ні інтернатами, у випадку відсутності батьків чи позбавлення їх батьківських прав. У кращому випадку «важкі» підлітки ігнорують своїх батьків чи осіб, які їх замінюють, а в гіршому випадку – батьки просто бояться своїх дітей, бо останні схильні або втікати з дому і місяцями не з'являтися там, і повертаються додому за допомогою міліції, та і то не на довго, або неповнолітні злочинці мають схильність до суїциду, або батьки бояться своїх дітей через погрози фізичної розправи. Постає питання: як впливати на таких дітей?

Для підтвердження ситуації щодо злочинності неповнолітніх можна навести такі статистичні дані: за 6 місяців 2011 р. зареєстровано 11781 адміністративних правопорушень, які вчинили неповнолітні особи, що на 59,4% більше, ніж за аналогічний період 2010 року. Про це йдеться в листі «Про стан злочинності серед

неповнолітніх у I-ому півріччі 2011 р. та основні завдання органів управління освітою щодо профілактики правопорушень серед неповнолітніх». Що стосується злочинів, то у I-ому півріччі 2011 р. зареєстровано 4551 злочинів, що вчинили неповнолітні, що на 3% більше, ніж у січні – червні 2010 р. Як зазначається в документі, у I півріччі 2011 р. на обліку в підрозділах кримінальної міліції у справах дітей органів внутрішніх справ України знаходилося 12837 учнів загальноосвітніх і професійно-технічних навчальних закладів. З числа неповнолітніх цієї категорії 1,6% – у віці від 6-10 років, 18,4% – у віці від 11-13 років (причому кількість неповнолітніх цієї категорії у порівнянні з аналогічним періодом 2010 р. зросла на 4,1%), 80% у віці від 14-18 років [8].

Отже, з вищезазначеного можна зробити висновок, що злочинність «помолодшала» в Україні: малолітні та неповнолітні особи все частіше переступають кримінальний закон. Але такі особи не несуть кримінальну відповідальність, бо немає складу злочину через відсутність суб'єкта злочину. У кращому випадку до такої особи застосовуються заходи виховного характеру. А найцікавіше те, що такі особи кожного разу, з особливою зухвалістю, говорять, що «не має права, я неповнолітній і не можу нести кримінальну відповідальність». Вони прекрасно знають Кримінальний кодекс України у частині, яка передбачає вік, з якого може наставати кримінальна відповідальність. Вони користуються своїм віком, з метою уникнення кримінальної відповідальності, а значить кримінального покарання і судимості. Такі особи вже зовсім не діти, це особи втрачені для суспільства, які загартували свою психіку «вуличним життям» і дуже добре виховали в собі аморальні принципи, одним із яких є «анархія, і відсутність кримінальної відповідальності».

Якщо батьки й особи, що їх замінюють не можуть вплинути на виховання цих осіб, то вихованням таких осіб повинна займатися держава. А дієвим методом виховання малолітніх і неповнолітніх злочинців буде кримінальний закон, з усіма законними умовами: кримінальна відповідальність, кримінальне покарання, судимість, інші засоби просто будуть безсилі. Саме тому вік, з якого може наставати кримінальна відповідальність, просто необхідно знизити: загальний вік повинен становити 14 років, а знижений – 12 років. Це просто необхідно, необхідно для того, щоб попередити вчинення нових злочинів малолітніми та неповнолітніми особами, які впевнені, що вчинивши злочин, кримінальної відповідальності не понесуть, що вони «недоторканні» перед кримінальним законом.

Якщо підліток думає, що має право вчинити злочин, то нехай має обов'язок нести за це відповідальність і постати перед судом. Останніми роками підлітки вирізняються жорстокістю, і ця жорстокість виражається в усіх взаємовідносинах: у відношенні до тварин, до дітей і своїх одноліток, до своїх батьків, зовсім чужих людей і межі цієї жорстокості немає. Можливо кримінальна відповідальність і буде цією межею, так би мовити стримуючою силою. Адже не дивлячись на те, що ми говоримо про дітей, ці діти створюють реальну небезпеку для суспільства в цілому і кожної людини окремо.

Якщо проаналізувати вік, з якого може наставати кримінальна відповідальність, то побачимо, що у розвинутих європейських країнах вона в середньому складає 12 – 14 років, вік кримінальної відповідальності у Греції та Франції – 13 років; у ФРН, Японії, Норвегії – 14 років; у Данії, Фінляндії, Швеції – 15 років;

в Єгипті, Лівані, Ірані, Ірландії – 7 років; в Ізраїлі – 9 років. І цей вік не лише відповідає особливому психічному стану неповнолітнього, а й злочинності серед малолітніх і неповнолітніх осіб.

Висновок. Отже, ми вважаємо, що вік, з якого може наставати кримінальна відповідальність повинен становити 14 років, а за особливо тяжкі злочини – 12 років. Ситуація нестримного розвитку злочинності серед неповнолітніх на даний момент є критичною і цю «хворобу» суспільства необхідно лікувати. Дієвим методом при лікуванні та профілактиці злочинності малолітніх та неповнолітніх осіб буде зниження віку, з якого може наставати кримінальна відповідальність до 14 років, а за тяжкі та особливо тяжкі злочини з 12 років.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Кримінальний кодекс України: Науково-практичний коментар / Ю.В. Баулін, В.І. Борисов, С.Б. Гавриш та ін. / За заг. ред. В.В. Сташиса, В.Я. Тація. – Х. : ТОВ «Одісей», 2007. – 1184 с.
2. Кримінально процесуальний кодекс України: чинне законодавство зі змінами та допов. станом на 10 вересня 2010 р.: (Офіц. текст). – К. : Паливода А.В., 2010.
3. *Аванесов Г.А.* Криминология и социальная профилактика. – М. : Изд-во Акад. МВД СССР, 1980. – 526 с.
4. *Гилинский Я.І.* Отклоняющееся поведение как социальное явление // Человек и общество. – Вып. VIII. – Л., 1971.
5. Кримінальне право України. Загал. част.: Схеми. Таблиці. Визначення: Навч. посіб. / Є.В. Фесенка. – К. : Юрінком Інтер, 2007. – 272 с.
6. *Коржанский Н.И.* Объект посягательства и квалификация преступлений: Учебное пособие. – Волгоград, 1976. – С. 51.
7. *Лайне М.* Криминология и социология отклоненного поведения. – Хельсинки, 1994. – №1. – 125 с.
8. Електронний ресурс // Режим доступу // <http://education.unian.net>.

Кухарук Ю.О., Вашечкіна А.Ю. Зниження віку, з якого може наставати кримінальна відповідальність

У статті проаналізовано підстави зниження віку, з якого може наставати кримінальна відповідальність для малолітніх і неповнолітніх осіб. Обґрунтовується теза про те, що від перегляду і зниження віку, напряду залежить стан злочинності неповнолітніх осіб, який на сьогодні створює проблему у кримінальному праві.

Ключові слова: малолітня особа; неповнолітня особа; вік, з якого настає кримінальна відповідальність; зниження віку; соціально відхилена поведінка особи.

Кухарук Ю.А., Вашечкіна А.Ю. Снижение возраста, с которого может наступать уголовная ответственность

В статье проанализированы основания снижения возраста, с которого может наступать уголовная ответственность для малолетних и несовершеннолетних. Обосновывается тезис о том, что от пересмотра и снижения возраста, напрямую зависит состояние преступности несовершеннолетних, которая на сегодня создает проблему в уголовном праве.

Ключевые слова: малолетнее лицо; несовершеннолетний; возраст, с которого наступает уголовная ответственность; снижение возраста; социально отклоненное поведение человека.

Kukharuk I.O., Vashechkina A.I. Lowering the age of criminal responsibility

The article analyses the grounds for lowering of the age of criminal responsibility for minors and juveniles. It is argued that reviewing and lowering the age directly affects the state of juvenile crime that at present causes a problem for the Criminal law.

Key words: *underage person is a minor; the age at which criminal responsibility; reduction of age; social deviance behaviour.*

Стаття надійшла до редакції 05.04.2012.

ВИТОКИ ТА ГЕНЕЗИС КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВОЇ ОХОРОНИ НАВКОЛИШНЬОГО ПРИРОДНОГО СЕРЕДОВИЩА У ВОСЬМОМУ ПЕРІОДІ РОЗВИТКУ УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА ТА ДЕРЖАВНОСТІ З 1991 р. І ДО НАШОГО ЧАСУ

В.К. Матвійчук

доктор юридичних наук,

перший проректор

ВНЗ «Національна академія управління»

Постановка проблеми. Застосування історико-правового методу для з'ясування суті явищ, що стосуються проблеми дослідження, є надто вагомими, що може забезпечити від застосування хибних правових положень, які мали місце в минулому та використання того позитивного досвіду, яке має сприяти охороні навколишнього природного середовища сьогодні та в майбутньому.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Питання, що стосуються використання історико-правового методу дослідження кримінально-правової охорони навколишнього природного середовища в тій чи іншій мірі досліджували В.Я. Тацій, С.Б. Гавриш, Н.О. Лопашенко, С.А. Голуб, В.М. Присяжний, І.О. Харь.

Проте їх дослідження в цьому сенсі носили фрагментарний характер і охоплювали лише частково цю проблему.

Мета статті полягає у дослідженні витоків та генезису кримінально-правової охорони навколишнього природного середовища у восьмому періоді розвитку українського суспільства та державності з 1991 р. і до нашого часу.

Основні результати дослідження. Восьмий період триває з 1991 р. і до нашого часу (для кримінально-правової охорони навколишнього природного середовища це восьмий період). Цей період характеризується тим, що Україна стала самостійною державою. На цей час припадає ціла низка заходів організаційного, економічного, екологічного та правового характеру. Своєчасним стало і проведення загальнодержавних заходів із підключенням міжнародного співробітництва щодо охорони навколишнього природного середовища. Важливими кроками для цього періоду є зближення кримінального законодавства, що передбачає охорону, раціональне використання та відтворення навколишнього природного середовища з міжнародно-правовими стандартами та прийняття КК України 2001 р.

Певні зміни щодо об'єктивних і суб'єктивних ознак порівняно зі ст. 351 Зводу законів кримінальних відбулися в ст. 157 КК України (1960 р.), яка передбачала відповідальність за порушення ветеринарних правил. Цей склад злочину набув тільки екологічного профілю. Дещо змінився об'єкт цього діяння. Ним стали відносини, що забезпечували охорону сприятливого середовища для тварин, з підвищення їх продуктивності, якості продукції тварин, їх раціонального використання і відтворення, запобігання поширенню епізоотій та інших шкідливих наслідків. Дещо змінився предмет цього складу злочину. Якщо раніше це були лише тварини, то на цей час предметом стали тварини, продукти тваринного походження й сировина тваринного походження. Істотних змін зазнає також об'єк-

тивна сторона цього складу злочину. Так, окрім діяння, що було характерним для нього в ст. 351 Зводу законів кримінальних, він стає за конструкцією матеріальним. Тому для того, щоб він мав закінчену стадію, необхідно встановлювати наслідки (поширення епізоотії чи інші тяжкі наслідки) та необхідний причинний зв'язок між діянням і наслідками, що настали. Як свідчить наше дослідження, законодавець уже більш широко розуміє і місце вчинення злочину, яке не має певних обмежень. Більш широким став діапазон порушення не тільки карантинних, але й ветеринарних правил. Зазначені правила відображені в Законі України від 25 червня 1992 р., у редакції від 5 грудня 1996 р. «Про ветеринарну медицину» [1], в постанові Кабінету Міністрів, зокрема, «Про перелік протиепізоотичних, лікувальних, лабораторно-діагностичних, радіологічних та інших ветеринарно-санітарних заходів, що проводяться органами державної ветеринарної медицини за рахунок відповідних бюджетних та інших коштів» від 15 серпня 1992 р. № 478 [2, с. 46-78], нормативних актах Міністерства агропромислового комплексу України, Головного управління ветеринарної медицини з державною інспекцією зазначеного Міністерства та його регіональних підрозділів, нормативних актах інших органів, виданих згідно з їх компетенцією. Постановою Верховної Ради України «Про порядок введення в дію Закону України Про ветеринарну медицину» від 25 червня 1992 р. передбачено також прийняття Закону України «Про карантин тварин» і дано доручення Кабінету Міністрів України затвердити Статут ветеринарної медицини та Положення про надзвичайні протиепізоотичні комісії [3, с. 378-379]. Положення затверджене постановою Кабінету Міністрів України від 20 квітня 1998 р. № 517 [4].

У результаті того, що відбулися зміни конструкції цього складу злочину, він уже міг вчинятися як умисно, так і з необережності. Певні зміни зазнав і суб'єкт цього складу злочину. Ним могла бути службова, неслужбова та приватна особа (раніше капітан судна, приватна особа, непасажирська особа, наймана для супроводження тварин).

Проведене нами дослідження свідчить про витoki кримінальної відповідальності за порушення правил у боротьбі з хворобами і шкідниками рослин (ст.158 КК України 1960 р.). Разом з тим варто наголосити на тому, що відносини щодо рослинного світу (сукупність усіх видів рослин, а також грибів та утворених ними угруповань на певній території), є одним з об'єктів кримінально-правової охорони навколишнього природного середовища. Об'єктом цього складу злочину були суспільні відносини щодо умов охорони від хвороб і шкідників рослин та їх раціонального використання, відтворення та оздоровлення. Предметом цього складу злочину були рослини незалежно від їх народногосподарського значення, а також їх види. Об'єктивна сторона цього складу злочину характеризується наявністю трьох ознак: 1) діяння у вигляді порушення правил, встановлених з метою боротьби з хворобами і шкідниками рослин; 2) тяжких наслідків; 3) причинному зв'язку між діяннями й наслідками. Суб'єктивна сторона цього складу злочину характеризується як умисною, так і необережною виною. Суб'єктом цього складу злочину були посадкові, приватні і непасажирські особи, що досягли 16-річного віку. Існує ціла низка заходів, які застосовуються для боротьби з хворобами рослин. Вони передбачені ст.1 Закону від 2 березня 1995 р. «Про пестициди і агрохімікати» [5], Положенням про Державну міжвідомчу комісію України у справах випробувань і реєстрації засобів захисту і регуляторів росту рослин і

добрив», затвердженого постановою Кабінету Міністрів від 28 жовтня 1993 р. № 886 [6], яка організовує видання переліків препаратів, дозволених для використання в народному господарстві, а також переліків препаратів, використання яких забороняється або суворо обмежується тощо. Перелік пестицидів і агрохімікатів, дозволених для продажу населенню і застосування авіаційним способом, затверджується Укрдержхімкомісією за узгодженням з Міністерством охорони здоров'я і Міністерством навколишнього природного середовища України, а пестициди, які становлять підвищену небезпеку, застосовуються лише за спеціальним дозволом цих міністерств, і їх переліки визначаються Кабінетом Міністрів України [5]. Диспозиція ст. 158 КК України стала бланкетною, тому необхідно відзначити, які конкретно порушено правила для боротьби з хворобами і шкідниками рослин. Ці правила містяться в Законах України «Про охорону навколишнього природного середовища», «Про природно-заповідний фонд» від 16 червня 1992 р., у редакції 2000 р. [7]; «Про пестициди і агрохімікати» [5], постановах Кабінету Міністрів України, інструкціях, наказах, правилах, що видаються Міністерством аграрної політики України, Державною міжвідомчою комісією України у справах дослідження і реєстрації засобів захисту і регуляторів росту рослин і добрив (ліквідована Указом Президента від 15 грудня 1999 р. № 1573/99) [8], Головною державною інспекцією з карантину рослин України, іншими центральними органами виконавчої влади в межах їх компетенції, рішеннями місцевих органів влади.

Ст. 159 КК України встановлювала кримінальну відповідальність за поправу посівів і пошкодження насаджень. Цей склад злочину зазнав ряд змін порівняно з тим, що було відображено в ст. 24 Соборного уложення 1649 р. і ст. 666 Зводу законів кримінальних 1842 р. Цей склад злочину набув екологічного характеру. Істотно змінився предмет цього складу злочину. Ним охоплювалися посіви і насадження сільськогосподарських культур: плодово-ягідні насадження, інші насадження у лісах, при дорогах тощо. В об'єктивній стороні змінилися наслідки (вони стали стосуватися лише великої шкоди).

Необхідно звернути увагу на те, що певних змін зазнає такий склад злочину, як незаконна порубка лісу (ст. 160 КК України 1960 р.). Він повністю набув екологічного змісту. Предметом цього складу злочину законодавець вперше називає «ліс на корені». Така ознака об'єктивної сторони, як дія, позначалася термінами «незаконна порубка». Для цього злочину характерною стала така обов'язкова ознака об'єктивної сторони складу злочину, як місце вчинення злочину: ліси державного значення, колгоспні ліси і межі захисних смуг. Чітко формалізується шкода, що перевищує десять карбованців за таксовими цінами. Крім того, законодавець вперше звертає увагу на наслідок у вигляді шкоди, а також на такий вид повторності, як систематичність. Зазначена стаття в редакції Указу від 12 січня 1983 р. знову ж таки зазнала значних змін [9]. Так, законодавець правильно називає предмет цього злочину термінами «дерева і чагарники». Значні зміни позначились в об'єктивній стороні цього складу злочину. Насамперед змінилася така ознака об'єктивної сторони, як місце вчинення злочину. Місцем такого злочину стали ліси першої групи, інші ліси. Наслідки зазначеного злочину були сформульовані законодавцем так: це більше ста карбованців, двісті карбованців (залежно від категорії лісу). У редакції Закону України від 6 березня 1996 р. змінилися

розміри шкоди. Так, у лісах першої групи шкода вже перевищує двісті п'ятдесят мінімальних розмірів заробітної плати, а в інших лісах, що належать до першої групи – триста мінімальних розмірів заробітної плати. В інших лісах шкода перевищує триста п'ятдесят мінімальних розмірів заробітної плати за тією ж такою [10]. Зазначені відносини вже регулюються Лісовим кодексом України. Шкода, завдана незаконною порубкою лісу, визначалася на підставі такс, затверджених Постановою Кабінету Міністрів України від 5 грудня 1996 р. № 1464 «Про такси для обчислення розміру шкоди, заподіяної лісовому господарству» [12] і від 8 квітня 1999 р. № 559 «Про такси для обчислення розміру шкоди, заподіяної зеленим насадженням у межах міст й інших населених пунктів» [13]. Натомість про шкоду, заподіяну порушенням законодавства України про природно-заповідний фонд, необхідно звертатися до ст. 207 КК України 2001 р.

У подальшому в КК України 1960 р. ст. 161 виділяється в окремий склад злочину «незаконне полювання». Істотно в цьому складі змінились об'єктивні й суб'єктивні ознаки. Значно розширився предмет злочину. До нього віднесені мисливські звірі та птахи. Законодавець уперше виділяє звірів і птахів, полювати на яких заборонено. Вдосконалилась об'єктивна сторона цього злочину. Вона доповнилася такими ознаками, як заборонені знаряддя й способи. Крім того, законодавець уперше пов'язує кримінальну відповідальність з адміністративною преюдицією. Зазначена вище стаття в редакції Указу від 12 січня 1983 р. зазнала істотних змін [9]. Так, вона доповнена частиною другою, де вперше зазначено такі кваліфікуючі ознаки, як «значна шкода», «особа, що раніше була засуджена за незаконне полювання». А така ознака, що символізує предмет злочину «полювання на звірів і птахів, полювати на яких заборонено», стала кваліфікуючою. Додатково введена така ознака об'єктивної сторони, як місце вчинення злочину – «полювання на території державного заповідника». Крім того, вперше відображена така ознака об'єктивної сторони, як засоби вчинення злочину – «застосування автотранспортних засобів». Законом від 6 березня 1996 р. [14] ч. 2 ст. 161 КК доповнена ще такою додатковою ознакою, як місце вчинення злочину, зокрема полювання «на інших територіях та об'єктах природно-заповідного фонду».

Норми, що регулюють відносини щодо тваринного світу, регламентуються Законом України від 3 березня 1993 р. «Про тваринний світ» [15]. Порядок здійснення полювання регулювався Положенням про мисливське господарство та порядок здійснення полювання, яке затверджено постановою Кабінету Міністрів України від 20 липня 1996 р. № 780 [16, с. 154-166], а також у Законі України від 22 лютого 2000 р. «Про мисливське господарство та полювання» [17]. Обрахування шкоди тваринному світу здійснюється на основі такс, затверджених наказом Міністерства охорони навколишнього природного середовища та ядерної безпеки і Міністерства лісового господарства України від 12 березня 1996 р. № 24/32 [18, с. 365-366]. Шкода, заподіяна порушенням законодавства України про природно-заповідний фонд, визначається на підставі кадастрової еколого-економічної оцінки, яка обчислюється згідно з цим законом і таксами, затвердженими постановою Кабінету Міністрів України від 21 квітня 1998 р. № 521 [19, с. 250-257] (див. п.16 та абз.3 п.20 постанови Пленуму Верховного Суду України від 1 листопада 1996 р. № 11) [20, с. 367-369].

Необхідно зазначити, що в КК 1960 р. зафіксовано такий склад злочину, що передбачається ст. 162 КК, як «Незаконне зайняття рибним, звіриним чи іншим водним добувним промислом». Законодавець значно розширив предмет цього складу злочину. До нього він відніс риб, звірів, інших водних тварин, рослин. Змінилась і об'єктивна сторона цього складу злочину, який був побудований як формальний. У ньому відображено такі ознаки об'єктивної сторони, як місце – «недозволені місця», час – «в заборонений час», знаряддя – «заборонені знаряддя лову», спосіб – «заборонені способи». Крім того, для нього стала характерною й адміністративна преюдиція. У редакції Указу від 12 січня 1983р. [9] ст. 162 КК зазнала певних змін. Так, із неї була виключена адміністративна преюдиція. Зазначена стаття була доповнена частиною другою, де зафіксовані такі кваліфікуючі ознаки, як «значна шкода», «вчинене систематично», «особою раніше судимою за незаконне зайняття рибним, звіриним або іншим водним промислом». Законом України від 6 березня 1996 р. [21] ч. 2 ст. 162 КК доповнена новою ознакою об'єктивної сторони – таким місцем вчинення злочину, як території та об'єкти природно-заповідного фонду. Варто зауважити, що таке доповнення є нагальним.

Порядок зайняття рибним, звіриним або іншим добувним промислом регулювався низкою нормативних актів, зокрема: Тимчасовим порядком ведення рибного господарства і здійснення рибальства, затвердженим постановою Кабінету Міністрів України від 28 вересня 1996 р. № 1192 [22, 120-125], наказами Державного комітету рибного господарства України, якими затверджено: 8 грудня 1998 р. № 164 – Правила промислового рибальства в басейні Чорного моря [23], 18 березня 1999 р. № 33 – Правила промислового рибальства в рибогосподарських водних об'єктах України [24], 15 лютого 1999 р. № 19 – Правила любительського і спортивного рибальства [25], 31 грудня 1999 р. № 172 – Тимчасові правила промислового рибальства в басейні Азовського моря [26]. При визначенні розміру шкоди потрібно було враховувати такси, передбачені постановою Кабінету Міністрів України від 19 січня 1998 р. № 32 «Про затвердження такс для обчислення розміру стягнення шкоди, заподіяної внаслідок незаконного добування (збирання) або знищення цінних видів риб та інших об'єктів водного промислу» [27], а також такс для обчислення розміру відшкодування шкоди, заподіяної порушенням природоохоронного законодавства у межах територій та об'єктів природно-заповідного фонду України, затверджених постановою Кабінету Міністрів України 21 квітня 1998 р. № 521 [28], раніше відшкодування здійснювалось інакше [29, с. 317-318]. При застосуванні цих такс треба було мати на увазі, що шкода, заподіяна незаконною заготівлею ікри осетрових і лососевих риб, відшкодовується в розмірі 300 неоподатковуваних мінімумів доходів громадян за 1 кг цієї продукції, а шкода, заподіяна громадянами України, іноземними громадянами й особами без громадянства внаслідок незаконного добування (збирання) або знищення риб та інших водних тварин на території природно-заповідного фонду чи незаконного добування, знищення риб та інших водних тварин, занесених до Червоної книги України, за спеціальними таксами для відшкодування такої шкоди.

Привертає увагу той факт, що значних змін зазнає склад злочину з незаконної розробки надр. Кримінальний кодекс України 1960 р. доповнений ст. 162-1 «Незаконне видобування корисних копалин». Порівняно з попереднім законо-

давчим рішенням виразніше прослідковується формулювання об'єктивних і суб'єктивних ознак цього складу злочину. Ці ознаки зі змінами і доповненнями внесені законами від 8 лютого 1995 р. та 8 березня 1996 р. Об'єктом цього складу злочину стають суспільні відносини, що забезпечували умови з охорони надр з метою раціональних та ефективних методів добування незагальнопоширених корисних копалин громадянами, недопущення наднормативних втрат корисної природної сировини, пошкодження сусідніх залягань корисних копалин, раціонального використання і розміщення добутих порід і відходів виробництва, охорони надр та інших об'єктів навколишнього природного середовища. Дещо розширився перелік предмета цього складу злочину. До нього включили незагальнопоширені корисні копалини: паливні (нафта, газ природний тощо), метали (залізна руда, мідь, свинець, благородні метали – золото, іридій, осмій, паладій, платина, радій, рутеній, срібло), сировина нерудна для металургії, сировина вогнетривка, сировина ювелірна тощо (див. постанова Кабінету Міністрів України від 12 грудня 1994 р. № 827 «Про затвердження переліку корисних копалин загальнодержавного і місцевого значення». В той час уже відрізняли незагальнопоширені копалини від загальнопоширених (місцевого значення), якими вважалася сировина для хімічних міморантів, ґрунтів (вапно, сапраль тощо), сировина піщано-гравійна (галенчик, гравій, пісок, крім формовочного і такого, що використовується для виробництва скла, фарфорово-фаянсової і цементної промисловості, глина, крім вогнетривкої, тугоплавкої, формовочної і такої, що використовується у фарфоро-фаянсовій і цементній промисловості, флоріданової, каолінової та ін.) (див. постанова Кабінету Міністрів України від 12 грудня 1994 р. № 827, а також Перелік корисних копалин України місцевого значення, затверджений наказом Держкомгеології України від 9 червня 1994 р. № 67). Значно змінюється в цьому складі злочину об'єктивна сторона цього діяння. З об'єктивної сторони злочин, передбачений ч. 1 і ч. 2 ст. 162-1 КК, характеризувався активними діями. Під незаконним добуванням корисних копалин розуміли порушення громадянами визначеного законом порядку і правил добування незагальнопоширених корисних копалин, а саме: 1) добування корисних копалин без акта відводу; 2) вибіркова виробітка багатих ділянок, що призводить до необґрунтованих втрат балансових запасів корисних копалин; 3) псування покладів корисних копалин; 4) невиконання правил охорони надр, а також вимог до охорони навколишнього природного середовища; 5) знищення чи пошкодження спостережних режимних свердловин на підземні води, а також маркшейдерських і геодезичних знаків; 6) невиконання вимог щодо проведення ліквідованих чи законсервованих гірських виробок до стану, що забезпечує безпеку населення тощо. Обов'язковою ознакою об'єктивної сторони цього складу злочину було місце вчинення злочину (дії, вчинені на територіях і об'єктах природно-заповідного фонду). Під територіями й об'єктами природно-заповідного фонду розуміли такі території і об'єкти систематичного спостереження, проведення комплексних досліджень, на яких встановлена підвищена відповідальність за порушення введеного там режиму. Передбачені і наслідки – велика шкода, яка визначається за такими критеріями: 1) цінності корисних копалин; 2) рідкісність корисних копалин; 3) істотно-грошової оцінки; 4) пошкодження сусідніх копалин; 5) великого розміру втрат корисних копалин; 6) значної шкоди, що завдана навколишньому природному середовищу. В цій статті були

такі ознаки: повторність, за попередньою домовленістю групою осіб. Під повторністю незаконного видобування корисних копалин вважали вчинення цього злочину вдруге (в межах строків давності притягнення до кримінальної відповідальності, при засудженні за попередній злочин – за наявності судимості, яка не була знята чи погашена в установленому порядку). Вчинення діяння за попередньою змовою групою осіб означало, що воно мало місце до початку вчинення злочину. Співвиконавців злочину повинно бути не менше двох. В тому випадку, коли вчинення діянь, передбачених ч. 1 і ч. 2 ст. 162-1 КК, організувала службова особа, ця ознака вважалася кваліфікуючою (ч. 2). Додаткова кваліфікація за ст. 165 не була потрібна. Злочин вважався закінченим із моменту вчинення дій, передбачених у ч. ч. 1 і 2 зазначеної статті. Винятком було завдання великої шкоди державі, при якій діяння вважалось закінчене після настання зазначених наслідків. Суб'єктивна сторона цього складу злочину характеризувалася прямими умислом. При вчиненні злочину, який завдав великої шкоди державі, ставлення винного до наслідків могло бути як умисним, так і необережним. Суб'єктом цього злочину була особа, яка на момент вчинення злочину досягла 16-річного віку. За винятком складу злочину, пов'язаного з організацією службовою особою видобування корисних копалин із порушенням установленого законом порядку. В цьому випадку суб'єктом була службова особа, що організувала ці дії. Ми детально не аналізуємо цей склад злочину, а лише показуємо, як історично змінюються його ознаки, та акцентуємо увагу на тому, що предмет цього злочину зазначений у постанові Кабінету Міністрів України від 12 грудня 1994 року № 827 «Про затвердження переліку корисних копалин загальнодержавного й місцевого значення». Щодо переліку корисних копалин місцевого значення, то їх можна визначити, користуючись постановою Кабінету Міністрів від 12 грудня 1994 р. № 827, як уже зазначалося, а також Переліком корисних копалин України місцевого значення, затвердженим наказом Держкомгеології України від 9 червня 1994 р. № 63.

Витоки кримінальної відповідальності за проведення вибухових робіт із порушенням правил охорони рибних запасів (ст.163 КК) знаходимо в Кримінальному кодексі УРСР 1960 р. Оскільки формування цієї відповідальності має стабільний характер, а об'єктивні й суб'єктивні ознаки її не змінилися до цього часу, то обмежимося розкриттям останніх. Необхідно зазначити, що ця стаття передбачала відповідальність за спеціальний вид порушення правил, встановлених із метою охорони рибних запасів. Ці правила містилися в Положенні про охорону рибних запасів і регулювання рибальства у водоймах СРСР, затверджених постановою Ради Міністрів СРСР від 15 вересня 1958 р. № 1045, а зараз вимоги щодо регламентації здійснення вибухових робіт у рибогосподарських водоймах містяться у Правилах використання водойм, наданих колгоспам, радгоспам та іншим сільськогосподарським підприємствам і організаціям, затверджених постановою Ради Міністрів УРСР від 23 березня 1959 р. № 402 в редакції від 21 червня 1983 р. № 275 [30]. Об'єктом цього складу злочину стали суспільні відносини, що забезпечували умови охорони рибних запасів та їх відтворення при здійсненні вибухових робіт. Предметом цього злочину були різні види риб, що перебувають у природних умовах. Об'єктивна сторона зазначеного злочину характеризувалася активними діями. Ці дії виражалися у здійсненні вибухових робіт з порушенням правил, встановлених з метою охорони рибних запасів. За-

боронялося проводити без дозволу органів рибоохорони у рибогосподарських водоймах вибухові роботи, за винятком проведення невідкладних днопоглиблювальних робіт для підтримання судноплавства і лісосплаву на обмілілих ділянках річок, робіт із примусового очищення сплавних річок і запобігання аваріям. Про проведення вибухових робіт в зазначених випадках негайно повинні були сповіщати органи рибоохорони (підпункт «З» п. 11 Положення про охорону рибних запасів і регулювання рибальства у водоймах СРСР від 15 вересня 1958 р. № 1045). Відповідальність за вчинення злочину наставала незалежно від того, чи була в результаті вибуху завдана шкода. Суб'єктивна сторона цього складу злочину характеризувалася виною у формі умислу або необережності. Суб'єктом цього складу злочину були особи, які досягли 16-річного віку на момент вчинення злочину. Посадові особи, за наявності в їхніх діях ознак посадового злочину, несли відповідальність за сукупністю злочинів.

Певних змін зазнає і ст. 163-1 КК України, що передбачає відповідальність за порушення законодавства про континентальний шельф, порівняно з витоками від 14 жовтня 1974 р. Порядок використання континентального шельфу регламентується низкою нормативних актів: Постановою Верховної Ради СРСР від 13 вересня 1969 р. «Про застосування Указу Президії Верховної Ради СРСР «Про континентальний шельф СРСР»; постановами Ради Міністрів СРСР від 11 січня 1974 р. № 24 «Про затвердження Положення про охорону континентального шельфу СРСР» та від 18 липня 1969 р. № 564 «Про порядок проведення робіт на континентальному шельфі СРСР і охорони його природних багатств». Об'єктом цього складу злочину були суспільні відносини, що забезпечували суверенні права України на її континентальний шельф, охорону і раціональне використання природних багатств континентального шельфу, охорону вод над ним від забруднення, а також забезпечували в районі споруд і установок на континентальному шельфі безпеку морського судноплавства. Предметом цього складу злочину були мінеральні та інші неживі ресурси поверхні надр, морського дна (руди, мінерали, нафта тощо), живі організми сидячих видів, тобто організми, які в період свого розвитку прикріплені до морського дна чи знаходяться під ним, або можуть пересуватися тільки по морському дну чи в його надрах. Перелік цих живих організмів затверджується в установленому порядку і публікується для загального відома. До них, зокрема, відносяться краби, мідії, трепанги, конумарії, морські зірки, водорості та ін. (див. Постанова Ради Міністрів СРСР від 25 жовтня 1974 р. № 831 «Про затвердження такс для обчислення розміру стягнення за шкоду, заподіяну ресурсам живих організмів «сидячих» видів, що становлять природні багатства континентального шельфу СРСР») [31], а також споруди, інші установки на континентальному шельфі, зони безпеки навколо них, постійні засоби попередження. З об'єктивної сторони цей склад злочину характеризувався дією чи бездіяльністю та місцем вчинення злочину. Місце вчинення злочину – обов'язкова ознака цього складу злочину – певний район (ділянка) континентального шельфу України. Континентальний шельф України – це поверхня і надра морського дна підводних районів, що прилягають до побережжя або до островів України, і які знаходяться поза зоною територіального моря, до глибини 200 м чи за цими межами, до такого місця, де глибина вод, що покривають дно, дає можливість розробляти природні багатства цих районів. Поверхня і надра морського

дна, впадини, розміщені в загальному масиві континентального шельфу України, незалежно від глибини, є частиною континентального шельфу України (див. Указ Президії Верховної Ради СРСР від 6 лютого 1968 р. «Про континентальний шельф Союзу РСР», затверджений Законом СРСР від 26 червня 1968 р.) [32]. Порядок користування континентальним шельфом регламентувався низкою нормативних актів: Постановою Верховної Ради СРСР від 13 вересня 1969 р. «Про застосування Указу Президії Верховної Ради Союзу РСР», «Про континентальний шельф Союзу РСР»; постановами Ради Міністрів СРСР від 11 січня 1974 р. № 24 «Про затвердження Положення про охорону континентального шельфу СРСР» і від 18 липня 1969 р. № 564 «Про порядок проведення робіт на континентальному шельфі СРСР і охорони його природних багатств» [33]. Злочин вважався закінченим з моменту дослідження чи розробки природних багатств континентального шельфу без відповідного дозволу чи реєстрації робіт, спорудження будинків і установок або створення навколо них зон безпеки без дозволу чи з моменту незабезпечення охорони споруд і установок на континентальному шельфі, незабезпечення постійних засобів попередження про їх наявність і ліквідацію, чи з моменту невжиття заходів захисту живих ресурсів моря від шкідливих відходів. З суб'єктивної сторони злочин, передбачений ст. 163-1 КК, визначався залежно від характеру злочинних дій: з прямим умислом (наприклад, незаконне будівництво споруд на континентальному шельфі) або з необережності (наприклад, незабезпечення охорони споруд у результаті недбалості або неналежного використання особою своїх обов'язків). Суб'єктом злочину, передбаченого ст. 163-1 КК, були: громадянин України або особа без громадянства, що досягли 16-річного віку, службова, неслужбова та приватна особа. За ч. 2 ст. 163-1 КК відповідальності підлягали тільки іноземні громадяни.

Порівняно з витоками кримінальної відповідальності за умисне знищення, руйнування чи псування природних об'єктів, узятих під охорону держави (ст. 207 КК), ця стаття дещо змінилася. Значних змін зазнав предмет цього складу злочину. Ним стали не лише природні об'єкти, взяті під охорону держави, а й території та об'єкти природо – заповідного фонду. Відповідно до Закону України «Про природно-заповідний фонд України» від 16 червня 1992 р. розмір шкоди, заподіяної порушенням законодавства про природно-заповідний фонд, визначається на підставі кадастрової еколого-економічної оцінки, включених до його складу територій і об'єктів, що проводиться відповідно до цього закону, і такс для обчислення розміру відшкодування шкоди, заподіяної порушенням природо-охоронного законодавства у межах територій і об'єктів природо-заповідного фонду України, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України 21 квітня 1998 р. № 521, якою була скасована постанова Кабінету Міністрів України від 3 квітня 1995 р. № 239, на яку є посилання в п. п 16-1 та 20 Постанови Пленуму Верховного Суду України «Про практику розгляду судами справ про відповідальність за порушення законодавства про охорону природи» від 26 січня 1990 р. № 1.

Згідно з Положенням про Червону книгу України, затвердженим постановою Верховної Ради України «Про Червону книгу України» від 29 жовтня 1992 р., Кабінет Міністрів України ухвалив постанову від 1 червня 1993 р. № 399 «Про розміри компенсації за добування (збирання) та шкоду, заподіяну видам тварин і рослин, занесеним до Червоної книги України», якою затвердив відповідні так-

си (їх розмір уточнений постановою КМ України від 16 березня 1999 р. № 398) і визнав такою, що втратила силу, Постанову КМ України від 11 червня 1992 р. № 325 «Про посилення охорони запасів цінних видів риб, морських ссавців, водних безхребетних та водних рослин» [34, с. 7-12], у частині, яка стосується видів тварин і рослин, занесених до Червоної книги України.

Необхідно зазначити, що змін об'єктивних і суб'єктивних ознак ст. 227-1 КК не було, окрім змін у санкціях цих статей. Постановою Ради Міністрів УРСР від 28 квітня 1990 р. № 100 затверджені Порядок і періодичність оприлюднення відомостей про екологічну, в тому числі радіаційну обстановку, та стан захворюваності населення [35, с. 61], постановою КМ України від 2 березня 1998 р. № 244 затверджено Положення про державну екологічну інспекцію Міністерства охорони навколишнього природного середовища України (нині – Міністерства екології та природних ресурсів України) для лабораторного контролю з метою визначення якості природних об'єктів [36]. Постановою Кабінету Міністрів України від 27 липня 1995 р. № 554 затверджено Перелік видів діяльності та об'єктів, що становлять собою підвищену (екологічну) небезпеку [37]. В додаток до цих нормативних актів прийнята постанова Кабінету Міністрів України від 16 лютого 1998 р. № 174 «Про державну комісію з питань техногенно-екологічної безпеки та надзвичайних ситуацій».

Важливо звернути увагу, що це дослідження свідчить про значну зміну кримінально-правової охорони водних об'єктів, порівняно з її витокami. Так, якщо витoki такої охорони стосувалися засмічення водних об'єктів і не були пов'язані з такою ознакою об'єктивної сторони складу злочину, як забруднення, то в ст. 228 КК це стосується забруднення водою. Цей склад злочину набув екологічного характеру. Об'єктом його стали суспільні відносини, що забезпечували науково обґрунтоване, раціональне використання й охорону водних об'єктів від забруднення, засмічення, виснаження (з метою покращення їх стану). Предметом були ріки, озера, інші водойми і водні джерела. Засобами вчинення злочину були неочищені й знезаражені стічні води, покидьки та відходи промислових, комунальних підприємств. Джерелом учинення злочину були лише промислові та комунальні підприємства. За конструкцією цей склад злочину побудований як формальний і вчинявся як дією, так і бездіяльністю. Із суб'єктивної сторони цей злочин вчиняється лише умисно. Порівняно з попередньою редакцією, ст. 228 КК у редакції Указу від 12 січня 1983 р. дещо змінилася. Насамперед, доповнено предмет цього злочину, а саме – підземними водами. Розширена така ознака об'єктивної сторони, як джерела вчинення злочину, а саме сільськогосподарськими й іншими підприємствами, установами й організаціями. За конструкцією цей склад злочину, передбачений у ч. 1 ст. 228 КК, міг бути як матеріальним, так і формальним. Наслідками цього злочину стали: 1) шкода здоров'ю людей; 2) шкода сільськогосподарському виробництву; 3) шкода рибним запасам. Із суб'єктивної сторони цей злочин міг вчинятись як умисно, так і з необережності. Ст. 228 КК доповнена ч. 2, де відображена така ознака об'єктивної сторони, як наслідки. Вони сформульовані так: 1) значна шкода здоров'ю людей; 2) значна шкода сільськогосподарському виробництву; 3) масова загибель риби.

Необхідно звернути увагу на те, що такі істотні зміни є кроком у законотворчій і правозастосовчій практиці. Аналіз об'єктивних і суб'єктивних ознак

ст. 228 КК показує, що в редакції Закону України від 6 березня 1996 р. відбулися значні зміни. Так, цей склад злочину доповнений такими предметами злочину, як води водосховищ, каналів, ставків, тимчасових водостоків, джерел та інші водні об'єкти. Розширені також засоби забруднення, серед яких: 1) продукти виробництва; 2) паливно-мастильні матеріали; 3) сировина. За конструкцією цей склад злочину став лише матеріальним. Наслідки злочину стали чітко формалізуватися: 1) розмір збитків, перевищує п'ятсот мінімальних розмірів заробітної плати. Змінилися і кваліфікуючі ознаки. Вони набули такого описання: 1) захворювання людей; 2) масове знищення об'єктів тваринного і рослинного світу; 3) або коли розмір збитків перевищує тисячу мінімальних розмірів заробітної плати.

Слід зазначити, що вище вже зверталася увага на витоки кримінальної відповідальності за забруднення атмосферного повітря. Цікаво, що цей злочин (ч. 1 ст. 228 КК) був побудований за своєю конструкцією як діяння з формальним складом. Джерелом вчинення злочину були промислові підприємства. Засоби вчинення – це лише відходи промислового виробництва. Ч. 2 цієї статті мала такі ознаки: 1) значна шкода здоров'ю людей; 2) значна шкода сільськогосподарському виробництву; 3) масова загибель риби. У редакції Закону України від 6 березня 1996 р. цей склад злочину зазнав значних змін. Зазнала змін така ознака об'єктивної сторони як засоби вчинення злочину. Ними стали промислові й інші шкідливі речовини. Також чітко визначено наслідки – збитки, що перевищують п'ятсот мінімальних розмірів заробітної плати. Необхідно зазначити, що було формалізовано наслідки в ч. 2 ст. 228 КК. Ці наслідки сформульовані так: збитки, що перевищують тисячу мінімальних розмірів заробітної плати.

Проведене дослідження свідчить, що порівняно з витоками кримінальної відповідальності за забруднення моря (ст. 228¹ КК) у подальшому змінюються об'єктивні і суб'єктивні ознаки цього діяння. Передусім зміни стосуються місця вчинення злочину – це внутрішні морські і територіальні води України (на відміну від витоків, де йдеться про внутрішні морські і територіальні води СРСР). У подальшому в редакцію Закону України від 6 березня 1996 р. внесено значні зміни. Це стосується наслідків ч. 1 ст. 228¹ КК. Ці наслідки визначаються так: 1) ч. 1 ст. 228 КК 1960 р. – збитки перевищують п'ятсот мінімальних розмірів заробітної плати; 2) збитки перевищують тисячу мінімальних розмірів заробітної плати. Таким чином, ч. 1, 2 і 3 ст. 228¹ КК були побудовані як діяння з формальним складом. Характерною новизною для ч. 4 ст. 228¹ КК 1960 р. була адміністративна преюдиція.

Висновки. З прийняттям сьомою сесією Верховної Ради України 5 квітня 2001 р. КК України істотних змін зазнали всі склади злочинів проти навколишнього природного середовища, з'явилися нові склади злочинів. Ці діяння розміщені в розділі VIII зазначеного Кодексу. В цій статті буде наведено лише перелік складів злочинів, що стосуються зазначеної сфери, а зміст буде розкрито в наступних статтях. До них відносяться: 1) ст. 236. (Порушення правил екологічної безпеки); 2) ст. 237. (Невжиття заходів щодо ліквідації наслідків екологічного забруднення); 3) ст. 238. (Приховування або перекручування відомостей про екологічний стан або захворюваність населення); 4) ст. 239. (Забруднення або псування земель); 5) ст. 240. (Порушення правил охорони надр); 6) ст. 241. (Забруднення атмосферного повітря); 7) ст. 242. (Порушення правил охорони вод); 8) ст. 243.

(Забруднення моря); 9) ст. 244. (Порушення законодавства про континентальний шельф України); 10) ст. 245. (Знищення або пошкодження лісових масивів); 11) ст. 246. (Незаконна порубка лісу); 12) ст. 247. (Порушення законодавства про захист рослин); 13) ст. 248. (Незаконне полювання); 14) ст. 249. (Незаконне зайняття рибним, звіриним або іншим водним добувним промислом); 15) ст. 250. (Проведення вибухових робіт з порушенням правил охорони рибних запасів); 16) ст. 251. (Порушення ветеринарних правил); 17) ст. 252. (Умисне знищення або пошкодження територій, взятих під охорону держави, та об'єктів природно-заповідного фонду); 18) ст. 253. (Проектування та експлуатація споруд без систем захисту довкілля); 19) ст. 254. (Безгосподарське використання земель).

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Про ветеринарну медицину: Закон України від 25 червня 1992 р., в ред. від 5 грудня 1996 р. // Закони України. – Т. 2. – К. : Інститут законодавства Верховної Ради України, 1996. – С. 46-78.

2. Про перелік протиепізоотичних, лікувальних, лабораторно-діагностичних, радіологічних та інших ветеринарно-санітарних заходів, що проводяться органами державної ветеринарної медицини за рахунок відповідних бюджетних та інших коштів: Постанова Кабінету Міністрів України від 15 серпня 1992 р. № 478 // ЗП України. – 1992. – № 10. – Ст. 241.

3. Про порядок введення в дію Закону України «Про ветеринарну медицину»: Постанова Верховної Ради України від 25 червня 1992 р. // Закони України. – Т. 3. – К., 1996. – С. 378-379.

4. Про надзвичайні протиепізоотичні комісії: Положення, затверджене постановою Кабінету Міністрів України від 20 квітня 1998 р. // Офіційний вісник України. – 1998. – № 16. – Ст. 596.

5. Про пестициди і агрохімікати: Закон України від 2 березня 1995 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1995. – № 14. – Ст. 91.

6. Положення про державну міжвідомчу комісію України у справах випробувань і реєстрації засобів захисту і регуляторів росту рослин і добрив: Постанова Кабінету Міністрів України від 28 жовтня 1993 р. № 886 // ЗП України. – 1994. – № 3. – Ст. 62.

7. Про природно-заповідний фонд України: Закон України від 16 червня 1992 р. // Закони України. – Т. 3. – К. : Інститут законодавства Верховної Ради України, 1996. – С. 271-296.

8. Про зміни у структурі центральних органів виконавчої влади: Указ Президента України від 15 грудня 1999 р. № 1573/99 // Офіційний вісник України. – 1999. – № 50. – Ст. 2435.

9. Про внесення змін і доповнень у Кримінальний кодекс Української РСР: Указ Президії Верховної Ради УРСР від 12 січня 1983 р. // Відомості Верховної Ради УРСР. – 1983. – № 4. – Ст. 50.

10. Про внесення змін до ст. 162 КК України: Закон України від 6 березня 1996 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 15. – Ст. 70.

11. Лісовий кодекс України від 21 січня 1994 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1994. – № 17. – Ст. 99.

12. Про такси для обчислення розміру шкоди, заподіяної лісовому господарству: Постанова Кабінету Міністрів України від 5 грудня 1996 р. № 1464 // ЗП УРСР. – 1977. – № 12. – Ст. 121.

13. Такси для обчислення розміру відшкодування шкоди, заподіяної порушенням природоохоронного законодавства у межах територій та об'єктів природозаповідного фонду України: Постанова Кабінету Міністрів України від 21 квітня 1998 р. № 521 // Офіційний вісник України. – 1998. – № 16. – Ст. 600.

14. Про внесення змін до ст. 162¹ КК України: Закон України від 6 березня 1996 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 15. – Ст. 70.

15. Про тваринний світ: Закон України від 3 березня 1993 р. (Із змінами, внесеними згідно із законом № 81/96) // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 15. – Ст. 70.

16. Порядок і умови використання рибних та інших водних живих ресурсів виключної (морської) економічної зони України іноземними юридичними і фізичними особами: Постанова Кабінету Міністрів України від 13 серпня 1999 р. № 1490 // Збірник урядових нормативних актів України. – №7. – 2000. – Ст. 166. – К.: Вид-во Україна, 2000. – С. 47-51.

17. Про мисливське господарство та полювання: Закон України від 22 лютого 2000 р. // Офіційний вісник України. – 2000. – № 12. – Ст. 442.

18. Про затвердження такс нарахування розміру стягнення за збитки, заподіяні незаконним добуванням або знищенням диких звірів і птахів, крім видів, занесених до Червоної книги України, їх жител, біотехнічних споруд: Наказ Міністерства лісового господарства України, Міністерства охорони навколишнього природного середовища та ядерної безпеки України від 12 березня 1996 р. № 24/32 // Збірник законодавчих актів України про охорону навколишнього природного середовища. В 3 т. – Т. 3. – Чернівці: АНТ ЛТД, 1996. – С. 365-366.

19. Про затвердження такс для обчислення розміру відшкодування шкоди, заподіяної порушенням природоохоронного законодавства у межах територій та об'єктів природно-заповідного фонду України: Постанова Кабінету Міністрів України від 21 квітня 1998 р. // Збірник законодавчих актів України про охорону навколишнього природного середовища. – Т.4. – Чернівці: Зелена Буковина, 1998. – С. 250-257.

20. Про практику розгляду судами справ про відповідальність за порушення законодавства про охорону природи: Постанова Пленуму Верховного Суду України від 26 січня 1990 р. // Екологічне законодавство України. – Х.: ТОВ «Одисей», 2002. – С. 892-903.

21. Про внесення змін до ст. 161 КК України: Закон України від 6 березня 1996 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 15. – Ст. 70.

22. Про затвердження тимчасового порядку ведення рибного господарства і здійснення рибальства: Постанова Кабінету Міністрів України від 28 вересня 1996 р. № 1192 // Збірник законодавчих актів України про охорону навколишнього природного середовища. Т.4. – Чернівці: Зелена Буковина, 1998. – С. 120-125.

23. Правила промислового рибальства в басейні Чорного моря: Наказ Державного комітету рибного господарства України від 8 грудня 1998 р. № 164 // Офіційний вісник України. – 1999. – №10. – Ст. 403.

24. Правила промислового рибальства в рибогосподарських водних об'єктах України: Наказ Державного комітету рибного господарства України від 18 березня 1999 р. № 33 // Офіційний вісник України. – 1999. – №21. – Ст. 982.

25. Правила любительського і спортивного рибальства: Наказ Державного комітету рибного господарства України від 15 лютого 1999 р. № 19 // Офіційний вісник України. – 1999. – № 19. – Ст. 847.

26. Тимчасові правила промислового рибальства в басейні Азовського моря від 31 грудня 1999 р. № 172 // Офіційний вісник України. – 2000. – № 4. – Ст. 139.

27. Про затвердження такс для обчислення розміру стягнення шкоди, заподіяної внаслідок незаконного добування (збирання) або знищення цінних видів риб та інших об'єктів водного промислу: постанова Кабінету Міністрів України від 19 січня 1998 р. № 32 // Офіційний вісник України. – 1998. – № 3. – Ст. 96.

28. Такси для обчислення розміру відшкодування шкоди, заподіяної порушенням природоохоронного законодавства у межах територій та об'єктів природозаповідного фонду України: постанова Кабінету Міністрів України від 21 квітня 1998 р. № 521 // Офіційний вісник України. – 1998. – № 16. – Ст. 600.

29. Про внесення змін до деяких рішень уряду України: Постанова Кабінету Міністрів України від 8 червня 1996 р. № 621 // Збірник законодавчих актів України про охорону навколишнього природного середовища. Т. 2. – Чернівці: Зелена Буковина, 1997. – С. 317-318.

30. Правила використання водойм, надання колгоспам, радгоспам та іншим сільськогосподарським підприємствам і організаціям: Постанова Ради Міністрів УРСР від 23 березня 1959 р. № 402, в редакції від 21 червня 1983 р. № 275 // ЗП УРСР. – 1983. – №7. – Ст. 39.

31. Про затвердження такс для обчислення розміру стягнення за шкоду, заподіяну ресурсам живих організмів «сидячих» видів, що становлять природні багатства континентального шельфу: Постанова Ради Міністрів СРСР від 25 жовтня 1974 р. № 831 // СП СРСР. – 1974. – № 22. – Ст. 132.

32. Про континентальний шельф Союзу РСР: Закон СРСР від 26 червня 1968 р. // Відомості Верховної Ради СРСР. -1968. – № 6. – Ст. 40

33. Про порядок проведення робіт на Континентальному шельфі СРСР і охорони його природних багатств: Постанова Ради Міністрів СРСР від 18 липня 1969 р. № 564// СП СССР. 1969. – № 18. -Ст.103.

34. Про посилення охорони запасів цінних видів риб, морських ссавців, водних безхребетних та водних рослин: Постанова Кабінету Міністрів України від 11 червня 1992 р. № 325// Зібрання постанов Уряду України. – № 7. – 1992. – Ст. 154. – К.: Вид-во Україна, 1992. – С. 7-12.

35. Порядок і періодичність оприлюднення відомостей про екологічну, в тому числі радіаційну обстановку та стан захворюваності населення: постанова Ради Міністрів УРСР від 28 квітня 1990 р. № 100 // ЗУ УРСР. – Т.2. – К., 1991. – С. 61-62.

36. Положення про Державну екологічну інспекцію Міністерства екології та природних ресурсів України: Постанова Кабінету Міністрів України від 2 березня 1998 р. № 244 // Офіційний вісник України. – 1998. – № 9. – Ст. 348.

37. Перелік видів діяльності та об'єктів, що становлять собою підвищену екологічну небезпеку: Постанова Кабінету Міністрів України від 27 липня 1995 р. № 554// ЗП України. – 1995. – № 10. – Ст. 252.

Матвейчук В.К. Витоки та генезис кримінально-правової охорони навколишнього природного середовища у восьмому періоді розвитку українського суспільства та державності з 1991 р. і до нашого часу

У статті проведений аналіз витоків та генезису кримінально-правової охорони навколишнього природного середовища на теренах України у восьмому періоді розвитку українського суспільства та державності з 1991 р. і до нашого часу. Проаналізовані об'єктивні й суб'єктивні ознаки складів злочинів, що існували на той час з даної проблеми.

Ключові слова: *витоки, генезис, кримінально-правова охорона навколишнього природного середовища.*

Матвейчук В.К. Истоки и генезис уголовно-правовой охраны окружающей природной среды в восьмом периоде развития украинского общества и государственности с 1991 г. и до нашего времени

В статье проведен анализ истоков и генезиса уголовно-правовой охраны окружающей природной среды на территории Украины в восьмом периоде развития украинского общества и государственности с 1991 г. и до нашего времени. Проанализированы объективные и субъективные признаки составов преступлений, которые существовали на то время по данной проблеме.

Ключевые слова: *истоки, генезис, уголовно-правовая охрана окружающей среды.*

Matviichuk V.K. The origins and genesis of criminal and legal protection of the environment in the eighth stage of development of the Ukrainian society and the statehood from 1991 up to present

The article analyses the origins and genesis of the criminal and legal protection of the environment on the territory of Ukraine in the eighth stage of development of the Ukrainian society and the statehood from 1991 up to present. Objective and subjective features of corpus delicti with regard to the offences related to the considered period are analysed.

Key words: *origins, genesis, criminal and legal protection of the environment.*

Стаття надійшла до редакції 02.04.2012.

**КРИМІНАЛЬНИЙ ПРОЦЕС,
КОНТРОЗВІДУВАЛЬНЕ ПРАВО
УГОЛОВНЫЙ ПРОЦЕСС,
КОНТРАЗВЕДЫВАТЕЛЬНОЕ ПРАВО
LAW OF CRIMINAL PROCEDURE,
COUNTER-INVESTIGATION LAW**

**ПЕРЕШКОДЖАННЯ ВСТАНОВЛЕННЮ ОБ'ЄКТИВНОЇ
ІСТИНИ У КРИМІНАЛЬНОМУ СУДОЧИНСТВІ
В УКРАЇНІ: ТЕНДЕНЦІЇ, СПРИЙНЯТТЯ ТА ОЦІНКА
ПРАКТИЧНИХ ПРАЦІВНИКІВ (АНАЛІЗ РЕЗУЛЬТАТІВ
ПРОВЕДЕНОГО ОПИТУВАННЯ)**

О.В. Александренко

кандидат юридичних наук, доцент

Національна академія внутрішніх справ

О.А. Осауленко

кандидат юридичних наук,

начальник кафедри кримінально-

процесуальної діяльності

Національна академія внутрішніх справ

Постановка проблеми. Як обов'язковий елемент злочинної діяльності, наразі протидія розкриттю та розслідуванню злочинів носить організований і наступальний характер, вийшла за межі досудового розслідування і є системою цілеспрямованих заходів щодо перешкоджання боротьбі зі злочинністю і здійсненню правосуддя в цілому. Для розробки адекватних і ефективних заходів щодо подолання та попередження протидії слід провести глибоке ґрунтовне дослідження, в якому важливе місце відводиться баченню проблем протидії працівниками правоохоронних органів, їх думкам щодо можливих напрямів її подолання.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Питання подолання протидії розслідуванню в різні роки стали предметом наукового інтересу багатьох вітчизняних і зарубіжних вчених, зокрема: В.П. Бахіна, Н.С. Карпова, І.А. Ніколайчука, Р.М. Шехавцова, Р.С. Белкіна, В.М. Карагодіна та ін.

Проте, більшість з них розглядали лише окремі прояви протидії, пропонували загальні рекомендації щодо виявлення, подолання найбільш розповсюджених форм протидії. Дослідження щодо сприйняття даного явища практичними працівниками у вказаному напрямку та з охоптом представників усіх правоохоронних органів (органів досудового слідства та дізнання, органів прокуратури і суду) й адвокатів до цього не проводилося, у чому відчувається нагальна потреба.

Метою даної статті є розгляд і аналіз сприйняття стану, тенденцій щодо перешкоджання встановленню об'єктивної істини та здійснення правосуддя в ціло-

му практичними працівниками з метою визначення найбільш болючих проблем подолання вказаного явища, визначення ефективних напрямів, засобів і методів попередження і подолання протидії встановленню об'єктивної істини у кримінальному судочинстві. Матеріалом слугували результати опитування всіх категорій практичних працівників правоохоронних органів України.

Основні результати дослідження. Серед чинників, які негативно впливають на результати діяльності щодо розкриття та розслідування злочинів і здійснення правосуддя в цілому, значну роль відіграє перешкоджання цьому з боку всіх зацікавлених у цьому осіб (протидія розслідуванню) та недостатньо ефективна внаслідок багатьох причин діяльність правоохоронних органів її подолання.

В сучасних умовах боротьби зі злочинністю протидія являє собою не лише одиничні акти перешкоджання розкриттю та розслідуванню злочинів. Вона здійснюється у різних формах, силами багатьох осіб, належно забезпечена фінансово і матеріально, охоплює всі сфери діяльності правоохоронних органів та перешкоджає вирішенню цілого ряду завдань кримінального судочинства, є одним із обов'язкових елементів злочинної діяльності. Серед суб'єктів протидії не лише особи, які вчинили злочини, їх адвокати, родичі, знайомі, але й працівники правоохоронних органів, інші особи, які найчастіше посідають значні посади у державних, у тому числі правоохоронних органах і суді, та наділені багатьма повноваженнями. Все це робить протидію розкриттю та розслідуванню злочинів ефективною.

Збільшення строків розслідування і розгляду кримінальних справ, зростання кількості справ, повернутих на додаткове розслідування, винесення судами виправдувальних вироків або призначення винним покарання, несумісного з тяжкістю вчинених ними злочинів – це лише деякі наслідки успішної протидії.

Практика правоохоронних органів багата на приклади, коли злочинці, уходячи від справедливого покарання, продовжують злочинну діяльність на більш високому рівні, з врахуванням існуючого кримінального досвіду та досвіду спілкування з органами слідства та суду, нарощуючи свій потенціал та залучаючи в злочинну групу нових членів з усіма негативними наслідками, що випливають звідси для суспільства.

Масштаби та розмах протидії в сучасних умовах дають підстави говорити про протидію діяльності правоохоронних органів та боротьбі зі злочинністю в цілому. Це відзначають також зарубіжні науковці та практичні працівники.

Ефективне подолання протидії передбачає застосування широкого комплексу економічних, соціальних, правових, організаційних та інших необхідних заходів. Важливе місце серед них займають засоби та методи, що розробляються криміналістикою; їх результативне застосування в розкритті та розслідуванні злочинів значно утруднює, а іноді робить недоцільною та непотрібною подальшу протидію, чи навіть виключає її можливість.

Звідси, в усій повноті постає питання про розробку таких заходів та засобів, популяризацію їх можливостей та своєчасне доведення їх до практичних працівників для використання у повсякденній діяльності по розкриттю та розслідуванню злочинів.

Проте, приступаючи до цього, необхідно чітко уявляти собі, в якому напрямку потрібно діяти, в чому є нагальна потреба у слідчих та оперативних працівників. Тому з проблем протидії розслідуванню нами було проведено за спеціаль-

но розробленими анкетами опитування практичних працівників кількох регіонів України, м. Києва, Київської області. Були опитані 171 начальник та заступник начальника міськрайуправлінь внутрішніх справ (далі – нач.РУ), 260 слідчих МВС, 268 оперуповноважених зі служб кримінального розшуку, ДСБЕЗ, УБОЗ та 53 слідчих прокуратури – всього 752 чол. При розробці анкет враховувалася специфіка слідчої та оперативної роботи і в залежності від цього формулювалися питання. Опитування проводилося за такими позиціями: як практичні працівники розуміють протидію, з якими її формами зустрічалися, в чому проявляється протидія, які заходи вони використовували для її подолання; чи зустрічалися вони з випадками зради колег інтересів служби; які основні джерела їх обізнаності про протидію; чи достатні наявні правові засоби боротьби з протидією та ін. Були отримані такі результати.

На питання про основні види протидії опитані виділили насамперед: а) вплив на учасників кримінального судочинства (підкуп, погрози, шантаж, фізичне усунення тощо) – начальники РУ 62,5 %, слідчі прокуратури і МВС – 60,3 % та 47,3 %; оперуповноважені – 45 %; б) чинення тиску на слідчого (оперуповноваженого) – слідчі прокуратури і МВС – 49 та 47,3 %, оперуповноважені – 45 %. Наступним видом протидії опитані відмітили лжесвідчення – слідчі МВС – 47,3 %, прокуратури – 47 % та оперуповноважені – 36,5 %. Далі, у порядку зменшення, знищення слідів після вчинення злочину злочинцем чи його спілльниками відзначили 36,8 % нач.РУ, 32,4 % оперуповноважених, 32 % слідчих прокуратури та 29,2 % слідчих МВС. А вжиття заходів по маскуванню (приховуванню) та фальсифікації слідів на етапі підготовки та вчинення злочинів – 30,4 % нач.РУ, 21,6 % оперуповноважених, 20,7 % слідчих МВС та 18,8 % слідчих прокуратури.

Про протидію з боку адвокатів зазначили 56 % нач.РУ, 35 % слідчих МВС, 34 % слідчих прокуратури та 31 % оперуповноважених, що свідчить про достатню її розповсюдженість та вельми тривожну тенденцію – захист обвинувачених і підозрюваних будь-якими засобами – і потребує негайного реагування.

Вплив може бути як безпосереднім (прямим, відкритим), так і опосередкованим (прихованим, замаскованим). З основних ознак опосередкованої протидії за їх розповсюдженістю на перше місце слідчі прокуратури і МВС поставили безпідставне вилучення кримінальної справи із провадження (52,8 та 37,6 %), а оперуповноважені – перевід на іншу ділянку роботи (39,5 %). На наш погляд, це пояснюється специфікою слідчої діяльності чи недостатньою обізнаністю про прояви опосередкованої протидії оперуповноваженими. На друге місце слідчі МВС та оперуповноважені поставили незвичайну (порівняно з попередньою) «увагу» до справ і життя слідчого – 28,4 та 29 %; а слідчі прокуратури – надання явно непрофесійних, таких, що протирічать фактичним обставинам справи, вказівок і розпоряджень – 43,3 %. В якості основної категорії протидіючих осіб усіма опитаними названо злочинців, їх родичів (нач.РУ – 73,2 %, слідчі прокуратури і МВС – 91 та 36,5 %, оперуповноважені – 83,4 %). Цікаво, що наступною категорією слідчі МВС та оперативники назвали керівництво органу (12% та 29,4 %), а слідчі прокуратури – безпосереднє начальство (27,2 %). На третє місце оперативні працівники поставили співробітників інших служб (25,7 %), що, напевно, пояснюється специфікою діяльності по збиранню матеріалів дослідчої перевірки (для порівняння: у слідчих прокуратури і МВС цей показник складає 13,6 та 2,6 % відповідно).

Розмах і масштаби протидії підтверджуються даними опитування, згідно з якими з протидією зустрічалася переважна більшість опитаних – 82 % начальників РУ та їх заступників, 76,5 % оперуповноважених, 75,4 % слідчих прокуратури та 54,6 % слідчих МВС. Безпосередньо протидія вчинялася на 65,4 % нач.РУ, 57 % оперуповноважених, 41,5 % слідчих прокуратури та 34,4 % – слідчих МВС. У зв'язку з протидією професійній діяльності 11 % нач.РУ, 14 % оперуповноважених, 10,3 % слідчих МВС та 9,4 % слідчих прокуратури повідомили, що змінювали місце служби (посаду, напрямок діяльності, відомство). Причини цього вони розподілили таким чином: а) протидія з боку злочинних елементів: нач.РУ – 0,5%, слідчі МВС і прокуратури – 22,2 та 20 %, оперуповноважені – 15,7 %; б) відношення та дії начальства: нач.РУ – 8,7 %, слідчі МВС і прокуратури – відповідно 55,5 та 60 %, оперуповноважені – 66 %; в) вплив з боку представників інших державних та громадських структур: нач.РУ – 1,7 %, слідчі – 33,3 та 20 %, оперуповноважені – 18,4 %. Тривогу викликає той факт, що на перше місце всі опитані одностайно поставили відношення та дії начальства; друге місце слідчі відвели впливу з боку представників державних та громадських структур, а впливу злочинних елементів – останнє місце. Наведені цифри можуть свідчити про непоодинокі факти корупції в правоохоронних органах, що негативно відбивається на результатах їх діяльності. У зв'язку з цим були поставлені відповідні запитання відносно колег опитуваних по службі:

а) чи зустрічались з випадками надання неправомірної допомоги обвинуваченим (підозрюваним) – «так» відповіли 59 % нач.РУ, слідчих МВС і прокуратури – 27,6 та 26,4 %, оперуповноважених – 45,5 %;

б) відмічали факти прямої протидії розкриттю та розслідуванню злочинів – 36,2 % нач.РУ, слідчих МВС і прокуратури – 8,8 та 5,6 %, оперуповноважених – 25 %;

в) про обізнаність з фактами прямої зради інтересів служби і співробітництва зі злочинними угрупованнями повідомили 33,3 % нач.РУ, 3,7 % слідчих прокуратури, 7 % слідчих МВС та 21,6 % оперуповноважених;

г) про те, що знайомі з випадками провалу заходів, які провадилися проти злочинних формувань, ствердно відповіли 70,7 % нач.РУ, 37,3 % слідчих МВС, 41,5 % – прокуратури, 70,5 % оперуповноважених;

д) чи було це пов'язано з залученням до заходів інших служб та органів – позитивно відповіли 75,3 % нач.РУ, 83,5 % слідчих МВС, 86,4 % слідчих прокуратури та 60,8 % оперуповноважених.

Причому, більшість опитаних практичних працівників саме останню причину виділяють як основну. На наш погляд, тут потребують серйозної проробки питання взаємодії служб та органів під час підготовки і проведення спецоперацій з дотриманням при цьому найсуворішої конспірації.

На запитання «Чи приділяється у вашому підрозділі увага питанням ознайомлення з формами і методами протидії та пропаганді досвіду її подолання?» ствердно відповіли 52 % начальників РУ, 47,3 % слідчих МВС та 60 % оперуповноважених. Проте, ми схильні вважати, що наведені цифри не привід для заспокоєння. Навпаки, на наш погляд, опитані скоріше за все невірно оцінюють зміст і повноту занять зі службової підготовки, або нещирі у своїх відповідях та намагаються скласти уявлення про «благополучне» положення у своїх службах.

Особливо помітне це удаване «благополуччя» при аналізі відповідей щодо основних джерел поінформованості про форми та методи протидії, коли всі опи-

тані працівники МВС основним з них називають особистий досвід (59,6 % нач.РУ, 64,2 % слідчих та 67,5 % оперуповноважених) та досвід колег по службі (відповідно 38, 61 та 62,3 %; у слідчих прокуратури – 71,6 %). І лише на третє місце начальники РУ ставлять систему професійної підготовки – 24 % (оперуповноважені – 25,7 %). Це свідчить про суттєві недоліки в системі службової підготовки та відсутність практичних рекомендацій з даного питання. Аналітичні і інструктивні матеріали відмітили лише 13,4 % начальників РУ, 11 % оперуповноважених, 9,6 % слідчих МВС та 9,4 % – слідчих прокуратури. Такий малий відсоток вказує на явний «провал» у службовій підготовці слідчих обох правоохоронних відомств чи на недостатню забезпеченість такими матеріалами.

Юридичну літературу в якості одного з джерел ознайомлення назвали 11 % нач.РУ, 18 % оперуповноважених, 23,4 % слідчих МВС та 24,5 % слідчих прокуратури. Тут цікаво зазначити, що саме слідчі одностайно відвели цьому джерелу третє після особистого досвіду та досвіду колег місце (див. вище). Напевно, сама специфіка слідчої діяльності (її складність, необхідність в умовах гострого дефіциту часу вирішувати широке коло питань за явної протидії з боку значної кількості осіб і таке інше) примушує слідчих більше займатися «самоосвітою» та винаходити відповіді на питання, які виникають, в тому числі пов'язані і з подоланням протидії, не очікуючи, коли шляхи розв'язання цих проблем їм вкажуть. А порівняно невисокий відсоток серед опитаних начальників РУ, оперативних працівників може, на наш погляд, свідчити про їх невіправдану самовпевненість (самозаспокоєність), надію на наявність власного практичного досвіду роботи, достатність таких знань і навичок.

Першість серед заходів, засобів і методів подолання протидії слідчі та оперуповноважені відвели методу переконання (86,3 % слідчих прокуратури, 35,3 % – слідчих МВС і 69,4 % оперуповноважених), що свідчить про неготовність практичних працівників до подолання чинимої в сучасних умовах боротьби зі злочинністю протидії, про використання ними старих і найчастіше неефективних засобів і, як результат, низьку результативність подолання протидії. Дійсно, метод переконання може бути ефективним у деяких випадках. Проте, наївно та небезпечно вважати, що він «спрацює» по відношенню до депутатів, вищестоящих чиновників, злочинних «авторитетів» та корумпованих безпосередніх керівників, які не гірше за слідчих та оперативників обізнані із специфікою їх роботи. Особливо, враховуючи, що інколи протидіюча сторона (чи особа) довго залишається невідомою, знаходиться «в затінку», чи протидія може проявлятися опосередковано. Кого в такому випадку «переконувати» і в чому? Тут необхідні інші, більш жорсткі та ефективні заходи, які б змусили протидіючу сторону самостійно прийти до висновку про марність чи навіть пряму небезпеку подальшого протистояння.

Відносно інших заходів подолання протидії думки опитуваних розподілилися наступним чином:

а) за заходи процесуального примусу (відібрання підписки про невиїзд, арешт, накладення арешту на кореспонденцію, порушення кримінальної справи за надання завідомо неправдивих показань тощо) висловились 45,4 % слідчих прокуратури та 7,6 % слідчих МВС;

б) за заходи по обмеженню контактів з співучасниками, потерпілими, свідками – висловились 81,8 % слідчих прокуратури, 13,8 % слідчих МВС та 28,5 % оперуповноважених;

в) за активне викриття суб'єктів протидії шляхом пред'явлення їм доказів про їх причетність до протидії – висловились 45,4 % слідчих прокуратури, 35,3 % слідчих МВС та 35,7 % оперуповноважених. Цікаво відмітити, що слідчі МВС явно «відстають» в активності застосування вельми результативних заходів подолання протидії. Так, за заходи по захисту потерпілих, свідків від впливу на них висловились 14,2 % оперуповноважених, 31,8 % слідчих прокуратури і лише 5 % (!) слідчих МВС. Таке відставання дуже тривожний факт і, на наш погляд, лише почасти може бути пояснено нестачею практичного досвіду діяльності. Як видно з наведених цифр, навіть оперуповноважені (не говорячи вже про слідчих прокуратури) займають у цьому відношенні більш наступальну та активну позицію. Хоча, порівнюючи стаж практичної діяльності опитуваних, видно, що значна частина слідчих та оперуповноважених МВС мають достатній досвід роботи на посаді (слідчі МВС: до 3-х років – 39,2 %; від 3-х до 10 років – 46 %; понад 10 років – 14,6 %; а оперуповноважені, відповідно, 29 %, 59,2 % (!) та 11,8 %). Тоді як у слідчих прокуратури ці показники значно скромніші (до 3-х років – 92,4 % (!), від 3-х до 10 років – 7,6 %).

Що тут є першопричиною: недостатня професійна підготовка у вищих навчальних закладах, недостатність практичного досвіду, упущення в службовій підготовці чи психологічна неготовність, невміння застосовувати ефективні, але достатньо жорсткі заходи? Питання залишається відкритим. Справа – за вивченням причин такого становища та реагуванням з боку підрозділів кадрового забезпечення, відповідних главків, навчальних закладів та ін., всіх зацікавлених в цьому служб.

Для порівняння, проведено опитування адвокатів (62 чол.) показало, що:

- серед них зі стажем від 3 до 10 років – 16%, понад 10 років – 75,8% (!);
- з досвідом роботи у правоохоронних органах 54,8% (!), з них: в органах дізнання та досудового слідства 23,5%, прокуратури – 20,5%, суду – 55,8%;
- протидіяли розслідуванню 32,2% опитаних адвокатів. Серед причин цього 75% з них вказали намагання виконати свій професійний обов'язок – захистити підзахисного, у тому числі всіма можливими засобами. Зазначимо, що такі показники лише серед такої невеликої кількості опитаних адвокатів. Що ж казати про весь адвокатський корпус в цілому!

Існуючі правові засоби боротьби з протидією всі опитані охарактеризували як явно недостатні (65,4 % начальників РУ, 94,3 % – слідчих прокуратури, 85 % – слідчих МВС та 83,2 % – оперуповноважених).

На прохання відмітити один головний напрямок у вирішенні проблем боротьби з протидією із переліку запропонованих, начальники РУ віддали перевагу соціально-економічному (змінення умов та характеру боротьби зі злочинністю в цілому) – 32 %, слідчі та оперуповноважені – матеріально-технічному (належне забезпечення діяльності та побутових умов слідчих, оперативних працівників) – 50 %, 47,1 % та 54,4 % відповідно. Організаційному (створення служби по боротьбі з протидією, змінення судово-слідчої системи) та методичному (заходи по підвищенню рівня освіченості та професійної підготовки) напрямкам слідчі МВС та оперуповноважені відвели останні місця (відповідно: слідчі 15 та 10,7 %; оперативні працівники – 16 та 14 %). Це може свідчити про їх певну впевненість у своїх силах і що за наявності відповідного забезпечення вони могли б ефективно здійснювати свою професійну діяльність.

Як головну обставину, що затрудняє боротьбу зі злочинністю, начальники РУ і слідчі відзначили суттєвий розрив між реальними потребами правоохоронних органів та можливостями, що їм надаються (57,8% начальників РУ, слідчих МВС – 67,3%, слідчих прокуратури – 50,9%). Наступною обставиною слідчі прокуратури назвали протидію розслідуванню (26,4%) та відсутність цілеспрямованості і послідовності в діяльності державних структур по організації та здійсненню боротьби зі злочинністю (24,6%). Слідчі МВС, навпаки, на друге місце поставили відсутність цілеспрямованості (29,2%) і останнє місце відвели протидії розслідуванню (13%).

Ми вважаємо, що в наведених вище цифрах та коментарях необхідно серйозно розібратися та замислитися: чи так вже й безпідставні розмови і попередження про небезпеку існуючої протидії; чи готові (й наскільки) слідчі та оперативні працівники до її подолання, якими саме засобами та методами? Висновки повинні бути покладені в основу проведення відповідних наукових досліджень для підготовки конкретних рекомендацій, необхідність в яких в даний час особливо відчувається і які повинні бути доведені до кожного працівника правоохоронних органів, що перебуває на «передньому краю» боротьби зі злочинністю.

Висновок. Виходячи з викладеного, можна зробити такі висновки. Дослідження протидії є не лише криміналістичною, але й комплексною проблемою, для вирішення якої необхідне використання всіх розглянутих вище точок зору й пропозицій практичних працівників, інших осіб, які беруть участь у кримінальному процесі.

Думки працівників, які кожного дня зустрічаються з різними проявами протидії здійсненню правосуддя, мають посідати в цьому важливе місце, саме з їх врахуванням повинні робитися пропозиції та готуватися рекомендації щодо подолання та попередження протидії встановленню об'єктивної істини в кримінальному судочинстві. Без цього висновки та пропозиції науковців не будуть ефективними та дієвими.

Александренко О.В., Осауленко О.А. Перешкоджання встановленню об'єктивної істини у кримінальному судочинстві в Україні: тенденції, сприйняття та оцінка практичних працівників (аналіз результатів проведеного опитування)

Стаття присвячена розгляду сучасних проблем протидії розгляду і правосуддю з точки зору практичних робітників органів досудового слідства, дізнання, прокуратури та суду. Розглядаються форми і суб'єкти протидії, її тенденції, основні напрямки діяльності та шляхи її вирішення.

Ключові слова: перешкоджання встановленню об'єктивної істини, перешкоджання здійсненню правосуддя, протидія розслідуванню, форми і методи протидії.

Александренко Е.В., Осауленко О.А. Препятствование установлению объективной истины в уголовном судопроизводстве в Украине: тенденции, восприятие и оценка практических работников (анализ результатов проведенного опроса)

Статья посвящена рассмотрению современных проблем противодействия расследованию и правосудию с точки зрения практических работников органов досудебного следствия, дознания, прокуратуры и суда. Рассмотрены формы и субъекты противодействия, его тенденции, основные направления деятельности и пути его преодоления.

Ключевые слова: воспрепятствование установлению объективной истины, воспрепятствование осуществлению правосудия, противодействие расследованию, формы и методы противодействия.

Aleksandrenko O.V., Osaulenko O.A. Obstruction of establishing the objective truth in criminal court procedure in Ukraine: tendencies, perception and practitioners' appraisal (analysis of poll results)

The article is devoted to the consideration of the contemporary issues of counteraction to justice from the perspective of practitioners in the area of prejudicial inquiry, inquiry agencies, procuracy and court. Forms and subjects of counteraction, its tendencies, key trends of activity and the ways of its resolution are analysed.

Key words: *obstruction of establishing the objective truth, obstruction of justice, counteraction to investigation, forms and methods of counteraction.*

Стаття надійшла до редакції 12.04.2012.

КОНТРРОЗВІДУВАЛЬНЕ ПРАВО – САМОСТІЙНА ГАЛУЗЕВА ЮРИДИЧНА НАУКА

О.М. Юрченко

*заступник начальника
Департаменту контррозвідки СБУ,
доктор юридичних наук*

І.В. Сервецький

*професор кафедри оперативно-пошукової
роботи та документування НАВС,
доктор юридичних наук*

Постановка проблеми. Питання, що стосуються роботи контррозвідки повинні регулюватися, в тому числі і нормами контррозвідувального права, а отже, ця проблема є сьогодні нагальною.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Цій проблемі роботи не присвячувалися.

Мета статті. Сформулювати положення стосовно контррозвідувального права як самостійної галузі права.

Основні результати дослідження. Правовідносини, що виникають у діяльності Служби безпеки України повинні регулюватись нормами контррозвідувального права, яке об'єднує найважливіші складові юридичної науки – мету, завдання, об'єкт, предмет, методи, систему та принципи державної політики, що визначені в Законі України «Про основи національної безпеки» [1].

У вітчизняній науці є наукові праці, присвячені проблемі визначення поняття – контррозвідувальне право, розшукове право та розвідувальне право» [2]. Тому ми вперше ставимо за мету цієї статті – дослідити співвідношення термінів «право» і «діяльність» у науковій літературі та законодавстві України, і запропонувати базове поняття «контррозвідувальне право» як нову самостійну галузеву юридичну науку.

Якщо розглядати контррозвідувальне право як самостійну юридичну науку, то воно спрямовано на застосування негласних сил, засобів, методів та заходів контррозвідувальної діяльності пошуку інформації про розвідувально-підривну діяльність іноземних спецслужб.

Контррозвідка – організація, що має завдання протидіяти розвідці супротивника, боротися зі шпіонажем, диверсіями тощо» [3]. Вживання в будь-якому складному слові «контр» або «контра» (від латинського «contra» – «проти») означає протидію, протидіяти, спрямовувати дію проти кого-, чого-небудь, діяти всупереч комусь, чомусь» [4]. Отже, термін «контррозвідка» означає протидію розвідці; протидію будь-якому таємному обстеженню (вивченню) зі спеціальною метою» [5]. Безпека у сучасному суспільстві – це стан захищеності об'єктів захисту (установ, організацій, підприємств, фізичних осіб) від внутрішніх і зовнішніх загроз. Забезпеченням необхідного і достатнього ступеня захищеності об'єктів захисту займаються органи безпеки (спеціальні служби), у тому числі розвідка і контррозвідка» [6].

Правову основу контррозвідувальної діяльності в Україні становлять Конституція України, чинні міжнародні договори України, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, Закон України «Про контррозвідувальну діяльність» [7] та інші, а також прийняті відповідно до них нормативно-правові акти.

Контррозвідувальна діяльність – спеціальний вид діяльності у сфері забезпечення державної безпеки, яка здійснюється з використанням системи розвідувальних, контррозвідувальних, пошукових, режимних, адміністративно-правових заходів, спрямованих на попередження, своєчасне виявлення і запобігання зовнішнім та внутрішнім загрозам безпеці України, розвідувальним, терористичним та іншим протиправним посяганням спеціальних служб іноземних держав, а також організацій, окремих груп та осіб на інтереси України» [7].

Держава гарантує дотримання конституційних прав та свобод людини і громадянина при здійсненні контррозвідувальної діяльності і не допускає обмеження прав та свобод людини і громадянина, крім випадків, передбачених законом. Посадові особи та співробітники органів і підрозділів Служби безпеки України, які здійснюють контррозвідувальну діяльність, несуть дисциплінарну, адміністративну, матеріальну або кримінальну відповідальність згідно із законом. Не підлягає розголошенню інформація, що стосується особистого життя, честі та гідності людини, яка стала відома у процесі контррозвідувальної діяльності.

Правоохоронні та інші органи державної влади, органи місцевого самоврядування, підприємства, установи та організації України, незалежно від форми власності, у межах, визначених законами України та іншими нормативно-правовими актами, сприяють органам і підрозділам Служби безпеки України у проведенні контррозвідувальної діяльності в інтересах забезпечення державної безпеки. Здійснення контррозвідувальних заходів іншими суб'єктами, крім визначених Законом України «Про контррозвідувальну діяльність», забороняється.

Гласні контррозвідувальні заходи передбачають використання відкритих (офіційних) форм і методів роботи у сфері забезпечення державної безпеки.

Негласні контррозвідувальні заходи здійснюються із залученням осіб, які конфіденційно співпрацюють з контррозвідувальними органами і підрозділами, а також з використанням оперативних, оперативно-технічних та спеціальних сил, засобів, методів та заходів. Порядок їх використання при здійсненні контррозвідувальної діяльності визначається на основі Закону України «Про контррозвідувальну діяльність», нормативно-правовими актами Служби безпеки України.

Метою контррозвідувального права відповідно до п. 4 ст. 24 Закону України «Про Службу безпеки України є забезпечення безпеки захисту певного об'єкта, для цього її органи зобов'язані здійснювати контррозвідувальні заходи з метою попередження, виявлення, припинення та розкриття будь-яких форм розвідувально-підривної діяльності проти України» [6].

При цьому її визначальними функціями є:

- виявлення і прогнозування зовнішніх (розвідка) і внутрішніх (контррозвідка) загроз життєво важливим інтересам об'єкта безпеки;
- розробка і здійснення заходів для попередження і нейтралізації виявлених загроз;

- створення і підтримка в готовності сил і засобів забезпечення безпеки, керування ними у повсякденних умовах і за надзвичайних обставин.

Завданнями контррозвідального права є, протидія розвідувально-підривної діяльності іноземних спеціальних служб, посягань з боку окремих організацій, груп та осіб. Крім того, контррозвідальна діяльність регламентована окремим законом» [7] відповідно якого завданням контррозвідальної діяльності є:

- добування, аналітична обробка та використання інформації, що містить ознаки або факти розвідувальної, терористичної та іншої діяльності спеціальних служб іноземних держав, а також організацій, окремих груп та осіб на шкоду державній безпеці України;

- протидія розвідувальній, терористичній та іншій діяльності спеціальних служб іноземних держав, а також організацій, окремих груп та осіб на шкоду державній безпеці України;

- розроблення і реалізація заходів щодо запобігання, усунення та нейтралізації загроз інтересам держави, суспільства та правам громадян [7].

Отже, контррозвідка – це діяльність уповноважених на те суб'єктів, яка полягає у протидії (як правило, таємній) діяльності органів розвідки з метою забезпечення безпеки об'єкта захисту.

Ця діяльність містить у собі:

а) виявлення;

б) попередження;

в) припинення діяльності органів розвідки, а також окремих осіб, спрямованої на заподіяння шкоди безпеки об'єкта захисту [7].

Об'єктом контррозвідального права є зумовлений правовідносинами, що виникають унаслідок задуму, готування, замаху та вчинення протиправних дій, виокремлений у процесі злочинного посягання та органів іноземної держави, дослідження для встановлення специфічних закономірностей і забезпечує таємний шлях до їх викриття.

Пізнання об'єкта дослідження характеризується власною структурою, зв'язками та між елементними закономірностями, що ускладнюється характером виявлення ознак злочину.

Предметом контррозвідального права – є розвідувальні дії супротивника, що створюють предмет діяльності контррозвідки [7]. Розвідка супротивника використовує з цією метою «класичне» соціальне середовище, до якого належать особи з індивідуальними ціннісними орієнтаціями, відмінними від загальноприйнятих цінностей і норм соціальної поведінки. У сучасний період різко зросло значення так званого нетрадиційного шпигунства. Для нього характерний збір відомостей відкритого характеру, що не підпадають під визначення «таємниці». Однак аналіз цих відомостей дозволяє встановлювати факти і закономірності, приховані від сторонніх.

Отже, предмет діяльності контррозвідки полягає в тому, щоб усунути або нейтралізувати погрозу традиційного і нетрадиційного шпигунства, маніпулятивного впливу, формування внутрішньої опозиції та інших деструктивних впливів ззовні.

Особливе значення при цьому має функція забезпечення власної безпеки органу контррозвідки. Це захист кадрового складу й агентури від вербування і

від насильницьких зазіхань, схоронність секретної та іншої службової документації, фізична охорона приміщень, носіїв електронної інформації, конспірація тощо. Для забезпечення успішного функціонування інформації в автоматизованих системах був прийнятий Закон України «Про захист інформації в автоматизованих системах» [8], а також Закон України «Про захист персональних даних», [9] ратифікації конвенції про кіберзлочинність» [10], Про співробітництво держав-учасників Співдружності Незалежних держав у боротьбі з організованою злочинністю» [11], а також створений у структурі спеціальних підрозділів – Департамент спеціальних телекомунікаційних систем та захисту інформації Служби безпеки України [12].

Методи контррозвідувального права як і будь-якої іншої юридичної науки, зумовлені предметом і об'єктом дослідження.

Загальнотеоретичними методами контррозвідувального права є діалектико-матеріалістичний метод пошукового пізнання соціально-правових явищ, а також загальнонаукові та спеціальні методи дослідження.

Система контррозвідувального права включає в себе дві форми, що доповнюють одна одну, – гласну і негласну. Система – порядок, зумовлений правильним, планомірним розташуванням і взаємним зв'язком частин чого-небудь [13].

Принципи контррозвідувального права – це вихідні, провідні ідеї щодо найістотніших закономірностей, що мають основне значення; це основоположні правила, з яких немає виключень [14].

Контррозвідувальна діяльність в Україні здійснюється відповідно до принципів законності; поваги і дотримання прав та свобод людини і громадянина; позапартійності; безперервності; конспірації, поєднання гласних та негласних форм і методів діяльності; комплексного використання правових, профілактичних та організаційних заходів; адекватності заходів щодо захисту державної безпеки реальним і потенційним загрозам; взаємодії з органами державної влади України, органами місцевого самоврядування, об'єднаннями громадян, юридичними та фізичними особами; підконтрольності та підзвітності відповідним органам державної влади в межах, передбачених законом.

Спеціально уповноваженим органом державної влади у сфері контррозвідувальної діяльності є Служба безпеки України. Окремі контррозвідувальні заходи виключно в інтересах забезпечення охорони державного кордону України, посадових осіб, стосовно яких здійснюється державна охорона, а також забезпечення безпеки своїх сил і засобів, інформаційних систем та оперативних обліків можуть проводити розвідувальні органи України та Управління державної охорони України, яким законами України «Про оперативно-розшукову діяльність» та «Про розвідувальні органи України» надано право здійснювати оперативно-розшукову діяльність» [15].

Як орган, контррозвідка є підрозділом спецслужби держави, організації, комерційної структури. Таким чином, розвідка і контррозвідка вирішують різні завдання, однак сутність інформаційно-технологічного процесу добування інформації в них однакова.

Основними принципами отримання контррозвідувальної інформації є: цілеспрямованість, активність; безперервність; скритність; комплексне використання сил і засобів добування інформації [7].

Цілеспрямованість передбачає визначення завдань і об'єктів контррозвідки, проведення її за єдиним планом і зосередження зусиль органів контррозвідки при вирішенні основних завдань.

Стосовно діяльності щодо добування інформації органами контррозвідки, цілеспрямованість припускає зосередження зусиль із запобігання загроз найбільш значимим (найбільш важливим) об'єктам безпеки.

Активність – це активні дії всіх елементів системи розвідки з метою збирання і використання інформації відповідно до способів і шляхів вирішення основних завдань стосовно конкретних умов. Це також прогнозування дій розвідки конфронтуючої сторони, розробка і реалізація випереджальних заходів протидії.

Безперервність контррозвідки – це постійна готовність контррозвідувальної системи заходів до виявлення загрози об'єкта, що захищається (насамперед інформації), у будь-який час, а також постійний характер добування інформації про ці загрози.

Скритність ведення контррозвідки забезпечується шляхом проведення заходів щодо підготовки і добування інформації в таємниці, заради безпеки органів добування, а також приховання фактів чи витоку зміни інформації. Реалізація цього принципу дозволяє контррозвідці підвищити безпеку органу добування і виграти час для більш ефективного застосування добутої інформації.

Сьогодні контррозвідку умовно можна поділити на агентурну й технічну. Умовність такого поділу полягає в тому, що добування інформації агентурними методами здійснюється з використанням технічних засобів, а технічну розвідку ведуть люди.

Найбільш древнім і традиційним видом контррозвідки є агентурна контррозвідка. Суть її полягає у проникненні агента (представника контррозвідки) до джерела інформації на відстань приступності його органів чи почуттів, використуванні ним технічних засобів, копіюванні інформації і передачі її споживачу. Розвиток технічної контррозвідки пов'язаний, насамперед, з підвищенням технічних можливостей, що забезпечують: зниження ризику фізичного затримання агента службою безпеки конфронтуючої сторони за рахунок дистанційного контакту його з джерелом інформації; добування інформації шляхом знімання її з носіїв, що не впливають на органи чуттів людини.

Підставами для проведення контррозвідувальної діяльності є такі [7]:

1) наявність достатньої інформації, що потребує перевірки за допомогою спеціальних форм, методів і засобів, про: здійснення розвідувальної діяльності проти України спеціальними службами іноземних держав, а також організаціями, окремими групами й особами; посягання на державний суверенітет, конституційний лад і територіальну цілісність України; терористичні посягання чи терористичну діяльність, злочини проти миру, безпеки людства та міжнародного правопорядку;

2) виконання визначених законом завдань щодо: контррозвідувального забезпечення економічного, інформаційного, науково-технічного потенціалу, оборонно-промислового і транспортного комплексів та їх об'єктів, національної системи зв'язку, Збройних Сил України та інших утворених відповідно до законів України, військових формувань, військово-технічного співробітництва, дотримання міжнародних режимів нерозповсюдження, а також закордонних диплома-

тичних установ України і безпеки громадян України за кордоном; контррозвідувального захисту органів державної влади, правоохоронних і розвідувальних органів, охорони державної таємниці; захисту посольств і представництв іноземних держав в Україні та їх співробітників від терористичних посягань та ін.;

3) потреба виявлення технічними засобами і припинення роботи радіоелектронних та інших пристроїв, функціонування яких створює загрозу державній безпеці України чи передумови до витоку інформації з обмеженим доступом, а також радіовипромінювань радіоелектронних засобів, що використовуються у протиправних цілях.

Для виконання визначених законом завдань та за наявності підстав, передбачених ст. 6 Закону України «Про контррозвідувальну діяльність», під час проведення контррозвідувальної діяльності органи, підрозділи та співробітники Служби безпеки України мають право:

- здійснювати контррозвідувальний пошук, розвідувальні й оперативно-розшукові заходи з використанням оперативних та оперативно-технічних сил і засобів, опитувати осіб за їх згодою, використовувати їх добровільну допомогу;

- виявляти, фіксувати і документувати гласно і негласно розвідувальні, терористичні та інші посягання на державну безпеку України, вести їх оперативний облік, здійснювати візуальне спостереження в громадських місцях із застосуванням фото-, кіно- і відеозйомки, оптичних та радіоприладів, інших технічних засобів;

- проводити контррозвідувальні операції та відповідні оперативні й оперативно-технічні заходи з метою попередження, своєчасного виявлення і припинення розвідувально-підривної, терористичної та іншої протиправної діяльності на шкоду державній безпеці України;

- мати гласних і негласних штатних і позаштатних працівників, створювати з метою конспірації підприємства, установи та організації, використовувати документи, що зашифровують особу чи відомчу належність працівників, приміщень і транспортних засобів органів та підрозділів, що здійснюють контррозвідувальну діяльність;

- витребовувати, збирати і вивчати, за наявності визначених законом підстав, документи та відомості, що характеризують діяльність підприємств, установ, організацій, а також спосіб життя окремих осіб, джерела і розміри їх доходів для попередження і припинення розвідувальних, терористичних та інших протиправних посягань на державну безпеку України;

- виключно з метою попередження, своєчасного виявлення і припинення розвідувальних, терористичних та інших посягань на державну безпеку України, отримання розвідувальної інформації в інтересах контррозвідки здійснювати на підставі відповідної контррозвідувальної справи заходи, визначені частиною другою ст. 8 Закону України «Про оперативно-розшукову діяльність», – лише за рішенням суду, без розголошення третій стороні, а у випадках, передбачених ч. 3 ст. 8 зазначеного Закону [15], – у порядку, погодженому з Генеральним прокурором України та Головою Верховного Суду України;

- затримувати і тримати у спеціально відведених для цього місцях осіб, підозрюваних у підготовці чи проведенні розвідувально-підривної, терористичної діяльності та вчиненні інших злочинів, розслідування яких віднесено до ком-

петенції органів Служби безпеки України, – на строки і в порядку, що передбачені законами України; осіб, які проникли на об'єкти та в місця, що охороняються органами і підрозділами Служби безпеки України, – на строк до трьох годин, а у разі нагальної необхідності запобігання злочині чи його припинення та з метою встановлення особи – до 72 годин з повідомленням про це суду протягом 24 годин з моменту затримання для перевірки обґрунтованості цього запобіжного заходу.

Проводити особистий огляд указаних осіб та огляд речей, що знаходяться при них, транспортних засобів і вилучати документи та предмети, які можуть бути речовими доказами або є небезпечними для життя і здоров'я людей;

- виключно для припинення розвідувальних, терористичних та інших протиправних посягань на державну безпеку України, а також при переслідуванні осіб, підозрюваних у проведенні такої діяльності, у будь-який час безперешкодно заходити і перебувати на території та в приміщеннях органів державної влади та їх структурних підрозділів, органів місцевого самоврядування, підприємств, установ та організацій, незалежно від форми власності, а на військові об'єкти, що охороняються, – в установленому порядку;

- перебувати у порядку, погодженому з керівниками органів охорони державного кордону України, для вжиття контррозвідувальних заходів у межах прикордонної смуги, контрольованого прикордонного району, у пунктах пропуску через державний кордон і територіальному морі України;

- у невідкладних випадках при здійсненні контррозвідувальних заходів безперешкодно користуватися засобами зв'язку, що належать підприємствам, установам і організаціям, а засобами зв'язку, що належать громадянам, – за їх згодою, з наступним відшкодуванням витрат за їх вимогою;

- в інтересах забезпечення державної безпеки та виконання завдань контррозвідувальної діяльності організувати, координувати і проводити наукові та науково-технічні дослідження, створювати у порядку, визначеному законодавством України, відповідні наукові установи та міжвідомчі координаційно дорадчі органи;

- зберігати, носити, застосовувати, використовувати зброю, спеціальні засоби, вживати заходів фізичного впливу відповідно до законів України та інших актів законодавства України, провозити зброю та спеціальні засоби в усіх видах транспорту;

- користуватися правами, визначеними законами України «Про Службу безпеки України», «Про державну таємницю» та іншими законами України.

Надані права співробітники органів та підрозділів, що здійснюють контррозвідувальну діяльність, не можуть використовувати у протиправних цілях. У разі невиконання цих вимог вони несуть відповідальність, установлену законом.

Отже, контррозвідувальна справа повинна бути закрыта у разі [1]:

-завершення виконання контррозвідувальних заходів або вичерпання можливостей для їх здійснення;

-спростування матеріалів, які були підставами для здійснення контррозвідувальної діяльності;

-припинення розвідувальної, терористичної чи іншої протиправної діяльності на шкоду державній безпеці України;

-виїзду особи на постійне місце проживання за межі України та відсутності можливості проведення щодо неї контррозвідувальних заходів;

- заведення за матеріалами контрозвідувальної діяльності оперативно-розшукової справи;
- притягнення особи до кримінальної відповідальності, у тому числі і за кордоном, за дії, що були підставами для заведення контрозвідувальної справи;
- смерті особи, щодо якої заведено контрозвідувальну справу.

Висновки. Таким чином, контрозвідувальне право – це законодавчо визначений вид правоохоронної, суспільно корисної діяльності зазначеної законодавцем суб'єктів, яка являє собою систему спеціальної конспіративної діяльності державних суб'єктів щодо використання ними негласних сил, застосування негласних засобів, методів та заходів і прийняття оперативних рішень з метою захисту людини, суспільства і держави від протиправних посягань.

- контрозвідувальна діяльність є складовою частиною контрозвідувального права, що є компонентом соціально-правової системи залежить від суспільно-політичного ладу суспільства, є складником політики держави, залежить від фактичних зусиль її суб'єктів і учасників для вирішення завдань і досягнення своїх цілей за допомогою застосування спеціальних сил, засобів, методів і заходів;

- ця діяльність характеризується єдністю теоретичного пізнання «гласної – негласної – конспіративної – гласної» реальності і практичного перетворення контрозвідувальних правідносин;

- залежно від широкого чи вузького тлумачення КП як складної соціально-правової системи, можна визначити різні її аспекти.

Отже, контрозвідувальне право має всі ознаки науки: об'єкт, предмет, методи, систему, принципи, що робить її самостійною галузевую юридичною наукою, завданням якої є захист прав і свобод людини, її власності, суспільних інтересів, інтересів держави від протиправних посягань.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Про основи національної безпеки України: Закон України від 15.12.2005 // Відомості Верховної Ради України. – 2003. – № 964. – Ст. 56.
2. *Сервецький І.В. Юрченко О.М.* Теоретичні проблеми визначення об'єкта розшукового права // Вісник Академії управління МВС. Науковий журнал. 2009. – №4. – С. 56-65.
3. Новий тлумачний словник української мови. – К.: Аконтіт, 2001. – Т. 2. – С. 319.
4. Великий тлумачний словник сучасної української мови / [уклад. і голов. ред. В.Г. Бусел]. – К.; Ірпінь: ВТФ «Перун», 2003. – С. 992.
5. *Землянов В.М.* Своя контрразведка: Практическое пособие. – Минск: Харвест, 2002.
6. Про Службу безпеки України: Закон України // Відомості Верховної Ради України. – 1992. – № 27. – Ст. 382.
7. Про контрозвідувальну діяльність: Закон України // Відомості Верховної Ради України. – 2003. – № 12. – Ст. 89.
8. Про захист інформації в автоматизованих системах: Закон України // Відомості Верховної Ради України. – 2005. – № 26. – Ст. 347.
9. Про захист персональних даних: Закон України // Відомості Верховної Ради України. – 2005. – № 26. – Ст. 347.
10. Про кібернетичну злочинність: Конвенція Ради Європи; офіційний переклад українською мовою, лист МЗС України № 91/14-761/1-1161 від 21 травня 2004 року.

11. Про співробітництво держав-учасників Співдружності Незалежних держав у боротьбі зі злочинами у сфері комп'ютерної інформації: Угода – м. Мінськ, 23 червня 2001 р.

12. Положення про Департамент спеціальних телекомунікаційних систем та захисту інформації Служби безпеки України: затверджено Указом Президента України від 6 жовтня 2000 р. № 1120/2000.

13. Великий тлумачний словник сучасної української мови / [уклад. і голов. ред. Т.В. Бусел]. – Ірпінь ВТФ «Перун», 2003. – 1440 с.

14. Великий тлумачний словник сучасної української мови / [уклад. і голов. ред. Т.В. Бусел]. – Ірпінь ВТФ «Перун», 2003. – 1440 с.

15. Про оперативно-розшукову діяльність: Закон України від 18 лютого 1992 року // Відомості Верховної Ради. – 1992. – № 22. – Ст. 303.

Юрченко О.М., Сервецький І.В. Контррозвідувальне право – самостійна галузева юридична наука

У статті розкрито значення виокремлення контррозвідувального права у самостійну галузь права. Сформульовано положення стосовно контррозвідувального права як самостійної галузі права. Визначено об'єкт, мету, функції, завдання, методи, принципи контррозвідувального права.

Ключові слова: контррозвідувальне право, положення, самостійна галузь права, контррозвідка, мета, завдання.

Юрченко О.М., Сервецький І.В. Контразведывательное право – самостоятельная отраслевая юридическая наука

В статье раскрыто значение выделения контразведывательного права в самостоятельную отрасль права. Сформулировано положение о контразведывательном праве как самостоятельной отрасли права. Определены объект, цель, функции, задачи, методы, принципы контразведывательного права.

Ключевые слова: контразведывательное право, положения, самостоятельная отрасль права, контразведка, цель, задачи.

Iurchenko O.M., Servetskyi I.V. Counter intelligence law as an independent branch of legal science

The article reveals the role of extraction of counter intelligence law into an independent law branch. A statement is argued as to counter intelligence law as an independent law branch. An object, goal, functions, objectives, methods and principles of counter intelligence law are defined.

Key words: counter intelligence law, statement, independent law branch, counter intelligence, goal, objective.

Стаття надійшла до редакції 16.04.2012.

ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ПЕНСІЙНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ В УКРАЇНІ

С.Л. Поліщук

майор,

слухач гуманітарного інституту

Національного університету оборони України

Постановка проблеми. Одним із основних показників існування демократичної держави є гарантії реалізації прав і свобод людини і громадянина. Права, свободи та обов'язки людини і громадянина, які зазначені у міжнародних стандартах, визнані і прийняті всім суспільством знайшли закріплення у Конституції України та інших нормативно-правових актах.

Ці закріплені в Конституції України права і свободи відносяться і до військовослужбовців. Одним із факторів реалізації прав і свобод військовослужбовців є їх соціальний захист.

Складовою соціального забезпечення військовослужбовців та членів їх сімей є пенсійне забезпечення, яке гарантує гідний рівень життя у разі втрати працездатності, втрати годувальника.

Вихід з кризи і перехід до зростання української економіки обумовлює запровадження реформ, а саме проведення пенсійної реформи та реформування Збройних Сил, за яких питання пенсійного забезпечення стає досить гострою проблемою.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Проблематика пенсійного забезпечення військовослужбовців розглядалась у працях В.І. Мірненко, І.М. Ткача, С.М. Сазонова, І.М. Сироти та інших. Необхідні заходи щодо правового регулювання пенсійного забезпечення військовослужбовців в Україні було проаналізовано та досліджено в наукових статтях А.М. Бережного, М.І. Карпенка, І.І. Качана, В.І. Кириленка та інших.

Мета статті. Полягає в аналізі бази нормативно-правових актів, які забезпечують правове регулювання пенсійного забезпечення військовослужбовців (пенсія за вислугу років) в Україні у світі новітніх реформ, можливі шляхи щодо їх покращення.

Основні результати дослідження. Термін «соціальне забезпечення», який означає форму матеріального забезпечення непрацездатних громадян, офіційно закріплений у Міжнародному пакті про економічні, соціальні та культурні права, ухваленому Генеральною Асамблеєю ООН 16 грудня 1966 р. У ньому, зокрема, йдеться про те, що «держави, які беруть участь у цьому Пакті, визнають право кожної людини на соціальне забезпечення, що включає соціальне страхування» [2].

Термін «соціальне забезпечення» застосовується в Концепції соціального забезпечення громадян України [19], хоч у Конституції України (ст. 46) вживається інший термін – «соціальний захист» [1]. Але це, на нашу думку, не применшує значення терміна «соціальне забезпечення».

За змістом ст. 46 Конституції, соціальний захист включає і термін «соціальне забезпечення», тобто соціальний захист – ширше поняття і містить елементи, що не входять до поняття «соціальне забезпечення», У правничій науці, зокрема, у праві соціального забезпечення, поняття «соціальний захист» як правова категорія поки що не визначене.

На наш погляд, термін «соціальний захист» належить до функції держави, яка піклується про матеріальне забезпечення непрацездатних громадян. Для здійснення цієї функції створено спеціальний орган державної виконавчої влади – Міністерство соціального захисту населення України. Його новий статус визначено Указом Президента України від 23 жовтня 1996 р.

Основним видом суспільних відносин, які складають предмет права соціального забезпечення, є пенсійні відносини. Відносини в галузі пенсійного забезпечення, які з початку становили предмет різних галузей права, нині стали єдиним внутрішньо узгодженим і взаємопов'язаним самостійним видом суспільних відносин. Єдність і відносна самостійність пенсійних відносин підтримується й тим, що у нашій країні здійснюється державна система пенсійного забезпечення [3]. Отже, немає підстав для регулювання єдиних пенсійних відносин нормами різних галузей права.

Поняття «пенсія за вислугу років» як вид соціального забезпечення являє собою щомісячні виплати з Пенсійного фонду та інших джерел фінансування, що призначаються довічно в розмірі, співвіднесеному з минулим заробітком (винагородою), особам, які мають установлений законом спеціальний стаж (вислугу років).

За своїми ознаками й цілями пенсії за вислугу років найбільш близькі до пенсій за віком: тут також вимагається певний страховий стаж (служби), а в деяких випадках – вік. Найчастіше ці пенсії призначаються незалежно від віку. Цілі пенсійного забезпечення за вислугу років, як зазначається у ст. 51 Закону України «Про пенсійне забезпечення» від 5 листопада 1991 р. – «встановлювати пенсії за вислугу років окремим категоріям громадян, зайнятих на роботах, виконання яких веде до втрати професійної працездатності чи придатності до настання віку, який дає право на пенсію за віком» [3].

За вислугою років призначення пенсії пов'язується не з досягненням пенсійного віку та наявністю загального стажу роботи, а з утратою професійних якостей, коли працівник не може повноцінно працювати за своєю спеціальністю до похилого віку. Відтак йому призначається пенсія, як компенсація втраченої працездатності за спеціальністю. Пенсійне забезпечення за вислугу років введено давно. Воно належить до періоду появи професійної військової служби і служби державних чиновників, а в нашій країні – до 1925 р. [22].

Згідно зі ст. 17 Конституції України, «оборона України, захист її суверенітету, територіальної цілісності і недоторканності покладаються на Збройні Сили України. Забезпечення державної безпеки і захист державного кордону України покладаються на відповідні військові формування і правоохоронні органи держави, організація і порядок діяльності яких визначається законом».

Необхідність утримувати Збройні Сили і визнання служби в них особливим видом державної служби породжує для держави обов'язковість щодо соціального захисту військовослужбовців і членів їхніх сімей [6].

Чинне спеціальне законодавство про соціальний захист військовослужбовців встановлює різноманітність видів цього захисту, порядок і умови його надання [9].

Одним із видів соціального захисту, передбаченого законодавством, є пенсійне забезпечення військовослужбовців, яке повністю поширюється і на начальницький і рядовий склад органів внутрішніх справ. Пенсія і допомога цим службовцям призначаються відповідними органами соціального забезпечення Міністерства оборони і Міністерства внутрішніх справ України.

Право на пенсійне забезпечення визначається наявністю у військовослужбовців і службовців (працівників) органів внутрішніх справ визначеного законом строку служби, досягнення до дня звільнення з військової служби чи органів внутрішніх справ (для деяких категорій цих службовців) встановленого віку та обов'язкове звільнення з військової служби чи органів внутрішніх справ за певними причинами (відставка, запас, хвороба, скорочення штатів тощо).

Коло осіб, які мають право на пенсію за вислугу років, визначене законодавством. Це окремі категорії працівників, перелік яких установлено в ст.ст. 54 і 55 Закону України «Про пенсійне забезпечення» від 5 листопада 1991 р., а також в інших спеціальних нормативних актах. Законодавство вирізняє чотири категорії громадян:

- військовослужбовці та службовці (працівники) органів внутрішніх справ;
- працівники цивільної авіації та льотно-випробувального складу;
- державні службовці, судді, працівники прокуратури і митних органів;
- окремі категорії працівників (спеціалістів) інших галузей народного господарства [3].

Найхарактернішими умовами призначення пенсії за вислугу років є: професія, посада, тривалість роботи в зазначеній сфері, побищення роботи, яка дає право на цю пенсію, а іноді й певний вік. Хоча вік не є ознакою для призначення пенсії за вислугу років, він здебільшого не досягає обумовленого пенсійного віку. Що ж до тривалості спеціального стажу, то він найчастіше збігається з тривалістю страхового стажу, необхідного для призначення пенсій за віком.

Перелік державних органів, установ, підприємств, організацій і посад, служба чи праця в яких дає право на пенсію за вислугу років, а також тривалість вислуги років і правила її нарахування встановлюються законодавством для кожної окремої категорії осіб.

Так, коло осіб військовослужбовців і працівників органів внутрішніх справ, які мають право на пенсію за вислугу років служби, визначено в Законі України «Про пенсійне забезпечення осіб, звільнених з військової служби, та деяких інших осіб» від 9 квітня 1992 р. з наступними змінами й доповненнями [9].

Правила нарахування вислуги років встановлено спеціальною постановою Кабінету Міністрів України від 17 липня 1992 р. № 393 «Про порядок обчислення вислуги років, призначення пенсій та грошової допомоги військовослужбовцям» [17].

Вислуга років служби військовослужбовцям, тобто тривалість служби у складі Збройних Сил України до прийняття пенсійної реформи військовос-

лужбовці і працівники органів внутрішніх справ для призначення пенсії повинні були мати вислугу 20 років і більше до 30 вересня 2011 р. З прийняттям Закону України «Про заходи щодо законодавчого забезпечення реформування пенсійної системи» від 8 липня 2011 р., та ч. 1 ст. 12 Закону України «Про пенсійне забезпечення осіб, звільнених з військової служби, та деяких інших осіб» від 9 квітня 1992 р. після внесення змін вислуга років визначається:

- для осіб офіцерського складу, прапорщиків і мічманів, військовослужбовців надстрокової служби та військової служби за контрактом, інших осіб, незалежно від віку, якщо вони звільнені зі служби, починаючи з 1 жовтня 2011 р. по 30 вересня наступного року і надалі до 2021 р. відповідно вислуга років збільшується кожен рік на 6 місяців [5].

Збільшення цих термінів постає проблемою і викликає обурювання серед військовослужбовців, особливо офіцерського складу. Так, наприклад, особа яка станом на 1 серпня 2011 р. мала вислугу 20 календарних років отримувала право на пенсію. Військовослужбовець, який станом на 1 серпня 2012 р. має вислугу 20 календарних років, для отримання права на пенсію повинен мати вислугу 20 календарних років та 6 місяців і більше. В своїй більшості у військовослужбовців обчислення календарних років починається як правило з 1 або 5 серпня року в якому він призваний, тому навіть вислугу 20 років та 6 місяців він не буде мати, йому прийдеться ще рік служити, щоб на момент звільнення отримати вислугу 21 календарний рік.

До календарної вислуги років зараховується також період, зазначений у ч. 2 ст. 17 Закону України «Про пенсійне забезпечення осіб, звільнених з військової служби, та деяких інших осіб» від 9 квітня 1992 р. (служба в органах внутрішніх справ, державній пожежній охороні, Державній службі спеціального зв'язку та захисту інформації України, органах і підрозділах цивільного захисту, податковій міліції, Державній кримінально-виконавчій службі України на посадах начальницького і рядового складу з дня призначення на відповідну посаду); особам офіцерського складу, прапорщикам і мічманам, військовослужбовцям надстрокової служби та військової служби за контрактом, які на день звільнення зі служби досягли 45-річного віку і мають страховий стаж 25 календарних років і більше, з яких не менше 12 календарних років і 6 місяців становить служба.

До служби як страхового стажу відноситься:

- військова служба в Збройних силах України;
- служба в органах внутрішніх справ;
- служба в державній пожежній охороні;
- служба в Державній службі спеціального зв'язку та захисту інформації України;
- служба в органах і підрозділах цивільного захисту;
- служба в податковій міліції чи Державній кримінально-виконавчій службі України [5].

Строки служби в армії чи в органах внутрішніх справ зараховуються за фактичною тривалістю (в календарному нарахуванні). А втім, у багатьох випадках законодавством передбачено пільгове нарахування вислуги, яке буде застосовуватись лише під час визначення розміру пенсій:

а) пенсія призначається у розмірі 50 %, звільненим у відставку за віком або за станом здоров'я – 55 % відповідних сум грошового забезпечення за 20 років

вслуги, а тим, які мають вислугу більше 20 років, крім того, 3 % відповідних сум грошового забезпечення за кожний рік вислуги понад 20 років, але не більше 65%;

б) військовослужбовці, які на день звільнення досягли 45-річного віку (інваліди війни – незалежно від віку) і мають загальний страховий (трудовий) стаж 25 років і більше, з яких не менше 12 календарних років і 6 місяців становить військова служба або служба в органах внутрішніх справ.

Пенсія призначається у розмірі 50 % за загальний страховий (трудовий) стаж 25 років і за кожний рік стажу понад 25 років – 1 % відповідних сум грошового забезпечення. Відповідно до Закону України «Про заходи щодо законодавчого забезпечення реформування пенсійної системи» від 8 липня 2011 р. порядок визначення права на такий вид пенсії не змінюється [11];

в) військовослужбовці при досягненні 45-річного віку і за наявності в них вислуги 15 років, які звільняються з військової служби відповідно до Закону України «Про державні гарантії соціального захисту військовослужбовців, які звільняються зі служби у зв'язку з реформуванням Збройних Сил України, та членів їхніх сімей» від 15 червня 2004 р. Право на таку пенсію мають тільки військовослужбовці, у наказі про звільнення яких є запис: «Звільняється у зв'язку з реформуванням Збройних Сил України» [15].

Пенсія призначається у розмірі: за вислугу 15 років – 40 % відповідних сум грошового забезпечення із збільшенням цього розміру на 2 % за кожний повний рік вислуги понад 15 років, але не більше ніж 50 % відповідних сум грошового забезпечення.

Відповідно до Закону України «Про заходи щодо законодавчого забезпечення реформування пенсійної системи» від 8 липня 2011 р. право на такий вид пенсії за вислугу років будуть мати вищевказані особи, які на день звільнення зі служби матимуть 20 календарних років вислуги і більше.

Розмір такої пенсії буде: за вислугу 20 років – 50 % відповідних сум грошового забезпечення із збільшенням цього розміру на 3 % за кожний повний рік вислуги понад 20 років, але не більше ніж 65 %;

г) особам офіцерського складу, прапорщикам і мічманам, військовослужбовцям надстрокової служби та військової служби за контрактом, які займали посади льотного складу та плаваючого складу підводних човнів Збройних Сил не менше 20 років, незалежно від віку в разі, якщо вони мають на день звільнення зі служби вислугу 20 років і більше.

Розмір такої пенсії законодавець не визначив. Скоріше за все вона буде обчислюватися як у пункті «а» розділу «Пенсія за вислугу років» за 20 років – 50%, а звільненим у відставку за віком або за станом здоров'я – 55 % відповідних сум грошового забезпечення за 20 років вислуги, а тим, які мають вислугу більше 20 років, крім того, 3 % відповідних сум грошового забезпечення за кожний рік вислуги понад 20 років [5].

Загальний розмір пенсії за вислугу років у відсотковому відношенні не повинен перевищувати 90 % відповідних сум грошового забезпечення. Військовослужбовцям, які брали участь у ліквідації наслідків Чорнобильської катастрофи під час проходження служби і віднесені до категорії 1, загальний розмір пенсії може бути встановлений у межах 100 % відповідних сум грошового забезпечення, а особам, віднесеним до категорій 2, – 95 % відповідних сум грошового забезпечення.

Відповідно до Закону України «Про заходи щодо законодавчого забезпечення реформування пенсійної системи» від 8 липня 2011 р. максимальний розмір пенсії за вислугу років у всіх випадках (пункти «а» – «г» буде обмежуватися 80 % відповідних сум грошового забезпечення, окрім осіб, які під час проходження служби брали участь у ліквідації наслідків Чорнобильської катастрофи і віднесені до 1 або 2 категорій постраждалих (у них зберігається максимальний розмір пенсії – 100 % та 95 % відповідно залежно від вислуги років).

Пенсії за вислугу років, обчислені вищевказаним порядком, не можуть бути нижчими від прожиткового мінімуму, встановленого для непрацездатних осіб [5].

Згідно з Законом України «Про Державний бюджет України на 2012 рік» прожитковий мінімум для осіб, які втратили працездатність, у 2012 році становить: з 1 січня – 822 грн, з 1 квітня – 838 грн, з 1 липня – 844 грн, з 1 жовтня – 856 грн, з 1 грудня – 884 грн. [14].

До пенсії за вислугу років нараховуються надбавки:

- непрацюючим пенсіонерам – на кожного непрацездатного члена сім'ї, що знаходиться на утриманні пенсіонера і належить до осіб, які забезпечуються пенсією в разі втрати годувальника, в розмірі 50 % прожиткового мінімуму, встановленого для непрацездатних осіб, на кожного непрацездатного члена сім'ї;

- надбавка особам, які мають особливі заслуги перед Батьківщиною, у порядку і на умовах, передбачених ст. 16 Закону України «Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту», а особам, які мають особливі трудові заслуги перед Батьківщиною, – у порядку і на умовах, передбачених ст. 9 Закону України «Про основні засади соціального захисту ветеранів праці та інших громадян похилого віку в Україні».

Згідно з Законом України «Про пенсії за особливі заслуги перед Україною» особам, відзначеним державними нагородами, встановлюються пенсії за особливі заслуги, які виплачуються як надбавки до пенсій. Розмір цих надбавок визначається у відсотках від прожиткового мінімуму для осіб, які втратили працездатність, і встановлюється диференційовано від 20 до 40 % – залежно від особистих заслуг особи.

Відповідно до Закону України «Про заходи щодо законодавчого забезпечення реформування пенсійної системи» максимальний розмір пенсії (з урахуванням надбавок, підвищень, додаткової пенсії, цільової грошової допомоги, пенсії за особливі заслуги перед Україною, індексації та інших доплат до пенсії, встановлених законодавством, крім доплати до надбавок окремим категоріям осіб, які мають особливі заслуги перед Батьківщиною) не може перевищувати десяти прожиткових мінімумів, установлених для осіб, які втратили працездатність [14].

Висновки. Проблема створення нормативно-правової бази пенсійного забезпечення військовослужбовців набула загальнодержавного значення та потребує постійних змін у зв'язку з запровадженням новітніх реформ у різних сферах життєдіяльності в умовах збільшення ринково-економічних відносинах. За роки незалежності в Україні були прийняті досить велика кількість законів та підзаконних актів щодо регулювання пенсійного забезпечення. Таким чином, у державі за зазначений період була створена основа нормативно-правової бази системи соціального забезпечення.

Проблемним питанням постає запровадження реформи пенсійної системи, щодо призначення пенсій військовослужбовцям, а саме Законом України «Про заходи щодо законодавчого забезпечення реформування пенсійної системи» встановлює максимальний розмір пенсії за вислугу років у всіх випадках буде обмежуватися 80 % відповідних сум грошового забезпечення, хоч до цього обмеження було 90 % відповідних сум грошового забезпечення. Зменшення максимальної пенсії призводить до невдоволення осіб, які при звільненні з військової служби отримують меншу пенсію ніж особи, які звільнились до 1 жовтня 2011 р., маючи однакову вислугу років та рівні умови при звільненні.

Процеси реформування оборонної сфери, необхідність реального пенсійного забезпечення військовослужбовців, вимагають удосконалення та прийняття законодавчих та нормативно-правових актів, які відповідають реальному стану суспільних відносин та економічним можливостям держави, створюють реальні і дієві правові механізми реалізації пенсійного забезпечення військовослужбовців.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Конституція України – Основний Закон України, прийнята Верховною Радою України на п'ятій сесії 28 червня 1996 року.
2. Міжнародний пакт про економічні, соціальні та культурні права // Прийнятий Генеральною Асамблеєю ООН 19 грудня 1966 р. // Права людини, міжнародні договори України, декларації, документи. – К., 1992. – С. 25-31.
3. Закон України «Про пенсійне забезпечення» від 5 листопада 1991 р. // ВВР. – 1992. – №3.
4. Закон України «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування» від 09.07.2003 № 1058-IV.
5. Закон України «Про пенсійне забезпечення осіб, звільнених з військової служби, та деяких інших осіб» від 9 квітня 1992 р. № 2262.
6. Закон України «Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей» від 20.12.1991 р. // ВВР. – 1992. – № 15.
7. Закон України «Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту» від 22.11.1993 р. // ВВР. – 1993. – № 45.
8. Закон України «Про статус ветеранів військової служби, ветеранів органів внутрішніх справ і деяких інших осіб та їх соціальний захист» від 24.03.1998 р., № 203.
9. Закон України «Про статус і соціальний захист громадян, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи» від 28.02.1991 р. // ВВР. – 1991. – №16.
10. Закон України «Про загальний військовий обов'язок і військову службу» від 18.06.1999 р. №766-14.
11. Закон України «Про заходи щодо законодавчого забезпечення реформування пенсійної системи» від 8 липня 2011 р. №3668-VI.
12. Закон України «Про пенсії за особливі заслуги перед Україною» від 01.06.2000 № 1767-III.
13. Закон України «Про Збройні Сили України» від 6 грудня 1991 року № 1934.
14. Закон України «Про Державний бюджет України на 2012 рік».
15. Закону України «Про державні гарантії соціального захисту військовослужбовців, які звільняються зі служби у зв'язку з реформуванням Збройних Сил України, та членів їхніх сімей» від 15.06.2004 р. № 1763-IV.
16. Указ Президента України «Про Положення про проходження громадянами України військової служби у Збройних Силах України» від 10.12.2008 р. № 1153.

17. Постанова Кабінету Міністрів України від 17 липня 1992 р. № 393 «Про порядок обчислення вислуги років, призначення пенсій та грошової допомоги військовослужбовцям».

18. Постанова Кабінету Міністрів України від 30.05.1997 № 523 «Про затвердження нового Порядку обчислення пенсій по інвалідності, що настала внаслідок каліцтва чи захворювання, і пенсій у зв'язку з втратою годувальника внаслідок Чорнобильської катастрофи».

19. Концепція соціального забезпечення населення України / Схвалена постановою Верховної Ради України від 21.12.93 // ВВР. – 1994. – № 6. – С. 31.

21. Дячук С. Пенсійний синдром: в пошуках справедливості (практичний погляд на проблеми пенсійного забезпечення військовослужбовців) // Право військової сфери – 2006. – № 2-4.

22. Марко І.І. Грошове забезпечення: тенденції і перспективи // Військо України. – 2003. – № 9-10. – С. 12-13.

23. Сирота І.М. Право пенсійного забезпечення в Україні: Курс лекцій. – К. : Юрінком Інтер, 1998.

Полищук С.Л. Правове регулювання пенсійного забезпечення військовослужбовців в Україні

У статті проаналізовані чинні нормативно-правові акти, які забезпечують правове регулювання пенсійного забезпечення військовослужбовців (пенсія за вислугу років) в Україні, а також проблеми належного функціонування і виконання всіх передбачених правових норм цих законодавчих актів. Пропонуються можливі шляхи щодо їх покращення.

Ключові слова: пенсія, вислуга років, пенсія за вислугою років, пенсійне забезпечення, нормативно-правові акти, Конституція України, закон України.

Полищук С.Л. Правовое регулирование пенсионного обеспечения военнослужащих в Украине

В статье анализируются действующие нормативно-правовые акты, которые обеспечивают правовое регулирование пенсионного обеспечения военнослужащих (пенсия за выслугу лет) в Украине, а также проблемы надлежащего функционирования и выполнения всех предусмотренных правовых норм этих законодательных актов. Предлагаются возможные пути, относительно их улучшения.

Ключевые слова: пенсия, выслуга лет, пенсия за выслугу лет, пенсионное обеспечение, нормативно-правовые акты, Конституция Украины, законы Украины.

Polishchuk S.L. Legal regulation of pension provision of military servicemen in Ukraine

The article analyses the current normative legal acts ensuring the legal regulation of pension provision of military servicemen (retirement allowance for a time-in-service) in Ukraine and the problems of the proper functioning and implementation of all the set legal norms of the above legislative acts. Possible ways for improvement are offered.

Key words: pension, time-in-service, retirement allowance for a time-in-service, pension provision, normative legal acts, Constitution of Ukraine, Law of Ukraine.

Стаття надійшла до редакції 28.03.2012.

ФІЛОСОФІЯ ПРАВА В АНТИЧНОМУ СВІТІ

(конспективний виклад лекції в контексті обміну досвідом викладання навчальної дисципліни «Філософія права» на юридичному факультеті ВНЗ «Національна академія управління», м. Київ)

С.І. Присухін

*доцент кафедри суспільних наук
ВНЗ «Національна академія управління»;
доцент кафедри філософії ДВНЗ
«Київський національний економічний
університет імені Вадима Гетьмана»*

Постановка проблеми. Вивчення дисципліни «Філософія права» надає можливість студентам старших курсів (слухачам магістерського рівня підготовки) юридичного факультету осмислити зміст філософії права як філософського вчення про право, що досліджує головні проблеми системи права, послуговуючись для цього методами філософії. Відомо, що предмет дисципліни «Філософія права» полягає в розкритті сенсу права, а також в його обґрунтуванні. Досвід викладання навчальної дисципліни «Філософія права» дозволяє зробити висновок про те, що висвітлення тем, які торкаються філософського аспекту виникнення і розвитку філософії права як науки, викликає певні складності, що потребує подальшого обговорення структури та змісту лекцій дисципліни. Дана стаття покликана сприяти вирішенню цього завдання.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Проблемам викладання дисципліни «Філософія права» присвячені чисельні праці вітчизняних авторів, а саме: О.О. Бандури, Н.Б. Болотіної, С.А. Бублика, К.К. Жоля, М.Л. Заїнчковського, М.В. Костицького, О.М. Мироненко, П.М. Рабіновича, Б.Ф. Чміля та ін., серед зарубіжних – Гьофе О., Г. Рабруха, Р. Циппеліуса та ін. Особливо слід виокремити праці (підручник та конспект лекцій) авторського колективу викладачів Харківської юридичної академії під керівництвом О.Г. Данильяна.

Мета. Дослідження становлення і розвитку філософсько-правової думки Античності.

Основні результати дослідження. В лекції «Філософія права в античному світі» пропонується розглянути три головних питання: 1) Особливості виникнення і розвитку античної філософії. Філософсько-правові погляди досократівського періоду. 2) Особливості філософсько-правових поглядів сократівського (класичного) періоду. 3) Особливості філософсько-правових поглядів елліністичного періоду та доби Римської імперії.

При розгляді першого питання (Особливості виникнення і розвитку античної філософії. Філософсько-правові погляди досократівського періоду) слід зазначити, що

розвиток філософських поглядів стародавніх греків і римлян відбувався впродовж тривалого історичного проміжку часу – з VII ст. до н. е. до VI ст. н. е. Особливістю формування античної філософії є так званий перехід від міфу до Логосу (раціонального знання), а також осмислення космологічних проблем та особистісного буття людини.

Специфічною особливістю духовної культури античного світу є виокремлення двох ліній людської поведінки – аполлонівської (що віддзеркалює міф про бога Аполлона, покровителя цивілізованого життя, який закликав до дотримання норм та законів) та діонісійської (що віддзеркалює міф про бога Діоніса (бога виноградарства, виноробства), який відзначався своєю веселою вдачею, алогічністю, дисгармонією тощо). Аполлонівська і діонісійська вдача в межах античної культури уособлювали собою дві стратегії поведінки: від номоса (дотримання закону) до дисномії – заперечення закону, як загальної норми поведінки. Можна висновувати, що дихотомія аполлонівського і діонісійського начал визначила дві моделі поведінки в античній культурі: 1) орієнтація на закон (номос), 2) беззаконня (дисномія). Діалектика зазначених позицій стала основою виникнення і розвитку філософсько-правової думки Стародавніх Греції та Риму [3, с. 41].

До головних періодів розвитку античної філософії, в межах якої відбувалося становлення філософсько-правової думки, відносять: досократівський (VII-V ст. до н. е.), класичний сократівський (середина V – кінець VI ст. до н. е.), елліністичний (кінець IV – початок II ст. до н. е.) і римський (I ст. до н. е. – V/VI ст. н. е.) періоди¹.

Філософсько-правові погляди досократівського періоду. Відомо, що перші філософсько-правові погляди були невід'ємними від загальної філософської рефлексії античного світу, інакше кажучи, синкретизм свідомості того часу не дозволяв виокремити систему правових понять, які об'єктивно знаходились у межах домінуючої етичної проблематики (вчення про Космос, Логос, номос, дисномос, доля тощо). В філософії поч. II тис до н. е. домінує пошук етичних цінностей (пошук правди, утвердження справедливості (діке), закону (номос), звичаєвого права (теміс) тощо).

За часів Гомера (близько VIII ст. до н. е.)² чи не вперше актуалізується поняття «справедливість» як передумова і критерій правових відносин. Важливу роль у формуванні філософсько-правових поглядів античності відіграв Гесіод (700 рр. до н. е.)³.

¹ Репрезентували головні періоди античної філософії наступні школи, напрями, філософи: досократівський період – Мілетська школа, Геракліт Ефеський (544-483 рр. до н. е.), атомісти (Демокріт, Левкіп), Елейська школа; класичний сократівський період – софісти, Сократ (469-399 рр. до н. е.), Платон (428-347 рр. до н. е.), Арістотель (384-322 рр. до н. е.); елліністичний період – кініки, Епікур (342-270 рр. до н. е.), скептицизм, стоїцизм; римський період – Сенека (4 р. до н. е. – 65 р. н. е.), Марк Аврелій (121-180 рр. н. е.), Тит Лукрецій Кар (99-55 рр. до н. е.), неоплатонізм, раннє християнство.

² Гомер – античний поет, автор відомих героїчних епосів «Іліади» і «Одіссеї». Про життя Гомера майже нічого невідомо, зазвичай його зображували сліпою людиною похилого віку, точні роки його життя також невідомі. Але безсумнівним є той факт, що його доробки – «Іліада» і «Одіссея» стали джерелом формування всієї духовної культури Стародавньої Греції, а отже, її філософсько-правових ідей у тому числі.

³ Гесіод – поет античності, який спочатку вів життя селянина, а згодом став відомим як автор знаменитого епосу «Теогонія» («Походження богів»), послуговуючись міфологічними образами спробував пояснити світ (створив першу релігійно-міфологічну картину світу). В «Теогонії» Гесіод розмірковує про творення світу із хаосу, описує генеалогію виникнення богів, у межах якої розвивається світ.

У творі «Праця і дні» Гесіод розмірковував про несправедливі суди і прославляв чесну селянську працю. Загалом він пропагував песимістичні погляди на людське життя, наголошуючи на його постійному погіршенні. А в його казках (наприклад, «Про яструба та соловейка») він протиставляв віру і горжество справедливості.

Згодом поняття справедливості було розвинуто в творчості «семи мудреців» (мислителів та державних діячів VII-VI ст. до н. е., які відрізнялись практичною мудрістю і глибоким державним розумом). Зазвичай згадують чотири імені: Фалес Мілетський, Біант з Прієни, Солон Афінівський і Піттак з Мітілени, називають також Клеобула Ліндійця, Хілона із Спарти та Періандра з Коринфа. Мислителі доводили необхідність дотримання міри, вважались гарантами справедливості і моральності тогочасного суспільства. Роздуми семи мудреців торкалися насамперед етичних питань побутового життя, свої думки вони фіксували в гномах, наприклад, «краще за все знати міру» (Клеобул), «нічого понад міру» (Солон), «пізнай самого себе», «про мертвих не лихословити» (Хілон), «дотримуйся міри» (Фалес), «нажива є ненаситною» (Піттак), «поганих людей є більшість», «усе своє ношу з собою» (Біант). Мудрість цих мислителів, відтворена у вигляді афоризмів, слугувала засобом утвердження справедливості і моральності в діях і вчинках людини та дотримання нею законів [2, с. 56].

Одним із перших етичний принцип справедливості спробував впровадити в життя Піфагор (близько 540-500 рр. до н. е.), а згодом піфагорійці. Відомо, що Піфагор народився на острові Самос. Піфагор, а разом з ним піфагорійці вважали, що весь світ побудований на законах гармонії протилежностей (завдяки поєднанню двох начал – граничного і безграничного). Ця гармонія має числовий вираз, інакше кажучи, закони, які керують всесвітом (космосом), це закони співвідношення між числами. У всіх предметах і явищах світу Піфагор і піфагорійці прагнули знайти числові закономірності. Ця ідея стимулювала розвиток математики і її використання в дослідженнях навколишнього світу. Надмірна абсолютизація чисел як першооснови буття привела Піфагора та його послідовників до містики чисел.

За своїми політичними уподобаннями Піфагор був прихильником аристократії, яка мала на меті забезпечити суспільний порядок, а демократію він уважав порушенням встановленого законом порядку. Не менш цікавими є релігійно-етичні погляди Піфагора. Він уважав, що безсмертя людської душі залежить від виконання певних обмежень в житті людини, які гарантують її безсмертя. Дуже важливою заслугою Піфагора стало формулювання питання про значення кількісної сторони в процесі пізнання законів навколишнього світу. Вчення Піфагора та його послідовників сприяло розвитку філософсько-правових понять, до яких належали «справедливість», «рівність», «міра», «міра прав» тощо.

Наступний крок у пошуку законів, які покликані керувати світом, зробив Геракліт Ефеський (544-483 рр. до н. е.). За глибину і загадковість його думок, які інколи він висловлював не зрозуміло і заплутано, він отримав прізвисько «Темний». Основною працею Геракліта був твір «Про природу», від якого збереглися лише фрагменти. Він уважав, що світ перебуває в постійному розвитку й стані самознищення. Світ, у якому живуть люди, сприймався Гераклітом як величезний потік (взаємний перехід) протилежних якостей: «холодне стає теплим, тепле – холодним, мокре – сухим, сухе – мокрим». Філософ робить висновок: будь-

який предмет чи явище світу мають свої внутрішні протилежні сторони (життя й смерть, добро і зло тощо). За Гераклітом, в основі причинно-наслідкових подій лежить вплив Логосу як верховного закону, який скеровує процес взаємопереходу протилежностей. Згідно з Логосом функціонують правосуддя і мораль, всі морально-правові закони держави. Пізнання дії закону (Логосу) – головний спосіб утвердження розумного першоначала в міжлюдських, а отже, правових відносинах. Таким чином, Геракліт став фундатором природно-правових ідей античності, на яких з часом вибудувалась концепція природного права Нового часу.

Вагомим внеском у розвиток етико-правових поглядів античної філософії стала творчість Демокрита (460-370 рр. до н. е.). Зазвичай його ім'я відоме як засновника етики евдемонізму. Філософська позиція Демокрита зафіксована в його головній праці «Малий діакосмос». В ній філософ озвучив своє бачення принципів і норм міжлюдських взаємовідносин, які ґрунтуються на раціоналізмі і натуралізмі. Демокрит визнавав «мудрість» найвищою чеснотою, а розум – критерієм моральної поведінки. Демокрит наголошував на свободі вибору людиною дії або вчинку і невідворотності відповідальності, позаяк поведінка має співвідноситися з законами, встановленими людиною, а такі феномени моральності, як добро, зло, справедливість, обов'язок тощо можуть бути здійсненими лише в людських взаємовідносинах.

Етико-правові погляди Демокрита мали риси утилітаризму. Демокрит вважав, що добро (доброчинність) – це те, що корисне людині, і навпаки, зло – це те, що їй шкідливе тощо. Визначальним принципом поведінки людини стає принцип «золотої середини». «Золота середина» в діях і вчинках – це відчуття міри в задоволенні потреб і інтересів людини. Визначальним елементом етико-правових поглядів філософа стає ідея евдемонії. Евдемонія як спокій, радість, безтурботний стан духу, що є наслідком душевного і морального здоров'я, звільнення людини від страху зовнішнього насильства пропонувалась Демокритом як мета життя людини. Загалом, на думку Демокрита, етика, закони держави є наслідком розвитку людського співтовариства і людської культури (не мають божественного походження). Співвідношення природного і штучного потребує правди (істини) як головного критерію того, що повинно бути і того, що є в людській думці (справедливість).

При розгляді другого питання (Особливості філософсько-правових поглядів класичного (сократівського) періоду) слід зазначити, що разом зі зростанням могутності полісу (в середині V ст. до н. е.) розпочинається період розквіту давньогрецької філософії, який отримав назву класичного. У цей час виникає гостра потреба в формуванні інтелектуального потенціалу суспільства, а отже, окремо взятої людини. Осіб, які за гроші навчали різноманітним наукам, риторичі, логіці мислення, стали називати софістами (вчителями мудрості). Найвідомішими софістами, які репрезентували цей напрям, були старші софісти (V ст. до н. е.) – Протагор, Горгій, Гіппій, Продік, Антифонт, Критій, молодші – Лікофрон, Алкідамант, Грасімах, а також найвідоміший серед них, Сократ, який офіційно не належав до цих груп, але використовував софістику в практичній діяльності, перетворивши її на спосіб власного життя.

Головним своїм завданням софісти вважали вміння зробити слабкого (зазвичай у суді) сильним і непереможним, що, зрештою, сприяло розвитку ідей

філософського релятивізму (принципу відносності людських знань). Основним прийомом софістичного ведення дискусій (доведення власної правоти) було використання софізмів⁴. Ядром софістичного мислення стала теза «*homo mensura*» («людина є мірою всіх речей»). Ґрунтуючись на цьому, Протагор висноував: «Людина є мірою всіх речей, що вони існують, а неіснуючих, – що вони не існують». Інакше кажучи, людина визначає буття, а все інше відкидається як непотрібне, все буття не об'єктивне, а суб'єктивне й плинне як у просторі, так і в часі.

Головним предметом філософського мислення софістів усупереч натурфілософській традиції стає людина, її діяльність, поведінка й мислення, що сприймаються крізь призму софістичного мислення: критичного ставлення до оточуючої дійсності, прагнення погоджувати теоретичні знання з практикою, використовувати логіку для отримання правильного результату в мисленні, критичного ставлення до попередньої духовної культури, сприйняття норм моралі не як абсолютної цінності, а як предмета критики, відкидання об'єктивного буття й спроби довести, що дійсність існує тільки на рівні свідомості людей. Софістика стала основою подальшого розвитку філософсько-правових ідей античної культури.

Філософія права виокремила для себе наступні досягнення софістики. По-перше, висловлену ідею Піфагора про справедливість софісти утверджували як право людини (природне право) на відміну від загально встановлених правил (законів); по-друге, зосереджували увагу на різкій відмінності офіційно проголошеного закону від природної справедливості («закону по суті», «закону від Бога»); по-третє, у софістів природне право протистояло штучному полісному закону (позитивному праву); по-четверте, позитивне право софісти тлумачили як тимчасове, мінливе і залежне від приватного інтересу законотворців; по-п'яте, софісти сприймали природне право як неписаний закон, що потребував виконання всіма громадянами країни; по-шосте, софісти вважали, що всі люди є рівними за своєю природою, а отже, їх рівність виправдовує і захищає природне право [3, с. 43]. Загалом софістика наголошувала на безумовній перевазі природного права над позитивним правом, критика позитивного права переросла в конфлікт з існуючими етико-правовими нормами тогочасного суспільства.

Надзвичайного значення набули філософсько-правові погляди Сократа (469-399 рр. до н. е.), який в античній культурі був відомий тим, що здійснив поворот філософії від вивчення першопричин і субстанції світу до вивчення людини і людських взаємовідносин. Сократ – засновник автономної філософської етики, яка мала на меті спонукати людину до самовдосконалення. Своім основним покликанням він уважав укріплення основ моралі і права. Як свідчить Платон, Сократ головним предметом філософії обрав людину як моральну істоту. Основами філософської рефлексії Сократа були принципи необхідності пізнання самого себе та загального пізнання – «я знаю, що нічого не знаю, а інші не знають навіть цього». Він розробив власний метод пошуку істинного знання, який назвав маєвтикою (мистецтво народження істини). Мета маєвтики – через постановку питань сформулювати проблему («знання – незнання») й у такий спосіб

⁴ Наприклад, відомий софізм «Рогатий»: «Те, що ти не загубив, – твоє? Якщо ти не загубив роги, то ти їх маєш».

стимулювати співрозмовника (опонента) на самостійний пошук розв'язання проблеми (знаходження істини).

Головними темами філософських роздумів Сократа були: добро й зло, любов, щастя, людські чесноти. Філософ був прихильником етичного реалізму, згідно з яким будь-яке знання є добро, а будь-яке зло – це вияв незнання. Водночас Сократ обґрунтував два типи основ моралі і права: об'єктивні і суб'єктивні. До об'єктивних основ права належать найвищі закони, встановлені Богом (неписані заборони, які мають космічне походження). Ось чому існуючі в суспільстві закони своїм змістом прагнуть віддзеркалити не відносний, а їх об'єктивно-абсолютний характер.

Найважливішою суб'єктивною передумовою закону і дій та вчинків законслухняних громадян, на думку Сократа, стає знання. Людина має знати, щоб діяти. Наприклад, справедлива людина має знати, що таке справедливість. Отже, знання про добродійності є передумовою добродійних дій та вчинків, а їх незнання – шлях до злочину. Добродійна людина вміє керувати своєю свободою, відстоювати справедливість на основі істинних знань, які шляхом діалогу передаються іншим і у такий спосіб проходить соціальна взаємодія в людському співтоваристві. Сократ висноував, що справедливість є тотожною закону як єдність об'єктивного і суб'єктивного.

Сократ став прикладом поєднання власних етичних поглядів і добродійного життя. Він неодноразово зазначав, що в цьому йому допомагав внутрішній голос «даймон», який керував його поведінкою і слугував орієнтиром добродійного життя, скерованого Божим провидінням.

Платон (428/427-347 рр. до н. е.) – видатний учень Сократа, засновник ідеалістичного напрямку філософії. Платон був одним із перших філософів античного світу, який залишив по собі низку документальних філософських творів: понад 30 діалогів (наприклад: «Іон», «Протагор», «Апологія Сократа», «Крітон», «Федон», «Держава», «Федр», «Парменід», «Тімей», «Філеб» «Закони» та ін.), окремі листи, епіграми. У цих та інших творах Платон намагався дати відповідь на питання про можливість створення ідеальної держави на основі принципів добра й справедливості.

Головні положення ідеалістичного вчення Платона знаходимо у таких тезах: першоосновою світу є особливий світ, який існує незалежно від людини. Це світ ейдосів (образів предметів матеріального світу). Кожний предмет має свою ідею, еталон, згідно з якою він матеріалізується та існує в реальному світі. Ідея стає першопричиною й водночас метою, якої намагається досягти весь матеріальний світ, зокрема й усе живе на землі. Матеріальний та ідеальний світи перебувають у певній суперечливій взаємодії, яка відбиває в собі активність ідеї добра (блага). Платон виокремлював ідею добра як головну й найвпливовішу в загальній піраміді ідей, вона існує незалежно від людини та визначається ним як справжнє буття. Не менш важливою для світу є ідея справедливості.

Особливу роль у філософській рефлексії Платона відігравала проблема побудови ідеальної держави, озвучена в його головній праці «Держава». Мислитель уважав, що ідеальну державу можливо побудувати лише на основі справедливих законів, які, на його погляд, є реалізацією в матеріальному світі ідеї добра і справедливості (в політичному і правовому житті). Сама справедливість тлумачилась ним як соціальний устрій, заснований на мудрому розподілі праці між

певними суспільними прошарками, доповнений надійним правопорядком, який гарантує кожному члену суспільства виконання обраної соціальної ролі.

Згідно з розробленим Платоном планом, в ідеальній державі (полісі) мають жити три головних суспільні прошарки: правителі; воїни; робітники (селяни, ремісники, торговці). Кожен представник цих прошарків повинен якомога старанніше виконувати свої обов'язки, поєднуючи в собі такі добродієності, як мудрість (для правителів), мужність (для воїнів) і послух (для робітників). Поєднання цих добродієностей породжує четверту головну добродієність – справедливість. Платон висноує, що стабільний правопорядок у державі (об'єднання трьох прошарків на основі спільного захисту блага держави) гарантує досягнення найвищої мети розвитку ідеальної держави – справедливості. Ідеальна держава для Платона є здійсненням вимог Логоса (ідеального Космосу). Позаяк поліс – це мікромодель космосу, то кожен громадянин має служити державі, сприяти підтримці правопорядку в полісі, підкоряти свої приватні інтереси державному і суспільному благу.

Система судочинства в ідеальній державі є віддзеркаленням ідеального (природного) права. Це ідеальне право, яке дає відповідь на запитання, яким має бути право, якою є його найкраща модель. Світ ідеального права повинний стати джерелом еталонів і критеріїв земного права людей. На думку Платона, право має дві сутності – метафізичну і емпіричну. Метафізична сутність права тотожна ідеальному «метаправу» (природному праву) як можливість існування досконалого законодавства. Емпірична сутність – це живе право, яке існує в людському співтоваристві (позитивне право). Між природним і позитивним правом існує суперечливий взаємозв'язок, який не повинний розриватися, щоб не принести шкоди державам і народам. Ідеального права в реальному житті немає, позитивне право є лише тінню ідеального права.

Нарешті в праці «Закони» Платон запропонував проект не ідеальної, а реальної держави, враховуючи об'єктивну необхідність існування зла у світі. Філософ запропонував ідею створення казарменої держави на основі жорсткого тоталітарного контролю за виконанням встановлених законів. На його думку, вся влада в такій державі має бути зосереджена в руках мудрих правителів, які за допомогою «діалектики ідей» та методів насильства утвердять в суспільстві справедливість, а отже, зроблять окремо взятую людину щасливою.

Отже, Платон у своїх працях («Держава» і «Закони») запропонував модель справедливого суспільства, в якому різноманітні соціальні функції належним чином виконуються і належним чином врівноважуються. Так з'явилася філософсько-правова традиція ототожнення чесноти справедливості і утвердження загального добра. В подальшому ця традиція стала домінувати в Західній етико-правовій культурі, її стали тлумачити як головну цінність і чесноту соціально-правового устрою держави.

Арістотель (384-322 рр. до н. е.) – геніальний філософ, учень Платона. Творчість Арістотеля була енциклопедично багатогранною. У колі його інтересів були як природничі, так і гуманітарні науки, його вважали засновником логіки та психології тощо. До найвідоміших філософських праць Арістотеля належать «Органон», «Фізика», «Механіка», «Метафізика», «Історія тварин», «Нікомахова етика», «Риторика», «Політика», «Афінська політія» та «Поетика». В цих та

інших працях Арістотель утврдує свій метафізичний метод дослідження сутності світу і людини, який дозволив йому критично переосмислити ідеалістичне вчення Платона про ідеї як першооснову та істинне буття, розробити ключові категорії, за допомогою яких можна дослідити сутність предметів матеріального світу.

Важливо зазначити, що для визначення суттєвих якостей предметів, явищ і процесів оточуючого світу Арістотель увів логічну форму силлогізму (умовивіду, який дає змогу дедуктивно вивести одиничне із загального). Арістотеля не випадково називають «батьком логіки» (сам Арістотель називав своє вчення аналітикою, а термін «логіка» впровадили згодом скептики), він вперше сформулював три головних закони логіки: закон тотожності, закон несуперечності, закон виключеного третього.

У межах дослідження державного устрою Арістотель стає відомим своїми етико-правовими ідеями, які ґрунтувались на тому, що людина – це політична тварина, наділена інтелектуальними можливостями. Головний зміст людського життя – не гедоністична насолода, а реалізація людських чеснот і дотримання полісної моралі та законів. Власне полісна мораль та закони стають гарантією прогресивного розвитку держави і громадянина.

Аналізуючи проблеми справедливості, Арістотель також виходив із єдності етики і політики. Справедливість тлумачилася ним як щонайбільше можлива чеснота (політична справедливість). Арістотель тлумачив справедливість як рівномірність, що має два аспекти виявлення: справедливість, що розподіляє, і справедливість, що зрівнює [1, с. 31?32]. Ці два аспекти справедливості стали підставою подальшого аналізу об'єктивного змісту категорії «справедливість» в аналізі політичних і правових відносин (пошук справедливого закону).

Арістотелівське тлумачення справедливості, що розподіляє, «припускає розподіл усього, що можна розділити, між членами суспільства (влада, вшанування, виплати та ін.). Тут можливе рівне і нерівне наділення людей відповідними благами. Справедливість, що зрівнює, існує у сфері обміну і «виявляється в зрівнюванні того, що становить предмет обміну». Цей вид застосовується у сферах цивільно-правових правочинів, відшкодування шкоди, злочину і покарання. Справедливість, що зрівнює, – це середина збитку і вигоди, яка обмежує свавілля. Вихід від такої середини – це нерівність» [3, с. 46-47].

Справедливість (в її політичній формі), на думку Арістотеля, можлива лише між вільними і рівними людьми і втілюється в політичній формі владування. Філософ акцентував на тому, що політична справедливість є політичним правом. Критерієм такої справедливості є «право як норма політичного спілкування індивідів, як відносна рівність за принципом «рівним – рівне, нерівним – нерівне» [4, с. 143]. Право в Арістотеля подається як виключно політичний інститут, неполітичного права не існує.

«Політична якість закону як «рівноваженого розуму» визначається його відповідністю політичній справедливості та ідеї права, а політичні якості «доброї людини», ґрунтовної сфери «політичного спілкування» залежать від інтелектуальних та етичних (вольових) чеснот, які набуваються і збагачуються шляхом політичного виховання та законами, що поєднують авторитет розуму і духовної сили» [4, с. 143].

Загалом, право є поєднанням природного права, адекватного політичній сутності людини й умовного права, встановленого людьми (позитивного права).

В позитивному праві Арістотель виокремлював писане (закони держави) і неписане (звичаєве) право. Будь-яка форма насильства суперечить ідеї права. Закони, створені державою, є наслідком діяльності в сфері політики, яка потребує керування людським співтовариством за допомогою законів. Арістотель зробив висновок, якщо закон – явище політичне, то всі політичні інструкції повинні мати правовий характер.

Отже, Арістотель у своїх філософсько-правових поглядах синтезував і розвинув досягнення своїх попередників у питаннях сутності людини, мети її життя, пов'язав відповіді на них із змістовними характеристиками держави, політичною етикою, розумінням політики як моральної справедливості, став фундаментом політичної юриспруденції, ідей конституціоналізму, права народу на закон, владу тощо.

Елліністична філософія (кінець IV – початок II ст. до н. е.) – це сукупність філософських учень, які віддзеркалили кризу полісу, яка детермінувала зміну парадигми філософського мислення. Навзамін полісній моралі (пошукам правди й справедливості) приходять пошуки шляхів порятунку від драматизму суспільного життя й прагнення уникнути випадковості в житті людей. Репрезентували цей період такі філософські школи, як епікуреїзм, скептицизм, стоїцизм та ін., що пропонували свої оригінальні вчення задля досягнення особистого щастя.

Найвпливовішим ученням елліністичного періоду став епікуреїзм. Його засновником був Епікур (бл. 342-270 рр. до н. е.). У 306 р. до н. е. він організував оригінальну школу під назвою «Сад Епікура» й був автором близько 300 праць, з яких до нашого часу дійшли лише три листи, а також чимало фрагментів, які містяться в працях інших філософів античності: «Епікур вітає Піфосана», «Головні думки» (40 афоризмів), «Про природу» та ін. У своєму вченні Епікур прагнув створити практичну філософію, яка мала допомогти людині реалізувати індивідуальну свободу, та розробити рекомендації щодо звільнення людей від марновірства та страху перед смертю.

Практична філософія Епікура була скерована на ліквідацію залежності людини від обставин життя (від Бога) й утвердження свободи. Свобода, на його погляд, це власна відповідальність людини за обраний спосіб життя, свободі повинна сприяти атеїстична позиція особи. Епікур уважав, що своєю появою людина повинна завдячувати собі (своїм батькам), а не богам, якщо останні й існують, то тільки як моральний ідеал, але вони аж ніяк не можуть втручатися в життя людини. Доля людини залежить не від Бога, а від результатів її власної діяльності та поведінки. Душа людини є особливим різновидом матерії, що має атомарну будову, тому вона смертна, так само, як і тіло людини. Людина повинна прагнути щастя в межах матеріального існування, а щастя Епікур визначав як щонайбільше задоволення від життя. Щастя – це відсутність страждання, наявність здоров'я та можливість займатись улюбленою справою.

Зміст поняття «справедливість» Епікур визначав як кредо: «не шкодити і не терпіти шкоди». Реалізація справедливості залежить від багатьох обставин соціального життя (державного устрою, культури, обставин побутової ситуації тощо). Справедливість з огляду на природне право має мінливий характер, вона віддзеркалює корисність взаємостосунків, спілкування в людському співтоваристві. На думку філософа, право – це договір людей між собою щодо утверд-

ження взаємної корисності і безпеки. Водночас воно є підґрунтям утвердження свободи і справедливості. Договірна теорія Епікура стала однією з перших моделей філософсько-правового обґрунтування концепцій лібералізму та ліберального індивідуалізму.

Згодом теми свободи і справедливості стали одними із головних в елліністичній філософії. Вважалося, що утвердження свободи і справедливості залежить від розумного обмеження бажань і потреб, незворушності і безтурботності, індивідуальної мудрості. За допомогою сили духу з усмішкою на вустах мудра людина долає суперечливі проблеми в людському оточенні. Ідеалом особистої поведінки на шляху до свободи ставала можливість досягнути стану атараксії (душевного спокою, самоізоляції від суспільства та реалізації епікурейського девізу «жити непомітно»).

Різноманітні концепції природного права в період еллінізму репрезентували стоїки. Вони вважали, що природний (загальний) закон віддзеркалює вплив Бога як керуючого і пануючого начала, що позначається поняттям «доля». У світі править вічний і незмінний природний закон, який встановлює серед людей необхідні причинно-наслідкові зв'язки. Цей закон визначає обов'язки і чесноти людини. Позаяк природа людини є частиною загальної природи, то основною вимогою етико-правової системи стоїцизму є життя у злагоді з природою, обставинами, чесно і відповідно до розуму, який віддзеркалює потреби природного права.

Засновником стоїцизму вважають Зенона з Кітіона (336-264 рр. до н. е.), який у 300 р. до н. е. відкрив власну школу й викладав у портику, надміру прикрашеному живописом. Від назви цього портика (грец. «барвистий портик») і пішла назва школи, яка проіснувала до кінця античного світу. Головною метою стоїцизму було звільнення людини від впливу обставин зовнішнього світу шляхом активної особистісної протидії навколишньому світу. Стоїки запропонували власний шлях досягнення своєї стратегічної мети – відрив від повсякденного світу шляхом самовдосконалення, використання вищих зразків культури та індивідуальної мудрості. Ідеалом стоїків став мудрець, який здійснює над повсякденним життям завдяки своєму інтелектуальному рівню, знанням, доброчинностям.

Доброчинності є знанням про добро та зло, проявом активності в утвердженні добра та уникненні зла, доброчинність – це стан душі і моральний орієнтир. Доброчинними є дії, які визнають суспільні закони, що спрямовані на добро. Водночас доброчинність – це уникнення законів, філософії і культури, якщо вони слугують злу. Стоїки виправдовували самогубство, якщо воно є виявом протесту проти зла і несправедливості в ситуації, коли неможливо протидіяти злу. Головною метою людського існування має стати щастя (евдемонія).

Серед доброчинностей стоїки виокремлюють волю як внутрішній стан людини, який сприяє утвердженню всього позитивного і гармонійного в світі. Все погане в житті залежить від неадекватного волевиявлення людини. Загалом людина стає вільною, коли уникає обставин повсякденного життя. Стоїчним ідеалом є мудрець, який завдяки своїм доброчинностям (апатії та атараксії), стає володарем своєї долі (долає хаос життя). Він діє за законами природи, добровільно прямує за долею. «Хто погоджується з долею, того вона веде, а хто не згодний з нею, того вона тягне» (Сенека). Зовнішня свобода виявляється лише в

єдності, співпраці з долею, яку неможливо змінити, ця співпраця знаходить свій вияв в організації повсякденного життя згідно із законами природи (Логосу).

У римський період античної філософії (I ст. до н. е. – V ст. н. е.) склались якнайбільше сприятливі умови для подальшого розвитку епікуреїзму, скептицизму, стоїцизму. Найвідомішими філософами цього часу були Сенека, Епіктет, Марк Аврелій, Цицерон, праці яких містять зразки філософсько-правових ідей, характерних періоду кризи античного світу.

Сенека Луцій Анней Молодший (4 р. до н. е. – 65 р. н. е.) – давньоримський філософ, представник пізнього стоїцизму. Належав до найвищого сенатського оточення, у 57 років отримав посаду консула. Був вихователем імператора Нерона. Дискредитував себе постійними компромісами (його вважали підлабужником і брехуном). Внаслідок інтриги Нерона Сенека здійснив самогубство. Головними працями Сенеки були «Моральні листи до Луцилія», «Про милосердя» та ін.

Стоїцизм Сенеки набув форми морально-релігійного вчення. З трьох частин філософії стоїків (логіки, фізики, етики) Сенека ставив на перший план етику, вважаючи, що філософу належить бути «педагогом роду людського» [5, с. 465]. Сенека висновував, що головне завдання, яке стоїть перед філософією, – це не тільки теоретичне пояснення сутності і мети людського існування, а й утвердження етичних принципів, які сприяють самовдосконаленню людини і реалізації стратегічної мети – звільненню душі від тіла. Виконанню останнього сприятиме: відмова від суспільного життя, зосередження на власній душі, створенні спокою, реалізація формули «живи непомітно», критичне відношення до пересічних людей (натовпу).

Надбання філософії мають стати практичним керівництвом у керуванні державою, суспільними процесами і досягненні окремо взятою людиною щастя. Сенека, як і інші стоїки, обстоював ідею про те, що дух робить усіх людей рівними. Останнє ставало підставою розробки філософом оригінальних поглядів про державу та значення людини як громадянина світу. Ось чому доброчинності людини повинні бути скеровані на об'єднання всіх людей в єдину спільність громадян космосу. У зв'язку з цим Сенека озвучив своє відоме кредо: «Людина – предмет для іншої людини священний».

Марк Аврелій Антонін (121-180 рр. н. е.) – найвідоміший римський філософ, стоїк. У 161-180 рр. був імператором Риму. Головною працею була «Наодинці з собою. Розмисли», присвячена осмисленню філософсько-етичної проблематики. В цій праці Марк Аврелій озвучив необхідні для людського життя етичні принципи – доброта, поміркованість, прагнення самовдосконалення. Загалом за своїм змістом погляди Марка Аврелія віддзеркалювали кризу тогочасного суспільства і тому їх можна кваліфікувати як прояви песимізму.

На думку Марка Аврелія, першопричиною всього сущого (світовим розумом) є Бог. Всесвіт – це цілісне живе створіння, яке має єдину субстанцію та єдину душу. Завдяки душі людина поєднується з Богом, Бог надає людині власного доброго генія в керівники. Етика Марка Аврелія вимагає глибокої поваги до Бога, визнання його в якості активної матеріально-духовної сили, що пронизує всі частини світу. Вся багатоманітність світу формується Богом, а будь-який успіх людської діяльності і вчинків є результатом взаємодії з Божою силою.

На думку філософа, світ людського буття розділяється на світ зовнішній, який не залежить від людини, і внутрішній, керований людиною. У гармонії внут-

рішнього і зовнішнього світу полягає головна причина щастя окремої людини. Досягнення щастя можливо лише шляхом гармонізації поведінки, поглядів і емоцій людини у відповідності до зовнішнього світу, в якому все здійснюється, згідно з природним законом.

Філософ акцентував увагу на швидкоплинності людського життя, необхідності його пошанування й щонайбільшого використання можливостей життя. Так само, як і інші стоїки, Марк Аврелій вірив у людський рід як єдине співтовариство (ідея громадянина світу). Він любив повторювати, що для «мене як для Антоніна град і батьківщина – Рим, а як людини – мир. І тільки користь для цих двох градів є благо для мене».

Найвагомішим внеском у розвиток етико-правових ідей римського періоду стали праці Марка Туллія Цицерона (106-43 рр. до н. е.). Головні філософсько-правові ідеї Цицерона викладені в 19 філософських трактатах, 58 промовах (політичних і судових) і понад 800 листах.

Цицерон був упевнений, що в природі існує розумна першопричина, яка також має місце і в людській душі. Завдяки цій першопричині Космос є впорядкованим і організованим. Людиною керують чотири прагнення – прагнення до істини, порядку, величі і благопристойності. Прагнення до порядку є основою справедливості, таким чином, орієнтація на справедливість є вродженою природною якістю. Прагнення людей творити справедливість є вродженим і, на думку Цицерона, складає основу природного права. Природне право це довічний неписаний закон, що його людини вдихають разом з повітрям природи, тобто засвоюють його несвідомо, мимохіть. Цей природний закон іде до Божого розуму, людина не може вплинути на нього, закон стоїть над людьми. Цицерон надав цьому законі універсальний характер, аби довести загальний характер норм природного права.

Основою права Цицерон уважав притаманну природі справедливість. Вона – вічна, незмінна властивість як природи, так і людини. Природа – це весь космос, який гармонізує все в навколишньому світі, а отже, може впливати на гармонію людського співжиття. Цицерон зазначає, що справедливість «відплачує» кожному своє і у такий спосіб гарантує рівність між людьми. Мова йде про правову рівність, що віддзеркалює традицію його попередників у тлумаченні справедливості. Відповідність чи невідповідність людських законів природі (природному праву) є критерієм їхньої справедливості. Цицерон відрізняв природне право від неписаного права. Писане право поділяв на приватне і публічне.

Цицерон розробив низку законопроектів, які пропонував використовувати не тільки для римлян, але й для всіх «чесних і твердих духом» народів: «Ми повинні бути рабами законів, щоб стати вільними»; «Благо народу – ось вищий закон», «Знання законів полягає не в тому, щоб пам'ятати їх слова, а в тому, щоб осягати їх зміст». Цицерон став одним із фундаторів юридизації поняття «держави», розглядаючи її як правотворення, загальний правопорядок, «узгоджене правове спілкування» тощо. Розрізняв категорії «держава» та «громадянська спільнота», «громада». Держава, за визначенням Цицерона, є «надбанням народу... об'єднанням багатьох людей, пов'язаних між собою згодою в питаннях права і спільністю інтересів». Захищаючи республіканський устрій Риму, Цицерон рішуче виступав проти зосередження влади в одних руках, заперечував проти особистої

диктатури. Обережно ставився до демократії, оскільки вона може «перетворитися на безумство і свавілля натовпу» [6, с. 379].

Отже, філософсько-правове вчення Цицерона (про природне право, справедливість, державу як гаранта «загального правопорядку») кардинально вплинуло на подальший розвиток правової культури загалом, а також залишається певною мірою актуальним до сьогодні в контексті дослідження природного права, суттєвих характеристик феномену справедливості і для симпатиків правової держави.

Висновки до лекції. В межах античної філософії сформувались і отримали подальший розвиток ідеї природно-правової філософії. Вивчення права як системи ще не виокремилось в особливу галузь наукового знання. Значним досягненням у вивченні проблем права були філософська рефлексія Платона (ідеальне право – прагнення до належного; природне і позитивне право лише тіні ідеального права тощо) і філософська система Арістотеля, який визначив політичний характер права, розподіл його на природне і умовне (волевстановче) тощо. Найважливішим етапом у перетворенні етико-правових ідей в правознавчі вчення (становлення правознавства як самостійної науки) була епоха еллінізму (договірна концепція права, обов'язковість і рівність до всіх природного права, ідея правової рівності, розходження природного і писаного права, поділ писаного права на приватне і публічне тощо).

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Жоль К.К. Философия и социология права: Учеб. пособие. – К. : Юринком Интер, 2000. – 480 с. – (Б-ка Studiorum). – Библиогр. : С. 444-479.
2. Присухін С.І. Філософія: Навч. посіб. / С.І. Присухін. – К. : КНЕУ, 2008. – 361 с.
3. Філософія права: Підруч. для студ. юрид. вищ. навч. закл. / О.Г. Данильян, О.П. Дзюбань, С.І. Максимов та ін. / За ред. д-ра філос. наук, проф. О. Г. Данильяна. – Харків : Право, 2009. – 208 с. – ISBN 978-966-458-129-2.
4. Юридична енциклопедія: В 6 т. – Т. 1: А-Г / [редкол.: Ю.С. Шемшученко (голова) та ін.] – К.: «Юридична думка», 2011. – 656 с.: іл.
5. Юридична енциклопедія: В 6 т. – Т. 5: П-С / [редкол.: Ю.С. Шемшученко (голова редколегії) та ін.] – К. : Українська енциклопедія, 2003. – 736 с.: іл.
6. Юридична енциклопедія: В 6 т. – Т. 6: Т-Я / [редкол.: Ю.С. Шемшученко (голова редколегії) та ін.] – К. : Українська енциклопедія, 2004. – 768 с.: іл.

Присухін С.І. Філософія права в античному світі (досвід викладання навчальної дисципліни «Філософія права» на юридичному факультеті ВНЗ «Національна академія управління», м. Київ)

У статті надається конспективний виклад лекції «Філософія права в античному світі» в контексті обговорення досвіду викладання навчальної дисципліни «Філософія права» у вищих навчальних закладах України.

Ключові слова: антична філософія, номос, діномія, справедливість, політична справедливість, моральна справедливість, закон, природне право, позитивне право, держава, ідеальна держава, свобода, щастя.

Присухін С.И. Философия права в античном мире (опыт преподавания дисциплины «Философия права» на юридическом факультете ВУЗ «Национальная академия управления», г. Киев)

В статье предложено конспективное изложение лекции «Философия права в античном мире» в контексте обсуждения опыта преподавания учебной дисциплины «Философия права» в высших учебных заведениях Украины.

Ключевые слова: античная философия, номос, дисномия, справедливость, политическая справедливость, моральная справедливость, закон, природное право, позитивное право, государство, идеальное государство, свобода, счастье.

Prysukhin S. I. The philosophy of law in ancient world (the experience of teaching the «Philosophy of law» course at the Law faculty of the National Academy of Management, Kyiv)

The article offers the lecture outline titled «The philosophy of law in ancient world» in the context of discussing the experience of teaching a course «The philosophy of law» in higher educational institutions of Ukraine.

Keywords: ancient philosophy, nomos, disnomos, justice, political justice, moral justice, law, natural law, positive law, state, ideal state, freedom, happiness.

Стаття надійшла до редакції 02.04.2012.

ВИСЛОВЛЮЄМО ЩИРЕ СПІВЧУТТЯ БЛИЗЬКИМ, РІДНИМ ТА ДРУЗЬМ З ПРИВУДУ ТЯЖКОЇ ВТРАТИ НАШОЇ КОЛЕГИ НІНЕЛЬ БОРИСІВНИ БОЛОТІНОЇ

Видавничо-редакційна рада і редакційна колегія журналу «Юридична наука», колектив ВНЗ «Національна академія управління» глибоко сумують з приводу передчасної смерті 12 квітня 2012 року нашої колеги, відомої вченої – правознавця, талановитого науково-педагогічного працівника, кандидата юридичних наук, доцента Нінель Борисівни Болотіної.

Болотіна Нінель Борисівна – відома українська вчена в галузі юриспруденції, внесла суттєвий до робок у розвиток трудового права, права соціального захисту. Окремим напрямом її наукових досліджень були проблеми медичного права, його предмета, метода, принципів, структури та місця у системі національного права, захисту прав пацієнтів та медичних працівників. Вона є автором і співавтором понад 170 наукових і навчальних праць, у т. ч. 40 навчальних посібників та підручників, три з яких за результатами Всеукраїнського конкурсу на краще юридичне видання (1999 р., 2000 р., 2006 р.) відзначені дипломами Спілки юристів України.

Народилася Нінель Борисівна 14 листопада 1946 року у місті Львові. Закінчила у 1972 році юридичний факультет Львівського університету ім. Івана Франка. Після закінчення університету працювала юрисконсультантом на підприємствах.

З 1978 по 1998 р. працювала асистентом, доцентом кафедри трудового, екологічного та аграрного права Львівського університету ім. Івана Франка.

З 1998 по 2001 рр. – доцент кафедри трудового права та права соціального забезпечення Одеської національної юридичної академії.

З 2001 по 2006 рр. – професор, завідувач кафедри цивільно – правових дисциплін Київського юридичного інституту МВС України.

З 2007 по 2011 рр. – професор кафедри цивільного та господарського права ВНЗ «Національна академія управління».

У 1985 р. захистила кандидатську дисертацію, у 1990 р. їй було присвоєно вчене звання доцента.

Н.Б. Болотіна була одним із авторів «Юридичної енциклопедії» (у 6 т., Київ, 1998 – 2004 рр.), «Великого енциклопедичного юридичного словника» (Київ, 2007р.), була членом редакційної колегії наукового юридичного журналу «Юридична наука». До останнього свого подиху брала активну участь у підготовці номерів журналу і в науковій діяльності.

Поряд з плідною науковою діяльністю Болотіна Нінель Борисівна внесла великий вклад у підготовку юристів для нашої держави.

Нінель Борисівна була надзвичайно талановитою особистістю. Такі риси її характеру як доброзичливість, відкритість, глибока порядність та інтелігентність,

поважне ставлення до оточуючих здобули їй повагу та непересічний авторитет серед колег, студентів і всіх тих, хто її знав.

Висловлюємо щире співчуття близьким, рідним та друзям з приводу тяжкої втрати Болотіної Нінель Борисівни.

Пам'ять про неї збережеться у серцях усіх, хто її знав і працював з нею!

ДО УВАГИ АВТОРІВ ЖУРНАЛУ «ЮРИДИЧНА НАУКА»

Статті, що надсилаються до редакції журналу «Юридична наука», відповідно до постанови президії Вищої атестаційної комісії України № 7D05/1 від 15 січня 2003 р. «Про підвищення вимог до фахових видань, внесених до переліків ВАК України», **повинні відповідати таким вимогам:**

- наукова стаття повинна бути актуальною, з виразно окресленою проблематикою, містити наукові положення, розроблені особисто автором, висновки про наукове та практичне значення наукової розробки.

- Стаття має включати такі необхідні елементи:

- постановка проблеми та її зв'язок з важливими науковими чи практичними завданнями;
- аналіз останніх досліджень і публікацій з проблеми, що розглядається;
- визначення окремих питань, що не вирішені в обраній для дослідження проблемі;
- формулювання цілей статті;
- виклад основних обґрунтованих результатів дослідження;
- висновки з даного дослідження;
- внутрішню структурування (розділи з назвами або виділені частини).

- Посилання на ту чи іншу роботу у тексті повинні позначатися в дужках за порядковим номером цієї роботи в списку використаних джерел з вказівкою на відповідну сторінку ([3, с. 12]).

- Список використаних джерел у кінці статті складається відповідно до вимог державного стандарту України ДСТУ ГОСТ 7.1:2006 «Система стандартів з інформації, бібліотечної та видавничої справи. Бібліографічний запис. Бібліографічний опис. Загальні вимоги та правила складання».

- Після списку використаних джерел подаються анотації та ключові слова трьома мовами (українська, російська, англійська). Анотації мають містити також прізвище та ім'я автора, назву статті відповідними мовами.

- Загальний обсяг публікації (назва статті, відомості про автора, текст статті, використані матеріали, анотації, ключові слова) не повинен перевищувати 20-30 тис. знаків, як виняток, не більше 40 тис. знаків.

- **До наукової статті необхідно додавати:**

- електронний варіант статті у форматі Word;
- інформаційну довідку про автора українською та англійською мовами;
- прізвище, ім'я, по батькові (повністю), науковий ступінь, вчене звання, місце роботи і посада, поштова адреса, контактний телефон;
- заява з підписами автора (ів) про те, що надіслана стаття не друкувалася і не подана до будь-яких інших видань;
- фото автора (ів) у форматі jpg, tif;
- якісні ілюстративні матеріали з назвою та нумерацією, придатні для сканування;
- витяг з протоколу засідання кафедри про рекомендацію статті до друку, засвідчений належним чином (до статей аспірантів, ад'юнктів і здобувачів наукового ступеня).

- Стаття, подана до редакції без дотримання зазначених вимог, опублікуванню не підлягає.

Редакція залишає за собою право на рецензування, редагування, скорочення і відхилення статей.

За достовірність поданої інформації відповідальність несе автор.

Гонорар за публікацію не сплачується.

Передрук опублікованих матеріалів журналу здійснюється тільки з дозволу автора і редакції.

Надані матеріали не повертаються.

ВНИМАНИЮ АВТОРОВ ЖУРНАЛА «ЮРИДИЧЕСКАЯ НАУКА»

Статьи, присылаемые в редакцию журнала «Юридическая наука», согласно постановлению президиума ВАК Украины № 7D05 / 1 от 15 января 2003 г. «О повышении требований к профессиональным изданиям, внесенным в перечень ВАК Украины», **должны соответствовать следующим требованиям:**

- научная статья должна быть актуальной, с отчетливо очерченной проблематикой, содержать научные положения, разработанные лично автором, научно-обоснованные выводы и предложения по практическому применению научного исследования.

- Статья должна включать такие необходимые элементы:

- постановка проблемы и ее связь с важными научными и практическими заданиями;
- анализ последних исследований и публикаций по рассматриваемой проблеме;
- определение отдельных вопросов, не решенных в выбранной для исследования

проблеме;

- формулирование целей статьи;
- изложение основных обоснованных результатов исследования;
- выводы из данного исследования;
- внутреннюю структуризацию (разделы с названиями или выделенные части).

- Ссылки на ту или иную работу в тексте должны обозначаться в скобках согласно порядковому номеру цитируемой работы в библиографии с указанием на соответствующую страницу ([3, с. 12]).

- Список литературы в конце статьи должен быть составлен в соответствии с требованиями межгосударственного стандарта ДСТУ ГОСТ 7.1:2006 «Система стандартов по информации, библиотечному и издательскому делу. Библиографическая запись. Библиографическое описание. Общие требования и правила составления».

- После списка литературы подаются аннотации и ключевые слова на трех языках (украинский, русский, английский). Аннотации должны содержать также фамилию и имя автора, название статьи соответствующими языками.

- Общий объем публикации (название статьи, сведения об авторе, текст статьи, использованные материалы, аннотации, ключевые слова) не должен превышать 20-30 тыс. знаков, в порядке исключения, не более 40 тыс. знаков.

- **К научной статье необходимо представить:**

- электронный вариант статьи в формате Word;
- информационная справка об авторе на украинском и английском языках;
- фамилия, имя, отчество (полностью), научная степень, ученое звание, место работы и должность, почтовый адрес, контактный телефон;
- заявление с подписями автора (ов) о том, что присланная статья не публиковалась и не подана в любые другие издания;
- фото автора (ов) в формате jpg, tif;
- качественные иллюстративные материалы с названием и нумерацией, пригодные для сканирования;
- выписку из протокола заседания кафедры о рекомендации статьи к печати, заверенную надлежащим образом (для статей аспирантов, адъюнктов и соискателей ученой степени).

- Статья, представленная в редакцию без соблюдения указанных требований, опубликована не будет.

Редакция оставляет за собой право на рецензирование, редактирование, сокращение и отклонение статей.

За достоверность представленной информации ответственность несет автор.

Гонорар за публикацию не оплачивается.

Перепечатка публикуемых материалов журнала осуществляется только с разрешения автора и редакции.

Предоставленные материалы не возвращаются.

GUIDELINES TO AUTHORS OF THE «JURIDICAL SCIENCE» JOURNAL

According to the decision of the Supreme Certification Commission of Ukraine № 7D05/1 of January, 15, 2003 «On the increase of requirements to professional publications, registered with VAK of Ukraine», the articles to be published in the «Juridical Science» *journal, have to include the structural elements below:*

- a research article has to be relevant, with the key issues clearly outlined, contain scientific provisions designed personally by the author, draw the findings of scientific and practical value of the scientific research;

- the article must include the following required elements:

- determination of the problem in its relation to the key scientific and practical tasks;
- critical review of the latest research and publications on the topic considered;
- a layout of the unresolved target issues on the given problem;
- setting up the key objectives of the article;
- reasonable presentation of the basic research results;
- conclusions and findings of the given research;
- the internal structuring / titled sections or parts underlined;

- References to the sources within the text should be marked with square brackets by the sequence number of the given paper in the list of sources indicating the appropriate page, e.g. [3, p. 12].

- A bibliography list at the bottom of the article must meet the requirements of the State Standard of Ukraine GOST 7.1:2006 «System of standards on information, librarianship and publishing. Bibliographic record. Bibliographic description. General requirements and arrangement rules».

- The bibliography list must be followed by the summary and the key words in three languages (Ukrainian, Russian, English). The summary should also include author's full name, title of the article in three languages respectively.

- Total size of the publication (article title, information about the author, text of the article, bibliography, summary, key words) should not exceed 20-30 thousand printing characters, no more than 40 thousand characters as an exception.

- **The submitted article should be accompanied by:**

- an electronic version of the article in a MS Word format;
- information about the author in Ukrainian and English:

- full name (family name, name and the patronymic), academic and scientific degrees, title of your position and the full name of the institution/organization you represent, contact (postal) address, telephone numbers;

- a statement signed by the author(s) confirming that the article has not been printed or submitted to any other publications;

- a recent photo of the author(s) in the JPG or TIF format;

- high quality illustrative materials titled and numbered, suitable for scanning;

- an extract from the minutes of the Chair approving the article for publication, properly certified (for articles submitted by postgraduates and degree seeking associates).

- The articles which do not meet the above requirements, will not be published.

The Editorial Board reserves the right to review, edit, make reductions and reject the articles.

The reliability of the information is the responsibility of the author.

Fees for publication are not paid.

No material published in the journal may be reproduced without the permission of the author and publisher.

The materials submitted are not to be returned.

ВИЩИЙ НАВЧАЛЬНИЙ ЗАКЛАД
НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ УПРАВЛІННЯ

IV рівень акредитації

*м. Київ, 03151, вул. Вінницька, 10,
тел. (044) 246-24-34*

- Маркетинг
- Фінанси
- Міжнародна економіка
- Облік і аудит. Банківська справа
- Правознавство
- Комп'ютерні науки

Форми навчання:

денна; заочна; друга вища освіта.

Кваліфікаційна рівні:

бакалавр; спеціаліст; магістр

Аспірантура за спеціальностями:

- Гроші, фінанси і кредит
- Економіка та управління національним господарством
- Економіка та управління підприємствами
- Кримінальне право та кримінологія
- Кримінально-виконавче право